॥ सामविधानब्राह्मणम् ॥

(सामवेदस्य तृतीयं ब्राह्मणम् अनुब्राह्मणं वा)

सकलवेदभाष्यकारभगवत्सायणाचार्यविरचितेन

'वेदार्थप्रकाश'नाममाधवीयभाष्येण,

सामश्रमीतिलब्धप्रतिष्ठावङ्गश्रीसत्यव्रतभट्टाचार्यकृतेन

बङ्गानुवादेन च समलङ्कृतम् ।

कलिकाता—सत्ययन्त्रे

(१९-१, चीपिस् लेन । यन्त्राध्यक्षाचार्येण)

श्रीमहेन्द्रनाथसरकारेण मुद्रितं प्रकाशितञ्च ।

Presented by Sri. V. Bhattacharya

“भद्र भद्रं तन्न आ सुव”

॥ सामविधानं ब्राह्मणम् ॥

अथ खल्विदं सामवेदीयाष्टब्राह्मणेषु तृतीयं मित्याह सायणाचार्यः। द्रष्टव्यं तदेतद्भाष्यभूमिकायां मपि— ‘षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात्, ततः सामविधिर्भवेत्’-इति (२पृ०)। ब्राह्मणग्रन्थानां च वेदत्व मुररीकार्यं मेव ; आपस्तम्बादीनां ‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’-इत्येवमादुराप्ताः (य०प०सू०३४.)। सर्वस्यैव हि वेदस्य मीमांसकादिनयेऽपौरुषेयत्वम्, नैयायिकादिनये ईश्वरकृतत्वम्, पौराणिकादिनये प्रजापतिवक्त्रविनिर्गतत्वम् ; तदस्य रचनाकालनिर्णयः कथङ्कारं भवेन्नाम ? अस्ति चैतदुपसंहरणखण्डे ‘प्रजापतिर्बृहस्पतये प्रोवाच’-इत्यादि (१८६पृ०)।

परे तु ब्रुवते,— नेदं ब्राह्मणम् ! अनुब्राह्मणत्वेऽप्यस्य संशय एव। किन्त्वैतिहासिकदृष्ट्या त्वस्य स एव प्रणयनकालः स्यात्, यदेष्टिहोत्रसोमाद्यात्मकविविधयागाना मादरातिशयो न्यूनीभवितु मारेभे, मारणोच्चाटनादिविधायकस्य तन्त्रशास्त्रस्याविर्भावश्चाभ्युन्मुखः.; अपिवा तान्त्रिकक्रियाकलापप्रावल्यकाले एवाय मारचितः, तस्मान्मार्गात् प्रत्यावर्त्तयिषुणा केनचिद्वेदविदुषा,— वैदिकमन्त्रेणाप्युच्चाटनादिकं सिद्धं भवत्येव, तत् किं पञ्चमकारादिसाधनजुगुप्सिततान्त्रिकमार्गेणेति बोधयितु मिति।

‘काहल मुक्त्वा’-इति- (५५ पृ०) वचनादस्य प्राचीनत्व मपि ; न ह्येतत्सहस्राब्दी-लिखिते क्वचिदपि सन्दर्भे ऽस्मील वाचकस्य तथाविधान्यार्थस्य वा काहलशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते अपिचेह ‘विनायकम्प्रीणाति’,-‘स्कन्दम्प्रीणाति’-इतिवाक्यद्वयदर्श मादवगम्यते ऽत्र भारते स्कन्दार्चनप्रचलनादूर्द्धम् ‘गणेश’ भास्कर

रुद्रं केशवं कौशिकीं तथा'-इति पञ्चायतनपूजाचलनाच्च प्रागेव स्यादेष विरचित इति ; अन्यथा स्याता मिह 'सूर्यसंहिता'-'देवी-संहिता',-इत्येते ग्रपि; न स्यात् 'स्कन्दसंहिता'-विधिरिति दिक्।

अथात्र 'स यदा गायत्रं बृहत्यां गायति'-इत्यादिना (११ पृ०) सामगपरीक्षणोपायः सम्यगुपदिष्टः ; परं तथा परीक्षणे लब्ध न जाने कः को भवेत् सामगं मन्यमानः ?

'ते देवाः प्रजापति मुपाधावन्'-इत्यादि-(१४ पृ०) ग्रन्थस्तु मीमांसाशास्त्रविरुद्धः ; 'अपि वा तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्यात्' -इत्येवमादिभिर्योगेषु मनुष्याणा मेवाधिकारनिर्णयात् (जै० सू० ६.७.३२.)। वैखानसाः किल बभूवुर्मन्त्रदृशः (ऋ० स० ९.६६.), तेषां यज्ञानधिकारित्वकथनपूर्वकः स्वाध्यायाध्ययनोपदेशारम्भश्च (१५पृ०) नास्माकं मनस्युस्वति।

'अनश्नन् संहितासहस्रेण'-इति (१६पृ०) हि पूर्णशता-युषा मपि मनुष्याणां न सम्भवति, 'षष्ठापतापशतसहस्रेण वा' -इति तु ततोऽप्यसम्भवः। एव मसम्भवं मत्वानैरेव जैमिन्या-दिभिः सहस्रसंवत्सरसाध्ये विश्वसृजामयने श्रुतः संवत्सरशब्दो दिनपर इति सिद्धान्तितम् (ई० द० ६. ७. ३१—४० सू०। अधि० १२। ता० ब्रा० २५. १८. ७. सा० भा०)।

'वेशस्थाः प्रव्रजिताश्च वश्या भवन्ति (११४ पृ०)'—इत्येव-मादिवचनानि न युज्यन्ते अनूचानोपदेशाय। तृतीयाध्यायीयः षष्ठखण्डस्तु एतच्छताब्दान्तजातानां नूनं भवेद्धासायैव; किं वच्मि ततः सप्तमस्य खण्डस्यान्धविश्वासमात्रानुसरणीयस्य। त्रैलोक्याधिपत्यकामप्रयोगस्तु (१८३पृ०) न जाने कदा कस्य वा प्रेक्षावतोऽभिधेयवचनो बभूवेति।

অথ সকলবেদভাষ্যকারস্য ভগবতঃ সায়ণাচার্য্যস্য ব্যাখ্যানে মাহাত্ম্যস্যাল্পধিয়ঃ কিমস্তি বর্ণনীয়ত্বম্, তথাপ্যুপলভ্যতে চাস্য ত্বরান্বিতো লিপিকরপ্রমাদপ্রবাহজো বা দোষঃ ক্বচিৎ ক্বচিদিতি। তদত্র 'অস্য প্রেষা'-ইত্যস্যাঃ ষট্সামস্বীকরণম্ (২৬ পৃ০), 'সুর-সংযুক্ত'-ইতি (১৮৫) পদস্যাব্যাখ্যানঞ্চৈতদ্ দ্বয়ং স্থালীপুলাকন্যায়েন স্যান্নিদর্শন মিতি ॥

কলিকাতা—রাজন্বতী। } আবসথস্থীসত্যব্রতসামশ্রমী।
সংবৎ ১৯৫১, মাঘ-শুক্লঃ। }

দ্বিতীয়বারের বিজ্ঞাপন।

এবার মূল ও ভাষ্য, উভয়ই ভালরূপে শোধিত করিবার জন্য চেষ্টা করিয়াছি এবং পূর্ব্বকৃত সেই বাঙ্গলা ব্যাখ্যাই শোধন সহ কিছু কিছু পরিবর্ত্তন করিয়া সরল অনুবাদে পরিণত করিতে প্রয়াস পাইয়াছি। এই ব্রাহ্মণের উপকারিতা বুঝাইবার জন্য ইহাতে যে যে বিষয় উপদিষ্ট হইয়াছে, তৎসমস্তই সূচীপত্রে সংক্ষেপে বর্ণন করা হইল। এতদীয় প্রায় সমস্ত সামই মৎসঙ্কলিত ও মদনুবাদ সংবলিত, শকাব্দা ১৭৯৩ ও ৯৭ মুদ্রিত, ভাগদ্বয় "সাম-সূচী"তে প্রকাশিত আছে, অতএব সামগুলির স্থাননির্ণয়-প্রকাশের জন্য এবার কোনরূপ যত্ন করা স-প্রয়োজন বিবেচিত হইল না ॥

কলিকাতা। } শ্রীসত্যব্রত শর্ম্মা।
শকাব্দা ১৮১৬। }

প্রথমবারের বিজ্ঞাপন।

(যৎকিঞ্চিৎ শোধিত)

সামবেদের আটখানি ব্রাহ্মণ গ্রন্থ আছে। ১ম প্রৌঢ় অথবা তাণ্ড্য, ২য় ষড়্‌-বিংশ, ৩য় সামবিধান, ৪র্থ আর্ষেয়, ৫ম দৈবত, ৬ষ্ঠ উপনিষদ্ বা মন্ত্র, ৭ম সংহিতোপনিষৎ ও ৮ম বংশ। প্রৌঢ় ব্রাহ্মণে এবং ষড়্‌বিংশ ব্রাহ্মণে যজ্ঞাধিকারীদিগের স্বর্গাদি-ফল-সিদ্ধ্যর্থ একাহ, অহীন ও সত্রাত্মক সোমযাগের এবং অন্যান্য বিবিধ ক্রতুর ঔদ্‌গাত্র বিহিত আছে। এই সামবিধান নামক তৃতীয় ব্রাহ্মণে, উল্লিখিত ব্রাহ্মণদ্বয়ে প্রতিপাদিত যাগাদির অনুষ্ঠানে অসমর্থ দ্বিজগণের শুদ্ধির নিমিত্ত কৃচ্ছ্রাদি ত্রিবিধ ব্রত উপপাতক, মহাপাতক প্রভৃতির প্রায়শ্চিত্তের জন্য বহুতর সামাধ্যয়ন এবং ‘রুদ্রসংহিতা’, ‘বিষ্ণুসংহিতা’ প্রভৃতি সপ্তবিধ সামসমষ্টি বিহিত হইয়াছে। অতএব ইহার নাম সামবিধান।

সম্প্রতি এই ব্রাহ্মণের পদগুলি আর্য়মুখে যথাবৎ উদ্ধৃত পূর্ব্বক সংস্কৃত টীকাকারদিগের রীত্যনুসারে বঙ্গভাষায় ব্যাখ্যান করিতে প্রবৃত্ত হইলাম। অবলম্বিত নিয়মে, সংস্কৃতানুশীলনে নিবিষ্ট ছাত্রদিগেরও বিশেষ উপকার দর্শিতে পারিবে॥

“स्मागम-प्रवणस्त्वाहं नापवाद्यः स्खलन्नपि ।
न हि सद्वर्त्मना गच्छन् स्खलितेष्वप्यपोद्यते ॥”

(भट्टकुमारिल)

কলিকাতা।
শকাব্দা ১৭৯২

শ্রীসত্যব্রত শর্ম্মা।

সূচীপত্র।

॥ सामविधानब्राह्मणस्य सूचीपत्रम् ॥

—०*०—

पृ०

———

अथ

॥ सामविधानब्राह्मणम् ॥

(तत्र)

॥ सायणभाष्यमुखबन्धः ॥

—∘⌒∘—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् बुक्कमहीपतिः ।
आदिशत् सायणाचार्यं* वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसङ्ग्रहात् ।
कृपालुः सायणाचार्यो † वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

---

*, † 'आदिशत् सायणाचार्यं—कृपालुर्माधवाचार्यो'-इति ए. सी. मु० ताण्ड्यमहा-ब्राह्मणभाष्यपाठः । 'आदिशन्माधवाचार्यं—कृपालुर्माधवाचार्यो'-इति मूलर् मु०, ऋ० सं० भाष्यपाठः । तथा ए॰सी. मु० तैत्तिरीयसंहिताब्राह्मणयोरैतरेयब्राह्मणस्य च भाष्येषु दृश्यते । 'आदिशन्माधवाचार्यं—कृपालुः सायणाचार्यो'-इति ए. सी. मु०, तै० ब्रा० भा० पाठः । सामवेदस्य पूर्वोत्तरसंहितयोः षड्विंशादिसप्तब्राह्मणानां च भाष्येषु, अद्याप्यमुद्रित-काण्व-संहिताशतपथब्राह्मणभाष्ययोश्च 'आदिशत् सायणाचार्यं—कृपालुः सायणाचार्यो'-इत्येव मेव । लिपिकरपाण्डिता मेवैवम्पाठवैविध्ये निदानम् । वस्तुतो मूलर्मुद्रितपाठ एव साधुः स्यात्; 'ये पूर्वोत्तरमीमांसे'-इत्यादिस्वारस्यादित्यस्माकम् ।

व्याख्यातावृग्यजुर्वेदौ, सामवेदेऽपि संहिता।
व्याख्याता, ब्राह्मणस्याद्य व्याख्यानं सम्प्रवर्त्तते॥ ५॥
अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढ़ं ब्राह्मण मादिमम्।
षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात्ततः सामविधिर्भवेत्॥ ६॥
आर्षेयं दैवताध्यायं मन्त्रं वोपनिषत्ततः*।
संहितोपनिषद् वंशो ग्रन्था अष्टावितीरिताः॥ ७॥

तत्र महाषड्विंशाख्ययोः† ग्रन्थयोः यज्ञाधिकारिणां स्वर्गादिफलप्राप्तये एकाहाहीनसत्रात्मका महाक्रतवः‡ प्रतिपादिताः; अथ सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे ग्रन्थे तेष्वनधिकृतानां वक्ष्यमाणाना मजपृश्निवैखानसादीनां, तेष्वशक्ताना मन्येषाञ्च शुद्ध्यर्थं कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तानि, तैरपहतपाप्मनां स्वर्गादिफलप्राप्तये बहुविधान्याधानाग्निहोत्रादिप्रत्याम्नायरूपाणि सामानि विधास्यन्ते। तत एवास्य सामविधान मिति नाम सम्पन्नम्॥

---

* 'भवेदुपनिषत्ततः'–इति च पाठः।

† ताण्ड्यमहाब्राह्मणे षड्विंशब्राह्मणे चेत्यर्थः।

‡ यागस्त्रिविधः; इष्टिहोत्रसोमभेदात्। तत्र सोम एव महाक्रतुः। स च पुनस्त्रिविधः; एकाहाहीनसत्रभेदात्। एकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेण निष्पाद्य एकाहः, द्विरात्रमारभ्य एकादशरात्रपर्य्यन्ता अहीनाः, त्रयोदशरात्रमारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्य्यन्तानि सत्राणि, द्वादशाहस्तु अहीनः सत्रात्मकश्चेति द्विरूप एव। तद्यथा, शतपथे—आद्ये काण्डे प्रपञ्चेन पौर्णमासेष्टिरीरिता, आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम्, अथ तृतीयचतुर्थाभ्यामेकाहाहीनसत्रलक्षणसकलसोमयागप्रकृतिभूतचतुःसंस्थो ज्योतिष्टोमः प्रत्यपादि इत्यादि द्रष्टव्यम्।

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

(तत्र)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

—•❋•—

॥ ओ३म् ॥

ब्रह्म ह वा इद मग्र आसीत् तस्य तेजो रसो ऽत्यरिच्यत स ब्रह्मा समभवत् स तूष्णीं मनसा ऽध्यायत् तस्य यन्मन आसीत् स प्रजापतिरभवत् तस्मात्प्राजापत्यां मनसा जुह्वति मनो हि प्रजापतिस्तस्य द्यौः शिर आसीदुरो ऽन्तरिक्षं मध्यं समुद्रः पृथिवी पादौ (१)

तत्रादौ तावत्प्रजापतिः कृत्स्नं भूतजातं सृष्ट्वा तस्य सामोपजीवनमुपायच्छदिति प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्तदुपजीव्यभूतप्रपञ्चसृष्टिप्रतिपादनाय तत्प्रागवस्था माह—ब्रह्म हेति। 'इद' नामरूपात्मकं प्रतीयमानं प्रपञ्चजातम् 'अग्रे' सृष्टेः पूर्वं प्रलयावस्थायां 'ब्रह्म वै आसीत्'। 'ह' प्रसिद्धौ। सा च "सदेव सोम्येद मग्र आसीत् (छा० उप० ६.२.१.)"–"आत्मा वा इद मेक एवाग्र आसीत् (ऐ० आ० २.४.१.१.)"—इत्यादिश्रुत्यन्तरापेक्षया। 'वै'-

इत्येवकारार्थे। अत्र यः स्थाणुः स पुरुष इतिवदिदं ब्रह्म आसी-दितिबाधायां सामानाधिकरण्यम्। इदं सर्वं कारणरूपं ब्रह्मै-वासीत्; न कार्यं किञ्चिदपीत्यर्थः। नात्र ब्रह्मशब्देन कूटस्थं चैतन्यं विवक्षितम्; तस्याविकारित्वेन पुनः प्राणिकर्मपरिपाक-वेलायां ततो जगदुत्पत्त्यसम्भवात्। तस्मान्मायोपाधिक मेव चैतन्यं विवक्ष्यते। अतोऽय मर्थः— इदं नामरूपघटितं जगत्, पूर्वं तप्तायःपिण्डवन्मायया विभागापन्नं कारणरूपे ब्रह्मणि अव्या-कृतनामरूपं सदा स्थित मित्यर्थः॥

अथ ब्रह्मणः सकाशात् हिरण्यगर्भोत्पत्ति माह—तस्येति। 'तस्य' उक्तलक्षणस्य सिसृक्षोर्ब्रह्मणोऽत्र 'रसः' सारभूतं तेजो-मयाधिष्ठानभूतं स्रष्टव्यविषयसामर्थ्योपेतं सत्त्वाख्यं विज्ञानम् 'अत्यरिच्यत' रजस्तमसी अभिभूय स्वय मेवातिरिक्तो ऽभवत्। 'सः' अतिरिक्तः, सत्त्वगुणो मायांशो 'ब्रह्मा' व्यष्टिसमष्ट्यात्मना परिवृढः, प्राणहिरण्यगर्भसूत्रात्मादिसंज्ञकः 'समभवत्' सम्य-गुत्पन्नोऽभूत्॥

अथ तस्माद्विराडुत्पत्ति माह—स तूष्णी मिति। 'सः' हिरण्य-गर्भाख्यो ब्रह्मा 'तूष्णीं' उपरतसमस्तव्यापारः 'मनसा' केवलेन निर्विषयेण 'अध्यायत्' स्रष्टव्यविषयचिन्ता मकरोत्। 'तस्य' ध्याय-मानस्य ब्रह्मणः 'यन्मनः' यन्मानसम् 'आसीद्' स्रष्टव्योपायविषया करणशक्तिरस्ति, 'सः' सैव मनोरूपा शक्तिः 'प्रजापतिः' प्रजानां स्रष्टा एतन्नामकोऽपि ब्रह्मादिसंज्ञया व्यवह्रियमाणः 'अभवत्' सम्भूतः। अत्र ब्रह्मप्रजापत्योर्यद्यपि सृष्टिरूपकार्यैकत्वादेकत्वम्, तथापि ब्रह्मणः स्थूलसूक्ष्मकार्यशरीरोपाधिभेदेन भेदनिर्देशः। अस्ति च श्रुतिषु सर्वत्र भेदेन निर्देशः। तथाहि "त्वं रुद्रस्त्वं

ब्रह्म त्वं प्रजापतिः"-इत्यादिषु। तथोपरिष्टादपि "क्रुष्टः प्राजापत्यो ब्राह्मो वा वैश्वदेवो वा"-इति भेदेन निर्देक्ष्यते ॥

अथ प्रजापतेर्मनःसम्बन्धित्वात् प्रसङ्गेन तदीये कर्मणि कञ्चिद्विशेष माह—तस्मादिति। यस्मात् प्रजापतिर्ब्रह्मणो मनोरूपोऽभूत्, 'तस्मात्' 'प्राजापत्यां' प्रजापतिदेवताका माहुतिं 'मनसा' मानसेन, मन्त्र मनुच्चारयन्त एव 'जुह्वति'। अस्य मनोरूपत्वं प्रसिद्ध मेवेत्याह 'प्रजापतिः' 'मनो हि' ब्रह्मणो मनोरूपः खलु। 'हि'-शब्दो "मन इव हि प्रजापतिः"-इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः *। अथ तत्प्रजापतेः कृत्स्नप्रपञ्चमयशरीरात्मकता माह—तस्येति। 'तस्य' विराडाख्यस्य प्रजापतेः 'शिरः' उत्तमाङ्गं 'द्यौः' द्युलोकः 'आसीत्'। तथा 'उरः' वक्षः, तदुपलक्षितो मध्यदेशः 'अन्तरिक्षम्' एतदाख्यो द्यावापृथिव्योर्मध्यभाग आसीत्। "अन्तरा क्षान्तं भवति"-इति निरुक्तम् †। तथा 'मध्यं' मध्यभागान्तःप्रदेशवर्त्ति मूत्रोदकम्, आश्रयिण्याश्रयशब्दः। तत् 'समुद्रः' आसीत् ‡। तथा 'पृथिवी' प्रथिता, 'पादौ' पादद्वयस्थानीया आसीत्। एतावता तस्य लोकत्रयात्मकत्व मुक्तम्। अस्य द्योशिरस्त्वाद्यवयवरूपत्वम् उपनिषदि वैश्वानरविद्यायां "तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः"—इत्यादिना (छा० उप० ५.१८.२.) श्रुतम् ॥ (१)

---

* "तस्मान्मनसा प्रजापतये जुह्वति, मन इव हि प्रजापतिः"-इति तै० सं० २.५.११.५।

† "अन्तरिक्षं कस्मात्? अन्तरा क्षान्तं भवत्यन्तरेमे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षय मिति वा" -इति निरु० २. ३. १।

‡ समुद्रश्चेहान्तरिक्षं जलस्थानम्। तथाहि—"तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिह्यते। समुद्रः कस्मात्? समुद्द्रवन्त्यस्मादापः, समभिद्रवन्त्येन मापः, सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि, समुदको भवति, समुनत्तीति वा तयोर्विभागः"—इति निरु० २. ३. १।

এই নামরূপাত্মক প্রতীয়মান প্রপঞ্চাত্মক কার্য্যসমুদয়ের সৃষ্টির পূর্ব্বে একমাত্র কারণাত্মক ব্রহ্মই ছিলেন। ইহা প্রসিদ্ধ। সেই কারণাত্মক সিসৃক্ষু ব্রহ্মের তেজোময়াধিষ্ঠানস্বরূপ সৃষ্টিকার্য্যের উপযুক্ত সামর্থ্যবিশিষ্ট সত্ত্ব নামক বিজ্ঞান, রজঃ ও তমঃ গুণদ্বয়কে অতিক্রম করিয়া তাঁহা হইতে বিযুক্ত হইল। সেই সত্ত্বগুণ, ব্রহ্মা নামে ব্যবহৃত হইলেন। তিনি সর্ব্বব্যাপার-শূন্য হইয়া মনে মনে স্রষ্টব্য বিষয়সমস্ত ধ্যান করিলেন। ধ্যানে প্রবৃত্ত সেই ব্রহ্মার যে মন, তাহাই প্রজাপতি নামে ব্যবহৃত হইলেন। যেহেতু প্রজাপতি, ব্রহ্মার মনঃস্বরূপ, সেই নিমিত্তই প্রজাপতি-দেবতার উদ্দেশে দেয় আহুতি মনে মনে মন্ত্রোচ্চারণ করিয়া হবন করিবে; মনই প্রজাপতি। ঐ দ্যুলোক, সেই প্রজাপতির শিরঃস্বরূপ; অন্তরীক্ষলোক অর্থাৎ ভূলোক ও দ্যুলোকের মধ্য-স্থান, তাঁহার বক্ষঃস্বরূপ; সমুদ্র অর্থাৎ অন্তরীক্ষস্থ জলস্থান, তাঁহার মধ্যভাগ অর্থাৎ নাভির অধঃস্থিত ও জানুর উপরিস্থ মূত্রোদক-স্থানস্বরূপ এবং এই ভূলোক, তদীয় পাদদ্বয়স্বরূপ রহিয়াছে ॥ (১)

स वा इदं विश्वम्भूत मसृजत तस्य सामोप-जीवनं प्रायच्छदुपजीवनीयो भवति य एवं वेद (२)

उक्तलोकत्रयात्मकत्वसिद्धये तत एव जगत्सृष्टिम्, सृष्टस्योप-जीवनाय सामप्रदानञ्चाह—स वै इति। 'वै' शब्दः प्रसिद्धौ। 'सः' खलु प्रजापतिः 'इदं प्रतीयमानं' 'विश्वम्भूत' ब्रह्मेन्द्रदेवतिर्यङ्मनु-ष्यादि भूतजातम् 'असृजत' सृष्टवान्। सृष्टस्य 'तस्य' 'उपजीवनं' जीवनसाधनं, 'साम' 'प्रायच्छत्' प्रकर्षेण दत्तवान् ॥

अथ वेदितुः फल माह—उपेति। 'यः' पुमान् 'एवं' जगतः उपजीवनप्रदानं 'वेद' जानाति, सः सर्वैः 'उपजीवनीयो भवति'।

एनं सर्वे उपजीवन्तीत्यर्थः ; धनकनकादिभिराढ्यो भवतीति यावत् ॥ (२)

সেই প্রজাপতি এই বিশ্ব (অর্থাৎ দেব, তির্য্যক্, মনুষ্যাদি প্রাণিসমূহ) সৃষ্টি করিয়াছেন। এবং সেই সমস্ত সৃষ্ট জীবের জীবনোপায় স্বরূপ রথন্তরাদি নামে প্রসিদ্ধ সাম গান প্রদান করিয়াছেন। যে কেহ এরূপ তত্ত্ব জানে, সে অনেকের উপজীবনীয় হয় অর্থাৎ ঈদৃশ আঢ্য হয়, যে তাঁহাকে আশ্রয় করিয়া অনেকে জীবিকানির্ব্বাহ করে॥ (২)

तद्योसौ क्रुष्टतम इव साम्नः स्वरस्तं देवा उपजीवन्ति यो ऽवरेषां प्रथमस्तं मनुष्या यो द्वितीयस्तं गन्धर्वाप्सरसो यस्तृतीयस्तं पशवो यश्चतुर्थस्तं पितरो ये चाण्डेषु शेरते यः पञ्चमस्त मसुररक्षांꣳसि योऽन्त्यस्त मोषधयो वनस्पतयो यच्चान्यज्जगत् तस्मादाहुः सामैवान्न मिति साम ह्येषा मुपजीवनं प्रायच्छदुपजीवनीयो भवति य एवं वेद (३)

जगतः सामोपजीवनं प्रायच्छदित्युक्तम्, तस्य कं भागं के उपजीवन्तीति जिज्ञासायां तद्विभज्य दर्शयति—तद्योऽसाविति। अस्याय मर्थः—'उपांश्वव्यतिरिक्ताः सर्वा वाचो मन्द्रमध्यमोत्तमभेदेन त्रिस्थाना भवन्ति। तत्र मन्द्रस्थाना वाक् 'सप्तयमा' क्रुष्टादिसप्तस्वरूपेत्यर्थः। क्रुष्टादय एव यमा उच्यन्ते। ते चोत्तरोत्तरं नीचा भवन्ति। एवं मध्यमोत्तमस्थाने अपि वाचौ वेदितव्ये। अमुमेवार्थं शौनक आह—"परिषदमन्द्रमध्यमोत्तमस्थानान्याहुः सप्त-

यमानि वाचः, अनन्तरश्चात्र यमोऽविशिष्टः सप्त स्वरा ये यमास्ते पृथग्वा"-इति *। अनन्तर मित्यस्य वाक्यस्याय मर्थः— येषु यमेषु 'अनन्तरः' अव्यवहितो 'यमः', सः 'अविशिष्टः' असम्पृष्टविशिष्ट इत्यर्थः; विप्रकृष्टो यमो भेदेन ज्ञातुं शक्यते, न सन्निकृष्ट इति। सप्त स्वरा इत्यस्याय मर्थः— ये यमा इत्युक्ताः 'सप्त', ते 'स्वराः' षड्जादयः † पृथग्वा। क्रुष्टादयः ‡; 'पृथग्वा' षड्जादिभ्योऽन्ये वा बोद्धव्याः। एवं सति 'तत्' तेषु क्रुष्टादिसंज्ञकेषु षड्जादि-सप्तस्वरेषु मध्ये 'योऽसौ' साम्नः सम्बन्धो 'क्रुष्टतम इव'। इवेत्येव-कारार्थे। अत्यन्त मुच्चैः 'स्वरः' एवास्ति गानकाले, 'तं' स्वरं 'देवाः' इन्द्रादयः 'उपजीवन्ति' तेन तृप्ता भवन्तीत्यर्थः। एव मुत्तरेष्वपि योज्यम्। 'यः' च 'अवरेषाम्' अवशिष्टानां षण्णां मध्ये 'प्रथमः' मुख्योऽस्ति, 'तम्' 'मनुष्याः' उपजीवन्ति। 'द्वितीयं' 'गन्धर्वाप्सरसः' गन्धर्वाः अप्सरसश्च उपजीवन्ति। 'तृतीयं' गवादयः 'पशवः'। 'चतुर्थं' 'पितरः' किञ्च 'ये' प्राणिनः सर्वे 'ब्रह्माण्डेषु' 'शेरते' निवसन्ति, ते च। 'पञ्चमं' स्वरम् 'असुररक्षांसि' असुराश्च रक्षांसि च। 'योऽन्त्यः' षष्ठः स्वरः, 'तम्' 'ओषधयो वनस्पतयः' च, 'यच्चान्यद्' अनुक्तं 'जगत्' जात मस्ति, तच्चेति। कृत्स्नजगतः सामोपजीवित्वप्रसिद्धिरुक्तापिचयेत्याह— 'तस्मादाहुः सामैवान्न मिति'। यत एषां देवानां सामोपजीवनं प्रायच्छत्, अत आहु-

---

* ऋक्प्रातिशाख्ये १३,१७ द्रष्टव्यम्।

† 'षड्जश्च ऋषभश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा।
पञ्चमो धैवतश्चैव निषादः सप्तमः स्वरः ॥'-इत्यादि ना० शि० १.२.५।

‡ 'प्रथमश्च द्वितीयश्च तृतीयश्च चतुर्थकः।
मन्द्रः क्रुष्टो ह्यतिस्वार एतान् कुर्वन्ति सामगाः ॥-इति ना० शि० १.१.१२।

विन्युक्तप्रकारसामान्यत्वप्रसिद्धानुवादोऽयम्। उक्तार्थस्य वेदितुः फल माह—उपैति ॥ (२)

সামগান সপ্তস্বরাত্মক হইয়া থাকে। তন্মধ্যে যে এই অত্যন্ত উচ্চৈঃস্বর, সেই স্বরকে ইন্দ্রাদিদেবতারা উপজীবন করেন অর্থাৎ সেই স্বরে তাঁহারা পরিতৃপ্ত হএন; অবশিষ্ট ষট্‌স্বরের মধ্যে যাহা প্রথম স্বর, তাহা মনুষ্যেরা; যাহা দ্বিতীয়, তাহা গন্ধর্ব্বেরা এবং অপ্সরোগণ; যাহা তৃতীয়, তাহা পশুরা; যাহা চতুর্থ, তাহা পিতৃগণ এবং অন্যান্য যাবৎ প্রাণী ব্রহ্মাণ্ডে রহিয়াছে, তাহারা; যাহা পঞ্চম, তাহা অসুর এবং রাক্ষসগণ; যাহা শেষ অর্থাৎ ষষ্ঠ, তাহা ফলপাকমাত্রে নাশশীল, যব, গোধূম প্রভৃতি শস্য-বৃক্ষাদি, আম্র পনসাদি তরুগণ এবং আরও যাহা কিছু জগৎ থাকিল, তৎসমস্ত। সেই নিমিত্তই তত্ত্ববেত্তারা বলেন—সামই অন্ন,— সামই এই সমস্ত দৃশ্যাদৃশ্য চরাচরের জীবনোপায়স্বরূপ প্রদান করিয়াছেন। যে কেহ এরূপ তত্ত্ব জানে, সে সকলেরই উপজীবনীয় হয় ॥ (৩)

तस्य ह वा एतस्य साम्न ऋगेवास्थीनि स्वरो माꣳसानि स्तोभा लोमानि यो ह वै साम्नः स्वं यः सुवर्णं वेद स्वं च ह वै साम्नः सुवर्णं च भवति स्वरो वाव साम्नः स्वं तदेव सुवर्णं यो ह वै साम्नः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च वांवाव साम्नः प्रतिष्ठा यद्वैतद्वागित्यृगेव सर्चि साम प्रतिष्ठितꣳ (४)

प्रजापतिरादिष्टफलसाधनस्वाध्यायाध्ययनार्थञ्च कानिचित्साम्नो ध्यानानि विदधाति। तत्रादौ पुरुषत्वेनावयवकल्पना माह— तस्य हेति। 'तस्य ह वै' उक्तमहिमोपेतस्यैवैतस्येदानीं निर्द्दिश्यमानस्य साम्नः 'ऋगेवास्थीनि' ऋचः साम्नो मुख्याधारत्वादस्थित्वकल्पनम्। स्वराणा मपि ऋगाश्रितत्वादस्थिवहिर्भूतत्वेन मांसत्वकल्पनम्। स्तोभाना मपि * ततो ऽपि वहिर्विषयत्वाल्लोमत्वकल्पनम्।

अथ तस्यैव स्वत्वसुवर्णत्वयोर्ध्यान माह— यो हेति। 'यः' उद्गाता 'ह वै' 'साम्नः' 'स्व' द्रव्य' 'वेद', 'यः' स्वविशेषरूपं 'सुवर्णं' च। किं तदित्याकांक्षाया माह—'स्वरो वाव' क्रुष्टादिसप्तभेदभिन्नः स्वर एव साम्नः 'स्वं' सारिष्ठं सामस्वरूपम्; 'तदेव' 'स्वर एव' 'सुवर्णम्'।

अथान्यत्साम्नो ध्यातव्यं स्वरूप माह— यो हेति। 'यः' उद्गाता साम्नः 'प्रतिष्ठाम्' आस्पदं स्वक माश्रयं 'वेद', स उद्गाता 'प्रति ह तिष्ठति' प्रतिष्ठितः खलु। कुत्रेति तदुच्यते—'अस्मिंश्च लोके' भुवि, 'अमुष्मिंश्च लोके' स्वर्गे। उभयत्र परस्परापेक्षश्चशब्दः। इह जीवन् पश्वादिभिः प्रतिष्ठितो भवति; देहान्ते स्वर्गे सङ्कल्पसिद्धैर्भोगैरित्यर्थः। साम्नः का प्रतिष्ठेति चेत्, उच्यते— 'वाग्वाव साम्नः प्रतिष्ठा'। अत्र वाक्शब्दस्य ऋक्परता माह—

---

* "अधिकञ्च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात्"–इति जै॰ सू॰ ९. २. ३९। रचितं चैतदधिकरणं माधवाचार्येण—'स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किं वास्ति न विवर्णता। आधिक्य मप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत्'–इति ११ अधि॰। "अनृगाद्यक्षरम्"–इति चाक्षरतन्त्रम्। स्तोभग्रन्थोऽप्यस्ति सामगानां प्रसिद्धः। स्तोभोपदेशास्त्वक्षरतन्त्रव्याकरणे विशेषतः प्रोक्ताः।

यद्वैतदिति । 'यत् उ एतत्'-इति पदच्छेदः । उ शब्द एवकारार्थे । वागेवेति यदेतदस्ति, सा ऋगेवेति ; अथ ऋचोऽतिरिक्तस्य अन्यस्य वचसो वा इन्द्रियस्य वा अप्रयोजनत्वादिति । तावदृगाश्रयत्व माह— 'ऋचि' गायत्र्यादिच्छन्दोवत्यां 'साम' गीत्यात्मकं रथन्तरादि प्रतिष्ठितम् ॥ (४)

ঋক্-মন্ত্রগুলিই তাদৃশ সামসমূহের অস্থিপুঞ্জ, ক্রুষ্টাদি সপ্ত স্বরই তৎসমস্তের মাংসস্বরূপ এবং হাউ, ঈ, ইড়া প্রভৃতি স্তোভগুলিই তাহাদের লোমাবলি। যে কেহ প্রসিদ্ধ উদ্গাতা হইবে, সে নিশ্চয়ই সামের সামত্ব এবং সৌন্দর্য্য অবগত হইবে; সামের সামত্ব এবং সৌন্দর্য্য নিশ্চয় প্রসিদ্ধ আছে; স্বরই সামের সামত্ব এবং সৌন্দর্য্য। যে কোন প্রসিদ্ধ উদ্‌গাতা নিশ্চয়রূপে সামের অধিষ্ঠান জানে, সেই এ ভূ-লোকে এবং ঐ স্বর্গলোকে নিশ্চয় অধিষ্ঠিত হয়। ঋক্-রূপ বাক্যই সামের অধিষ্ঠান; যাহা ইহা ঋক্ বলিয়া প্রসিদ্ধ, তাহাও বাক্য, বাক্যরূপ ঋকেই রথন্তরাদিনামক সাম গান অধিষ্ঠিত রহিয়াছে ॥ (৪)

स यदा गायत्रं बृहत्यां गायति बार्हतं जगत्यां जागतं त्रिष्टुभि समतां चापद्यते तस्मादेतत्सामेत्याहु समा उ ह वा अस्मिंश्छन्दांसि साम्यादिति* तत्साम्नः सामत्वं क्रुष्टः प्राजापत्यो ब्राह्मो वा वैश्वदेवो वादित्यानां प्रथमः साध्यानां द्वितीयोऽग्नेस्तृतीयो वायोश्चतुर्थः सौमो मन्द्रो मित्रावरुणयोरतिस्वार्य्यः (५)

* सायणदृष्टः पाठः 'साम्यादिति'-इति ।

अथ निर्वचनेन साम प्रशंसति—स यदेति। 'सः' उद्गाता 'यदा' यस्मिन् प्रयोगकाले 'गायत्रं' गायत्रीच्छन्दस्काया मृच्युत्पन्नं साम 'बृहत्यां' बृहतीच्छन्दस्काया मृचि 'गायति', तदा 'समतः मापद्यते' इति सम्बन्धः। तथाहि—"अश्वं न त्वा"-इत्येतस्यां गायत्र्या मृच्युत्पन्नं वारवन्तीयसंज्ञकं गायत्रं साम, "अभि त्वा शूर नोनुमः"-इत्येतस्यां गीयमानं सत् 'समता मापद्यते' *। न्यूनच्छन्दस्कायाम् परिमितं साम अधिकच्छन्दस्कायां गीयमान मपि परिमित मेव भवति, नाक्षरस्वरस्तोभविकारैरतिरिक्तं भवति। एव मुत्तरेष्वपि योज्यम्। तथा बृहत्यां "पुनानः सोम"-इत्यस्या मुत्पन्नं 'बार्हतं' साम, 'जगत्यां' जगतीच्छन्दस्कास्वृक्षु "यज्ञायज्ञा-अभिप्रियाणि-वृषामतीनाम्"-इत्यादिषु गीयमानं सत् 'समता मापद्यते' †। तथा 'जागतं' "प्रत्नस्य वृष्णः"-इत्येतस्यां जगत्या मुत्पन्नं "मूर्द्धानं दिवः"-इत्यादिषु त्रिष्टुप्छन्दस्कासु गीयमानं सत् 'समता मापद्यते' ‡। यस्मादेवं 'तस्मात्' गीत्यात्मिकासु 'सामेत्याह' ब्रूते विद्वज्जनः §। न केवलं बहूनां छन्दसां समत्वात्सामत्वम्, अपि तु 'अस्मिन्' जातावेकवचनम्, एषु बहुषु सामसु रथन्तरादिषु प्रत्येकं 'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि 'समा उ ह वै'। 'उ' इत्यवधारणे। 'ह वा' इति प्रसिद्धौ। समान्येव खलु। तत्रोपपत्ति माह—साम्राादिति। समानशब्दः समशब्द-समानार्थः। अकारदीर्घलोपे साम्नादिति। यद्वा समानाम्नानत्वं

---

* अश्वन्न छ० आ० १.१.२.७। वारवन्तीयं गे० गा० १.१.३०। अभि त्वा ३.१.५.१।

† छ० आ० ६.१.२.१। गे०गा०१४.१.२१। ऊ०आ०१.१.४०१ ; ६.२.२.१ ; ६.२.२.६।

‡ आर० आ० ३. ३. ८। आर० गा० ४. २. ७। उ० आ० ४. २. ३. १—३।

§ "साम सम्मित मृचा स्यतेर्वर्चा समं मेन इति नैदानाः"-इति निरु० ७. ३. ६।

साम्नाम्। समानञ्च तदाम्नञ्चेति समानाम्नम्। "समानस्य छन्दसि"–इत्यादिना (पा० ६.३.८३.) समानस्य सत्वे कृते साम्न मिति भवति। तस्य भावः साम्नम्, तस्मात् साम्नात्, समानाम्नानत्वादित्यर्थः। बहूनां हि साम्नां समान मेकच्छन्द आम्नायते ; यस्मात् समानाया मृचि बहूनि सामानि गीयन्ते, 'तत्' तस्मात् अपि 'साम्नः सामत्व' सम्पन्न मिति ॥

अथ क्रुष्टादिसप्तस्वराणां क्रमेण देवता आह— क्रुष्ट इति। यः क्रुष्टाख्य उत्तमः स्वरोऽस्ति तस्य प्रजापतिर्ब्रह्मा विश्वेदेवा वा त्रयो विकल्पेन देवताः। प्रजापतिर्विराट्, ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इति विवेकः। शिष्टो निगद-व्याख्यातः। 'मन्द्रः' अवरेषां मध्ये पञ्चमः स्वरः, 'अतिस्वार्यः' षष्ठः ॥ (५)

সেই সামগানকারী উদ্গাতা, যখন গায়ত্রীচ্ছন্দের ঋকে উৎপন্ন সাম, বৃহতীচ্ছন্দের ঋকে এবং বৃহতীচ্ছন্দের ঋকে উৎপন্ন সাম, জগতীচ্ছন্দের ঋকে এবং জগতীচ্ছন্দের উৎপন্ন সাম, ত্রিষ্টুপ্ ছন্দের ঋকে গান করে, তখনই সামগান বিষয়ে বিবিধ ছন্দের সাম্য অবগত হইয়াথাকে। সেই সাম্য নিবন্ধনই "সাম" বলা যায় ;— ছন্দসকল নানাবিধ হইলেও সামগান কালে সকলই নিশ্চয় সমতা প্রাপ্ত হয়। তাহাই সামের সামত্ব। ক্রুষ্ট নামক যে স্বর, তাহা প্রজাপতি-দৈবত অর্থাৎ তদ্দ্বারা প্রজাপতি দেবতা প্রীত হয়েন ; অথবা ব্রহ্ম-দৈবত অথবা বিশ্বদেব-দৈবত। অবশিষ্ট ষট্ স্বরের প্রথম স্বর আদিত্যগণের প্রীতিপ্রদ, দ্বিতীয়টি সাধ্যদিগের প্রীতিপ্রদ, তৃতীয়টি অগ্নির প্রীতিপ্রদ, চতুর্থটি বায়ুর প্রীতিপ্রদ, মন্দ্রনামক পঞ্চম স্বর সোমদেবতার প্রীতিপ্রদ এবং অতিস্বার্য্য নামক ষষ্ঠ স্বরটি মিত্র ও বরুণ দেবদ্বয়ের প্রীতিপ্রদ ॥ (৫)

ते देवाः प्रजापति मुपाधावꣳस्ते ऽब्रुवन् कथ नु वयꣳ स्वर्गं लोक मियामेति तेभ्य एतान् यज्ञक्रतून् प्रायच्छदेतैः स्वर्गं लोक मेष्यथेति तैः स्वर्गं लोक मायन्त्स्वर्गं लोक मेति य एवं वेद (६)

अथ यज्ञानधिकारिणां देवादीनां स्वर्गादिफलाय सामाध्ययनं विधित्सुस्तदधिकारिणां स्वर्गफलाय प्रजापतिर्यज्ञक्रतून् प्रायच्छदित्याह—ते देवा इति। "स वा इदं विश्वम्भूत मसृजत" इत्युक्तेषु (६ पृ०) देवादिषु भूतजातेषु मध्ये 'ते देवाः' केचिद्देवतात्मकाः स्वर्गाख्यसुखविशेषोपायज्ञानार्थं 'प्रजापतिं' स्वपितरम् 'उपाधावन्' अभिप्रापाः। 'तेभ्यः' स्वर्गसाधनत्वेन 'एतान्' प्रौढ़ब्राह्मण-षड्विंशयोरभिहितान् एकाहाहीनसत्रात्मकान् 'यज्ञक्रतून्' यज्ञकर्म्माणि 'प्रायच्छत्'। ते 'तैः' 'स्वर्गं' प्रापाः। सुबोध मन्यत् ॥

अथोक्तवेदनफल माह—स्वर्ग मिति। स्पष्टोऽर्थः ॥ (६)

সেই সৃষ্ট দেবগণ, সর্ব্বস্রষ্টা হিরণ্যগর্ভের মনঃস্বরূপ, প্রজাপতি নামক পিতার নিকটে গমন করিলেন। (তথায় গিয়া) তাঁহারা এইরূপ বলিলেন— কিরূপে আমরা স্বর্গলোক নিশ্চয় প্রাপ্ত হইব? প্রজাপতি সেই স্বর্গকাম দেবগণকে "এই সমস্ত কর্ম্মের অনুষ্ঠান দ্বারা স্বর্গে আগমন করিবা" এইরূপ আদেশপূর্ব্বক শ্রুতিবিহিত একাহ, অহীন, সত্রাত্মক বহুতর যাগকর্ম্ম প্রদান করিলেন। তদনন্তর দেবগণ সেই সমস্ত যাগের অনুষ্ঠান দ্বারা স্বর্গলোকে আগমন করিতে লাগিলেন। যে কোন ব্যক্তি ইহা অবগত হয়, সেই স্বর্গলোকে আগমন করে॥ (৬)

तेषा मह्नीयास्ताजाः पृश्नयो वैखानसा वसुरोचिषो ये चापूता ये च कामेप्सवस्ते ऽब्रुवन् कथं नु वयꣳ स्वर्गं लोक मियामेति तेभ्य एतत् स्वाध्यायाध्ययनं प्रायच्छत् तपश्चैताभ्याꣳ स्वर्गं लोक मेष्यथेति ताभ्याꣳ स्वर्गं लोक मायन्त्स्वर्गं लोक मेति य एवं वेद य एवं वेद (७) ॥ १ ॥

इदानीं यज्ञानधिकारिणां महाफलाय सामस्वाध्यायाध्ययनं तपश्च प्रायच्छदित्याह— तेषा मिति। 'तेषां' प्रजापतिसृष्टानां मध्ये के च देवव्यतिरिक्ताः खलु पृश्न्यादयः 'अह्नीयन्त' यागानधिकारेण स्वर्गफलहीना अभवन्। 'अजादयः' ऋषिगणाः, 'वैखानसाः' केचन व्रतसञ्ज्ञाका मन्त्रद्रष्टारः। तथा 'ये चापूताः' यागसाधनाध्ययनादिजन्यशुद्धिरहिताः। 'ये च कामेप्सवः' शुद्धा अपि तु ऐहिकफलैकतत्परा उक्तव्यतिरिक्ताः, यज्ञाधिकारेण हीना अभवन्, 'ते' सर्वे प्रजापतिम् 'कथम्' 'नु' इदानीं 'स्वर्गं मियामेत्यब्रुवन्'। स चोक्तः प्रजापतिः 'तेभ्यः' अजादिभ्यः 'स्वाध्यायाध्ययनं तपश्च' दत्त्वा 'एताभ्यां स्वर्गं लोक मेष्यथेति' अब्रवीत्। ते च 'ताभ्यां स्वर्गं लोक मायन्' ॥

• अथ वेदितुः फल माह—स्वर्गं मिति। स्पष्टार्थः। य एवं वेदेति खण्डसमाप्त्यर्थ मभ्यासः (७) ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

প্রজাপতিসৃষ্ট পূর্ব্বোক্ত প্রাণিসমূহের মধ্যে অজবংশীয়গণ, পৃশ্নিবংশীয়গণ, বৈখানসবংশীয়গণ ও বসুরোচিঃ প্রভৃতি যাহারা অগ্নিহোত্রাদিযাগের পূর্ব্বকর্ত্তব্য পাবমানেষ্টির দ্বারা বিশুদ্ধ হয় নাই, অথচ নানা কামনার সিদ্ধির জন্য ব্যাকুল, তাহারা "আমরা কিরূপে স্বর্গ প্রাপ্ত হইব ?" প্রজাপতির নিকটে এইরূপ বলিল। অনন্তর প্রজাপতি, তাহাদিগকে এই উপায়দ্বয় অবলম্বন করিয়া স্বর্গলোকে আসিবা, এইরূপ কথনপূর্ব্বক তাহাদিগকে স্বাধ্যায়াধ্যয়ন * এবং কৃচ্ছ্রাদি তপস্যার † ব্যবস্থা প্রদান করিলেন। তাহারা প্রজাপতি দত্ত সেই উপায়দ্বয় অবলম্বন করিয়াই স্বর্গ লাভ করিয়াছে। যে কেহ এইরূপ তত্বত অবগত হয়, সেই স্বর্গ প্রাপ্ত হয় (৭) ॥ ১ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত, সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমাধ্যায়-প্রথমখণ্ডের যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত।

॥ অথ দ্বিতীয়ঃ খণ্ডঃ ॥

अथातस्त्रीन् कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामः (१)

प्रथमखण्डे प्रजापतिः कृत्स्नं जगत्सृष्ट्वा तस्योपजीवनाय साम, स्वर्गप्राप्त्युपायत्वेन यत्नकृतं च प्रादात्। तत्र देवास्तथा स्वर्गमगमन्। तेषु मध्ये अजाः पृश्नय इत्यादीनां स्वर्गं प्राप्तु मशक्तानां स्वाध्यायाध्ययनं तपश्च प्रादादित्युक्तम् (१५पृ०)। तत्र स्वाध्या-

* তৃতীয় খণ্ডাদিতে বিহিত, অগ্ন্যাধেয়াদির অঙ্গকল্প স.মত্রয়পাঠাদি।
† দ্বিতীয় খণ্ডে বিহিত, ত্রিবিধ তপস্যা।—কৃচ্ছ্র, অতি কৃচ্ছ্র ও কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্র।

वाध्ययनम् उत्तरत्र विधास्यते ; इह तु तपो विधातुमादौ प्रतिजानीते—अथेति। अथशब्दोऽत्रानन्तर्ये वर्त्तते। 'अथ' अनन्तरम्। 'अतः' शब्दो हेतुवचनः। यतोऽजपस्त्रीणां यज्ञाद्यशक्तानाञ्च कृच्छ्रादिलक्षणतपोभिर्विना यज्ञाभावात् न स्वर्गप्राप्तिः, अतः इत्यर्थः। 'त्रीन्' कृच्छ्रातिकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रभेदेन त्रिविधान् तपोविशेषान् 'व्याख्यास्यामः' विविच्य समस्तान्कथयिष्याम इत्येवं प्रतिज्ञा ॥ (१)

(১) অথ প্রাজাপত্যাদি ব্রতরূপ তপস্যার বিধি।

অনন্তর যেহেতু জ্যোতিষ্টোমাদি যজ্ঞানুষ্ঠানে অসমর্থ দ্বিজগণ স্বর্গলাভে বঞ্চিত হইতে পারে, এই নিমিত্ত (তাহাদের স্বর্গলাভার্থ) বিশেষরূপে ও সম্পূর্ণাবয়বে তপস্যার উপদেশ করিব। (১)

हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयादथापरं त्र्यहं नक्तं भुञ्जीताथापरं त्र्यहं न कञ्चन याचेदथापरं त्र्यहमुपवसेत् तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनार्यैर्न सम्भाषेत रौरवयौधाजये नित्यं प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठीयाभिरथोदकतर्पणं नमोऽहमाय मोहमाय मंहमाय धून्वते तापसाय पुनर्वसवे नमो नमो मौञ्ज्यायोर्म्याय सौम्याय शम्याय शिवाय नमो नमः पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय पारविन्दाय नमो नमः पुरुषाय सुपुरुषाय महापुरु-

षाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमो नम इत्येतदेवादित्योपस्थानमेता आज्याहुतयो द्वादशरात्रस्यान्ते स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वैताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽग्नये स्विष्टकृत इत्यथो ब्राह्मणतर्पणम् (२)

अथ कृच्छ्रस्वरूपमत्रावद्विधत्ते— हविष्यानिति। 'तिस्रो रात्रीः' अत्र रात्रिशब्दस्तत्प्रतियोगिकमहर्लक्षयति, त्रीनहोरात्रानित्यर्थः। 'नाश्नीयात्' न भुञ्जीत ; त्रिष्वहोरात्रेषु भोजनं न कुर्यादित्यर्थः। किं कृत्वा ? 'प्रातराशान्' प्रातः-शब्दोऽत्राहर्लक्षकः। प्रातरश्यन्ते भुज्यन्ते इति प्रातराशाः, तादृशान्, 'हविष्यान्' हविषि योग्यान्, क्षारलवणादिवर्जितान् 'भुक्त्वा' दिनत्रयेऽहनि सकृदेव भुक्त्वा रात्रौ नाश्नीयादित्यर्थः।

एवं द्वादशरात्रिदिवससाध्ये कृच्छ्रव्रते प्रथमदिनत्रयं भुक्त्वा द्वितीयदिनत्रये नियमं विधत्ते— अथेति। 'अथ' प्रथमत्र्यहनियमानन्तरम् 'अपरं त्र्यहं' परेषु द्वितीयदिनत्रयेषु 'नक्तं' रात्रौ 'भुञ्जीत' अश्नीयात् ; हविरिति शेषः।

अथ तृतीयदिनत्रयनियमं विधत्ते— अथेति। 'अथ' द्वितीयत्र्यहानन्तरं तत्रत्यनियमानन्तरम् 'अपरं त्र्यहम्' अपरेषु तृतीयदिनत्रयेषु 'कञ्चन' कमप्यात्मीयं मन्यं वा पुरुषं भोजनार्थं 'न याचेत्' अयाचितं यद्यागच्छेत् तर्हि हविष्यं भुञ्जेदित्यर्थः।

अथ चतुर्थदिनत्रयनियमं विधत्ते— अथेति । 'अथ' अनन्तरम्, अपरेषु चतुर्थदिनत्रयेषु नाश्नीयादित्यर्थः ॥ एतत् कृच्छ्रस्वरूपम् ॥

तथाचास्योक्तं लक्षणम् (म० सं० ११. २११.)—

"त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहं मद्यादयाचितम्।

त्र्यहं परन्तु नाश्नीयात् प्राजापत्यञ्चरन् द्विजः"-इति ॥

अथ कृच्छ्रादिफलभूतशुचित्वे कृच्छ्रत्वं कामयमानस्य नियमविशेषं विधत्ते—तिष्ठेदिति। 'क्षिप्रकामः' विहितशुचित्वादि फलं शीघ्रं मे स्यादिति कामयमानः 'अहनि' दिवा 'तिष्ठेत्' उत्थितो भवेत् ; नासनशयनादि कुर्य्यादित्यर्थः। तथा 'रात्रौ' 'आसीत' उपविशेत्, शयनोत्थाने न कुर्य्यादित्यर्थः ॥

अथ कृच्छ्रादिकर्तुः सत्यं वदेदित्यारभ्य ब्राह्मणतर्पण मित्यन्तेन वाक्यजातेन व्रताङ्गभूतान्नियमविशेषानाह— सत्य मिति। व्रतकर्त्ता यदा वचनं ब्रूयात्तदा 'सत्यं' यथार्थ मेव ब्रूयात्, व्रतकाले नानृतं वदेदित्यर्थः ; "नानृतात्पातकङ्किञ्चित्"-इतिस्मृतावनृतस्यातिनिन्दितत्वात्। 'अनार्यैः' वेदशास्त्राधिकारिणो ब्राह्मणादित्रैवर्णिका आर्य्याः, तद्व्यतिरिक्ता अनार्य्याः; शूद्रपतितादयः ; तैः सह 'न सम्भाषेत' सत्य मनृतं वा न किञ्चित्सम्भाषणं कुर्य्यात्। 'रौरवयौधाजये' एतन्नामनी "पुनानः सोम धारया"-इत्यस्या मृच्युत्पन्ने द्वे सामनी *, ते 'नित्यम्' अनुदिनं 'प्रयुञ्जीत' त्रिवारं गानं यथा भवति तथा गायेदित्यर्थः। 'अनुसवनं' सवने सवने प्रातरादिषु त्रिषु सवनेष्वित्यर्थः †। 'आपोहिष्ठीयाभिः'

* छन्दआर्चिके ६. १. ३. १। गेयगाने १४. १. ३५, ३६।

† प्रातःसवनम्, माध्यन्दिनसवनम्, तृतीयसवनं चेति। छा० उप० ३, १६।

आपो हि ष्ठे तिशब्दयुक्ताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः 'उदकोपस्पर्शनं' जलावगाहनं स्नानं कुर्य्यादिति शेषः। 'अथ' उदकस्पर्शनानन्तरं वक्ष्यमाणैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः 'उदकतर्पणम्' उदकेन तर्पणं कुर्य्यात्।

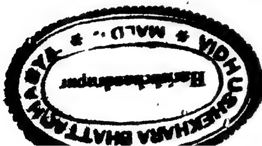
तत्र प्रथममन्त्र माह— नमो ह्माायेति। यद्यप्यत्र देवताविशेषः स्पष्टो न प्रतीयते, तथाप्येतदादीनां चतुर्णां मन्त्राणां मैवोत्तरत्वादित्योपस्थाने अतिदिश्यमानत्वादेष्वप्यादित्याभिमानी परमेश्वरः प्रतिपाद्यत इति गम्यते। 'अहमाय' अह महङ्कारः, तेन माति निर्म्मीति कृत्स्नं जगदित्यहमः परमेश्वरः। अनुस्वाराभावश्छान्दसः। तस्मै 'नमः' करोमीति शेषः। यद्वा, "माङ् माने शब्दे च" *। अह मिति यः शब्द्यते सर्वैर्मनुष्यैरित्यहमः परमेश्वरः। अहंशब्दवाच्य इत्यर्थः। सर्वे हि जनाः कस्त्व मिति पृष्टा अह मह मिति स्व मात्मानं कथयन्ति, तादृशाय नमः। 'मोहमाय' मोहो वैचित्त्य मज्ञानं मातीति मोहमः, तस्मै नम इति सर्व्वत्रानुषज्यते। 'मंहमाय' मंहनीयं स्तुत्यं यथा भवति तथा कृत्स्नं निर्म्मातीति मंहमः। अथवा मंहतिर्दानकर्म्मा †। स्वभक्तेभ्यो दानं माति ददातीति मंहमस्तस्मै नमः। 'धून्वते' स्वभक्तानां धून्वन् परिहर्त्ता परमेश्वरस्तस्मै नमः। 'तापसाय' तापसवेषधराय नमः, तपस्विने इत्यर्थः। यद्वा, तप एव तापसः तपोरूपाय नम इत्यर्थः। 'पुनर्वसवे' पुनर्वासयति स्वरश्मिभिः कृत्स्नं जगदिति पुनर्वसुः सूर्य्यात्मा परमेश्वरस्तस्मै नमः।

अथ द्वितीयं मन्त्र माह— मौञ्जायेति। 'मौञ्जाय' मुञ्ज-

---

* जुहोत्यादिषु ६। "यो मिमीते च मीमांसां तदर्थ मनुतिष्ठति। पशवोऽपि न मीमन्ति यद्द्वेषी दुःखपीड़िताः ॥"—इति कविरहस्ये १८१।

† निघण्टौ ३. २१. १० ; निरुक्ते १. ३. २।

विकारो मीढ्वरस्तदर्हाय नमः। 'ऊर्म्याय' ऊर्मिरुदकम् आवर्तं जलावगाहन मित्यर्थः; तदर्हाय नमः। 'सौम्याय' अतिरमणीयाय नमः। 'शम्याय' शमीति कर्मनाम*, तदर्हाय नमः; सृष्ट्यादिव्यापारयोग्यायेत्यर्थः। 'शिवाय' मङ्गलस्वरूपिणे परमेश्वराय नमः।

अथ तृतीयं मन्त्र माह— पारायेति। 'पाराय' कर्मणां समापकाय नम इति। 'सुपाराय' सुष्ठु कर्मसमापकाय नमः। तथा 'महापाराय' अत्यन्त माधिक्येन कर्मसमापकाय नमः। सुमहच्छब्दयोः कर्मसमाप्तितारतम्यभेदेन भेदोऽवगन्तव्यः। यद्वा, पार मिति परतीर मुच्यते; संसाराब्धेः पारभूताय प्रपञ्चातीतस्वप्रतिष्ठितरूपायेत्यर्थः। अस्मिन्नप्यर्थे परतीरतारतम्यभेदेन सुमहच्छब्दयोर्भेदो द्रष्टव्यः। 'पारदाय' उक्तः पारशब्दार्थः, तस्य दात्रे नमः। 'पारविन्दाय' तथाविधस्य पारस्य लब्धवते नमः।

अथ चतुर्थं मन्त्र माह— पुरुषायेति। 'पुरुषाय' पुरि हृदयपुण्डरीके शेते इति वा पूर्णत्वाद्वा पुरुषः परमेश्वरस्तस्मै नमः। 'सुपुरुषाय' शोभनपुरुषाय नमः। 'महापुरुषाय' महांश्चासौ पुरुषो महापुरुषस्तस्मै नमः; स्तुत्यैर्गुणैः प्रशस्तायेत्यर्थः। 'मध्यमपुरुषाय' नमः। पुरुषस्त्रिविधः,—अवरमध्यमोत्तमभेदेन; अवरो मनुष्यादिः, मध्यमो देवादिः, उत्तमस्तत्कारणभूतः परमेश्वरः। तत्र पुरुष इत्यनेन मानुषादिरूपस्तस्मै नमः। 'उत्तमपुरुषाय' उक्तयोः कारणभूताय परमात्मने नमः। यद्वा, विराट्-हिरण्यगर्भ-परमात्मभेदेन पुरुषस्यावरमध्यमोत्तमत्व मवगन्तव्यम्। 'ब्रह्मचारिणे' नमः। सर्ववेदव्रतञ्चरतीति गच्छतीति ब्रह्मचारी,

* निघण्टौ २. १. २३, निरुक्ते ११. ३. ४।

তস্মৈ নমঃ; বেদাধিগম্যায়েত্যর্থঃ; "তং ত্বৌপনিষদং পুরুষং পৃচ্ছামি"-ইত্যাদিশ্রুতেঃ *। ভক্ত্যতিশয়দ্যোতনার্থঃ পুনর্নমঃ শব্দঃ। 'ইতি'-শব্দো মন্ত্রচতুষ্টয়সমাপ্তিদ্যোতনার্থঃ। তদেবং চতুর্ভির্মন্ত্রৈঃ সূর্য্যাভিমানী পরমেশ্বরঃ প্রতিপাদিতঃ ॥

উক্তমন্ত্রচতুষ্টয় মাদিত্যোপস্থানাজ্যহোমযোরস্যতিদিশতি—এতদেবেতি। উপস্থানশব্দস্য নপুংসকলিঙ্গত্বাত্তদপেক্ষয়া 'এতত্'-ইতি নপুংসকলিঙ্গত্বম্। আজ্যাহুতিশব্দস্য স্ত্রীলিঙ্গত্বাত্তদপেক্ষয়া 'এতাঃ'-ইতি স্ত্রীলিঙ্গতা। 'এতদেব' উক্তমন্ত্রচতুষ্টয়সাধন মেব 'আদিত্যোপস্থানম্' ব্রতাঙ্গসূর্য্যোপস্থানম্, কার্য্য মিতি-শেষঃ। 'এতাঃ' উক্তমন্ত্রসাধনাস্বতস্ত্রঃ 'আজ্যাহুতয়ঃ' কার্য্যাঃ। দ্বাদশেতি— 'দ্বাদশরাত্রস্য' কৃচ্ছ্রস্য 'অন্তে' অবসানে স্থাল্যাং পচ্যত ইতি স্থালীপাকশ্চরুঃ তং 'শ্রপয়িত্বা' হোমার্থং পক্ত্বা 'এতাভ্যো দেবতাভ্যঃ' বক্ষ্যমাণদেবতার্থং 'জুহুয়াত্' হোমং কুর্য্যাত্। এতাশ্চ ইতুয়ক্তা দেবতাঃ সমন্ত্রকা অভিহিতাঃ—'অগ্নয়ে স্বাহা, সোমায় স্বাহা'-ইত্যাদয়ঃ। প্রথমদ্বিতীয়মন্ত্রকৃতঃ স্বাহাশব্দ উত্তরত্র সর্ব্বত্রানুষজ্যতে। 'স্বাহা' এবম্ভূতাভ্যো দেবতাভ্যঃ সুষ্ঠু আহুত মস্তু। 'ইতি'-শব্দো মন্ত্রসমাপ্ত্যর্থঃ ॥

অথো ইতি। অথো শব্দ আনন্তর্য্যে বর্ত্ততে। 'অথো' তস্মাদনন্তর মুক্তহোমানন্তরং 'ব্রাহ্মণতর্পণম্' অন্নসুবর্ণাদিকেন ব্রাহ্মণানাং প্রীণনং কুর্য্যাদিতি শেষঃ ॥ (২)

প্রথম দিনত্রয় কেবল দিবসে একবারমাত্র হবিষ্য (ক্ষারলবণাদি বর্জ্জিত অন্নাদি) আহার করিবে; দিবারাত্রির মধ্যে পুনর্ব্বার আহার করিবে না। অনন্তর অপর দিনত্রয় কেবল রাত্রিকালে

* শতপথব্রাহ্মণে ১৪. ৬. ৫. ২৮। মুণ্ডকোপনিষদি ২. ২. ৩; মনুসংহিতায়াং ৬. ২৯।

একবারমাত্র হবিষ্যাহার করিবে। ষষ্ঠদিনানন্তর সপ্তমাদি দিনত্রয় কাহারও নিকটে আহারীয়দ্রব্য প্রার্থনা করিবে না (যদি কিছু অযাচিত লাভ হয়, তাহা ভোজন করিতে পারে)। নবম দিনের পর অপর দিনত্রয় উপবাস করিবে। আরও—যে কেহ শীঘ্র ফল কামনা করিবে, সে দিবাতে দণ্ডায়মান থাকিবে এবং সূর্য্যাস্তের পরে উপবেশন করিবে। এই তপস্যাকালে (বিশেষত) সতত সত্যভাষণ করিবে ও অনার্য্যজাতির সহিত সম্ভাষণ করিবে না এবং প্রতিদিন 'রৌরব' ও 'যৌধাজয়' নামক সামদ্বয় গান করিবে। আর প্রতিসবনে অর্থাৎ প্রাতর্মধ্যাহ্নসায়ংকালে 'আপোহিষ্ঠা' এই শব্দ যুক্ত ঋকৃত্রয় পাঠ সহ জলের দ্বারা যথাবিধি মার্জ্জন করিবে। এবং ঐরূপ মার্জ্জনের পরে প্রতিদিনই 'নমো হহমায়'—ইত্যাদি, 'মৌঞ্জ্যায়োর্ম্ম্যায়'—ইত্যাদি, 'পারায় সুপারায়'—ইত্যাদি ও 'পুরুষায় সুপুরুষায়'—ইত্যাদি চারি মন্ত্র পাঠ করত জলের দ্বারা পরমাত্মার তর্পণ করিবে। এই মন্ত্র-চতুষ্টয়ই কৃচ্ছ্রব্রতের অঙ্গীভূত আদিত্যোপস্থানের মন্ত্র। এবং এই চারি মন্ত্রই আজ্যাহুতি চতুষ্টয়ের মন্ত্র। এই দ্বাদশ দিনের পরে হোমার্থ স্থালীপাক (চরু) পাক করিয়া 'অগ্নয়ে স্বাহা' প্রভৃতি নয়টি মন্ত্রের দ্বারা ঐ ঐ মন্ত্রোক্ত দেবগণের উদ্দেশে অগ্নির মধ্যে সেই চরু হবন করিবে। তদনন্তর যথাসাধ্য অশনবসনাভরণ প্রদান দ্বারা ব্রাহ্মণদিগের প্রীতি সম্পাদন করিবে। (২)

एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातो यावत् सकृदाददीत तावदश्नीयात् (३)

कृच्छ्रस्वरूपं विधाय तदेवातिकृच्छ्रेऽप्यतिदिशति—एतेनेति। "हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वेत्यादि-ब्राह्मणतर्पण मित्यन्तेन वाक्य

ज्ञातेन यत् कृच्छ्रस्वरूप मुक्तम्; 'एतेनैव' एतादृक्कृच्छ्रस्वरूपेणैव 'अतिकृच्छ्रः' उक्तलक्षणकृच्छ्र मतीत्य वर्त्तमानस्तपोविशेषोऽतिकृच्छ्रः; स च 'व्याख्यातः' विशेषेण कथितः ॥

तत्र विशेष माह— यावदिति। अथ प्रथमत्र्यहे दिवा अश्नीयात्, द्वितीये नक्त मेव, तृतीये त्वयाचित मिति पूर्वोक्तम्; अत्र तु तेषु कालेषु 'यावत्'प्रमाण मशनीयं 'सकृत्' एकवारम् 'आददीत' स्वीकुर्याद्; दक्षिणेन पाणिनेति शेषः, 'तावत्' प्रमाण मेव 'अश्नीयात्' न पुनर्ग्रासनियमोऽयम्; सकृदात्तं यावद्ग्रो ग्रासेभ्यः पर्याप्तं तावतो ग्रासान् ग्रसेदित्यर्थः। शेषान् व्रतनियमान् पूर्ववदाचरेदिति॥ (३)

এই কৃচ্ছ্রব্রতের উপদেশেই অতিকৃচ্ছ্র ব্রতও প্রায় বর্ণিত হইয়াছে। ইহাতে একমাত্র ভোজন বিষয়ে বিশেষ নিয়ম এই— যে, যত পরিমাণ অন্ন একবার হস্তে গ্রহণ করিবে, সেই মাত্রই আহার করিবে অর্থাৎ পুনর্গ্রহণ করিবে না এবং গৃহীতও ত্যাগ করিবে না। (৩)

अब्भक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः (४)

अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रविशेष माह— अब्भक्ष इति। 'अब्भक्षः' आप एव भक्षो यस्य स तथोक्तः 'तृतीयः' कृच्छ्रादीनां त्रयाणां योऽवशिष्टसङ्ख्यापूरकः; 'सः' तादृशः 'कृच्छ्रातिकृच्छ्रः' कृच्छ्रमवलम्ब्यावस्थितत्वादेतन्नामको भवेत्। अस्मिन् कृच्छ्रातिकृच्छ्रे एतावान् तु विशेषः,— पूर्वोक्तप्रातरादिकालेष्वाप एव भक्ष्याः स्युरिति; इतरद् व्रतनियमं कृच्छ्रवदाचरेदित्यर्थः ॥ (४)

তৃতীয়টি জলমাত্র পান করিয়া নিষ্পন্ন করিতে হয়, অন্যান্য নিয়মাদি সমস্তই পূর্ব্ববৎ। উহা কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্র নামে প্রসিদ্ধ। (৪)

प्रथमं चरित्वा शुचिः पूतः कर्म्मण्यो भवति द्वितीयं चरित्वा यत् किञ्चिदन्यन् महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात् प्रमुच्यते तृतीयं चरित्वा सर्व्वस्मादेनसो मुच्यते (५)

अथ तेषां त्रयाणां प्रत्येकं फलविशेष माह— प्रथम मिति। 'प्रथमं' पूर्व्वोक्तानां त्रयाणां मध्ये आदिमं कृच्छ्राख्यं तपोविशेषं 'चरित्वा', 'शुचिः' पापेभ्यः शुद्धः, अतएव 'पूतः' पावमानीकर्म्मार्हः, पावमानीं प्राप्तः सन् 'कर्म्मण्यः' यज्ञादिकर्म्मयोग्यो 'भवति'। तथा 'द्वितीयं' तेषां मध्ये द्वित्वसङ्ख्यापूरकं मतिकृच्छ्राख्यं तपोविशेषं 'चरित्वा', 'महापातकेभ्योऽन्यद्' अतिरक्तं 'यत्किञ्चित्' 'पापं कुरुते', 'तस्मात्' उपपातकपर्य्यन्तात्पापात् 'प्रमुच्यते' प्रकर्षेण मुच्यते। तथा 'तृतीयम्' उक्तानां मध्ये त्रित्वसङ्ख्यापूरकं कृच्छ्रातिकृच्छ्राख्यं 'चरित्वा', 'सर्वस्मात्', महापातकसहितात् अशेषाद् 'एनसः' पापात् 'मुच्यते' ॥ (५)

পূর্ব্বোক্ত কৃচ্ছ্রত্রয়ের মধ্যে কৃচ্ছ্র নামক প্রথম তপস্যার আচরণ করিয়া পাপবিনির্ম্মুক্ত, সুতরাং পবিত্র হইয়া যজ্ঞাদিকর্ম্মযোগ্য হইবে। অতিকৃচ্ছ্রনামক দ্বিতীয় তপস্যার আচরণ করিয়া মহাপাতক (গুরুদারগমনাদি) ভিন্ন যাহাকিছু (উপপাতক পর্য্যন্ত) পাপ থাকে, তৎসমস্ত হইতে মুক্তি লাভ করিবে। কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্রনামক তৃতীয় তপস্যার আচরণ করিয়া মহাপাতক পর্য্যন্ত হইতে বিমুক্ত হইতে পারিবে। (৫)

अथैतांस्त्रीन् कृच्छ्रांश्चरित्वा सर्वेषु वेदेषु स्नातो भवति सर्वेषु देवेषु ज्ञातो भवति यश्चैवं वेद यश्चैवं वेद (६) ॥ २ ॥

अथ वेदितुः फल माह— सर्वेष्विति *। उक्तानुष्ठानापेक्षः 'च'-शब्दः। 'यः' पुमान् 'एवम्' उक्तप्रकारेण कृच्छ्रादिकं 'वेद' सम्यक् जानाति, "वेद मधीत्य स्नायात्"-इत्यादीनि यानि स्नानादिव्रताङ्गभूतानि वेदेषु सन्ति †, तैः सर्वैः एवंवित् 'स्नातो भवति' इत्यर्थः। किञ्च 'सर्वेषु देवेषु' इन्द्रादिषु 'ज्ञातो भवति'; सर्वे देवा एतत्तपःकर्त्ता महानित्यवगच्छन्तीत्यर्थः॥ (६)

द्विरुक्तिः खण्डसमाप्तिद्योतनार्था ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

এই কৃচ্ছ্রত্রয় আচরণ করিয়া সমস্ত বেদের মধ্যে অবগাহন করা সম্পন্ন হয় এবং ইন্দ্রাদি সমস্ত দেবগণের বিদিত হয়। যে কেহ এইরূপ অবগত হয়, সেই এইরূপ ফল লাভ করিয়া থাকে (৬) ॥২॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমাধ্যায়-দ্বিতীয়খণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত।

"अथैतां८स्त्रीन् कृच्छ्रां८श्चरित्वा"—इत्येषोंऽशो न व्याख्यातः।

सर्वदर्शनसंग्रहे तु 'वेद मधीत्य स्नायादिति स्मृतिः'—इत्युक्तम् (१२४.१.)।

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथातः स्वाध्यायाध्ययनस्य (१)

द्वितीयखण्डे तपःस्वरूपं विधाय, तृतीये स्वाध्यायाध्ययनं विधातु मादौ प्रतिजानीते— अथात इति । 'अथ' तपोव्याख्यानानन्तरम्, यतः स्वाध्यायाध्ययनप्रभावेन स्वर्गप्राप्तिः, 'अतः', तत्तस्य 'स्वाध्यायाध्ययनस्य' साधारणान् धर्मान् व्याख्यास्याम इति शेषः ॥ (१)

(১) অথ যাগানুকল্প-সামাধ্যয়নের বিধি ।

যেহেতু কৃচ্ছ্রাদি তপস্যাপূর্ব্বক যথাবিহিত স্বাধ্যায়াধ্যয়ন করিলে যথাযথ স্বর্গপ্রাপ্তি প্রভৃতি হইবে, অতএব উক্ত তপস্যাত্রয়ের উপদেশের পরেই স্বাধ্যায়াধ্যয়নের ব্যবস্থা বলা হইতেছে ॥ (১)

काम मुक्त्वोपक्रमेदन्ते वा त्रीन् कृच्छ्रा१ंश्चरित्वा पूतो भवत्यग्निं प्रतिष्ठाप्याग्न्यभावे तूदक मादित्यं वोपसमाधाय दर्भानुपस्तीर्य दर्भेष्वासीनः प्राक्कूलेषूदक्कूलेषु वा दक्षिणेन पाणिना दर्भमुष्टिङ्गृहीत्वा प्रथमं त्रिवर्गं नवकृत्वो नवकृत्वो गायेदेव१ं सदा प्रयुञ्जानो ऽस्त्याधेय मवाप्नोति (२)

अथ वक्ष्यमाणानां साधारणधर्म्म माह— काम मिति । उपक्रमात् पूर्वं 'कामं' कामनीयं फलं मेऽस्त्वित्युक्त्वा *· स्वाध्यायम्

* अस्मन्मते तु काम मुक्त्वेत्यस्यार्थः कामनीयत्वं कृत्वा, सङ्कल्पं कृत्वेति यावत ।

'उपक्रमेत्'; 'अन्ते' स्वाध्यायाध्ययनस्य समाप्तौ 'वा' कामं वदेत्। ओमिति। स्वाध्यायोपक्रमात् पूर्वं 'त्रीन् कृच्छ्रान्' पूर्वोक्तान् त्रिविधान् कृच्छ्रसंज्ञकान् तपोविशेषान् 'चरित्वा', 'पूतः' स्वाध्यायाध्ययनार्हो 'भवति'। अग्निमिति। कृच्छ्रानुष्ठानानन्तरं स्वाध्यायाध्ययनं कर्त्तु मिच्छन् पुरुषः 'अग्निं प्रतिष्ठाप्य' अग्निस्थापनं कृत्वा, तत्समीपे उपविश्येत्यर्थः। 'अग्न्यभावे तु' अग्निव्यतिरिक्ते प्रदेशे तु नदीपर्वतादिके 'उदकम् आदित्यं वा' 'उपसमाधाय' समीपे निधाय, तयोरन्यतरस्य समीपे उपविश्येत्यर्थः। 'दर्भान्' कुशान् 'उपस्तीर्य्य' भूमावास्तरणं कृत्वा, एवम्भूतेष्वास्तृतेषु 'दर्भेषु' 'आसीनः' प्राङ्मुख उपविष्टः स्वाध्याय मधीयीतेति शेषः। कीदृशेषु दर्भेषु? 'प्राक्कूलेषूदक्कूलेषु वा' प्रागग्रेषु उदगग्रेषु वा। किं कृत्वा? 'दक्षिणेन' हस्तेन 'दर्भमुष्टिं' मुष्टिपूरितदर्भान् 'गृहीत्वा' वक्ष्यमाणानि सामान्यधीयीतेति शेषः।

अथाध्ययनप्रकार माह— प्रथमन्त्रिवर्गमिति। 'प्रथमं' प्रथमायाम् "अग्न आयाहि वीतये"-इत्यस्या मृचुत्पन्नं 'त्रिवर्गं' वर्गः सामानि, सामत्रयं 'नवकृत्वो नवकृत्वः' वीप्सा सर्वार्था; सर्वाण्यपि सामानि प्रत्येकं नववारावृत्त्या गायेत्।

अथ प्रयोगेन प्राप्तव्यं फल माह— एवमिति। 'एवम्' उक्तनियमपूर्वकं प्रथमं त्रिवर्ग मित्युक्तप्रकारेण 'सदा' सर्वदा, विशेषाश्रवणान्नित्यानुष्ठानव्यतिरिक्ते काले एकस्मिन्नेवाहनि सततं 'प्रयुञ्जानः', 'अग्न्याधेयं' सम्भपार्थिवादिसम्भारानीय्याग्निम्मथित्वा त्रिष्वपि स्थानेषु अग्निस्थापनम्, तद् 'अवाप्नोति' तेन यत् फलं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः। नन्वग्न्याधानस्य, सर्वक्रत्वर्थत्वान्न पृथक् फल मस्ति, अतः कथं तदवाप्तिफलाभिधानम्? इति, न वक्तव्यम्;

"যা গতির্যজ্ঞশীলানা মাহিতাগ্নেশ্চ সা গতিঃ"-ইত্যাদিনা যজ্ঞ-ব্যতিরিক্তেঽপি ফলশ্রবণাৎ। এব মুত্তরত্র পবমানাগ্নিহোত্রাগ্ন্যবাপ্তি-শ্রুতিনিষ্বপ্যবগন্তব্য' তত্তৎ ফল মস্তীতি মন্তব্যম্। অথবা যাধা-নাদীন্যেবাপ্নোতি ; তত্রাগ্নী তৎফলস্যাবশ্যকত্বাদ্,—বৈতানিকানা মগ্নিহোত্রাদিকর্ম্মণা মাধানপূর্ব্বকত্বাৎ প্রথমং তদবাপ্তেরভিধা-নম্ ॥ (২)

১—যাবজ্জীবন বা বৎসরৈক অধ্যেয় সামসমূহের বিধি। (অগ্ন্যাধান *) কামনা বলিয়া (অর্থাৎ সঙ্কল্প করিয়া) স্বাধ্যায়াধ্যয়ন আরম্ভ করিবে; অথবা অধ্যয়নের শেষেই কামনা বলিবে। প্রথমে পূর্ব্বোক্ত কৃচ্ছ্রসংজ্ঞক ত্রিবিধ তপস্যা অনুষ্ঠান করিয়া পবিত্র হইবে। তৎপরে অগ্নিস্থাপন করিয়া, অগ্নির অভাবে জল অথবা সূর্য্য-মাত্রকে সমীপে রাখিয়া (অর্থাৎ নদ্যাদি সমীপে জলমাত্র, অথবা গিরিগুহাদি জনশূন্য স্থানে সূর্য্যমাত্রকে সহায় করিয়া) পূর্ব্বাগ্র বা উত্তরাগ্র কতকগুলি কুশা পাতিয়া, সেই কুশাসনের উপরি, দক্ষিণ হস্তে একমুষ্টি কুশা, গ্রহণ সহ উপবিষ্ট হইবে। তদ-নন্তর প্রথম ত্রিবর্গ (অর্থাৎ বেদারম্ভের সামত্রয়) নয়বার নয়বার গান করিবে। সকল অনুকল্প-সামাধ্যয়নের পূর্ব্বেই এই নিয়মে প্রয়োগকারী ব্যক্তি, মন্থনপূর্ব্বক স্থানত্রয়ে অগ্নিস্থাপনের যে ফল, তাহাই প্রাপ্ত হইবে ॥ (২)

ইন্দ্রায় পবতে মদ ইতি পবমানহবীংষ্যেতেন কাল্পেন (৩)

অথ পবমানেষ্টিপ্রতিনিধিরূপ মধ্যয়নপ্রয়োগ মাহ—ইন্দ্রা-

* সকল যাগেই প্রায় প্রয়োজনীয়।

येति। 'एतेन' अग्निमप्रतिष्ठाप्य दर्भमुष्टिं गृहीत्वा इत्येतेन 'कल्पेन' 'इन्द्राय पवते मद इति' अस्या मुत्पन्नं साम प्रयुञ्जन् 'पवमानहवींषि' अवाप्नोति। 'यदग्नये पवमानाय', 'यदग्नये पावकाय', 'यदग्नये शुचये'-इति विहितास्तिस्र इष्टयः पवमान-हवींषि इत्युच्यन्ते। अथ कृताधानस्यैतेषु हविःष्वधिकारात् तत्प्रयोगानन्तरम् अपरस्मिन्नहनि एतत्कार्य्य मिति ज्ञायते। न चाधानपवमानेष्ट्योरग्नेर्योग्यतोत्पादानानुरूपकार्यैकत्वात् पृथक् सवनं हविराम्निवचनं न युक्तमिति वाच्यम्; आधानवत् पृथगे-वाग्निसंस्कारत्वात् ॥ (२)

(পবমানেষ্টি *)

কথিত প্রকারে সংযত হইয়া 'ইন্দ্রায় পবতে মদঃ'—এই ঋঙ্মূলক সামত্রয় অধ্যয়ন করিলে 'যদগ্নয়ে পবমানায়', 'যদগ্নয়ে পাবকায়' 'যদগ্নয়ে শুচয়ে'—এই মন্ত্রত্রয়ে হবিত্রয় প্রদানের দ্বারা সম্পাদ্য পবমানেষ্টির যে ফল, তাহাই প্রাপ্ত হইবে ॥ (৩)

सुवर्म्महाः सुवर्मया इत्येताभ्यां दर्शपूर्णमासा-वेतेनैव कल्पेन (४)

अथ दर्शपूर्णमासार्थस्य स्वाध्यायप्रयोग माह—सुवर्म्महाइति। उक्ताभ्यां सामभ्याम् 'एतेनैव' उक्तेनैव 'कल्पेन' अधीयानः पुरुषो 'दर्शपूर्णमासौ' अवाप्नोति। अत्रोक्ते सामनी, उपरि वक्ष्यमाणाग्नि-ष्टोमाग्निहोत्रावाप्तिप्रयोगे विहिताभ्यां "यदिन्द्राहम्"-इत्येताभ्यां सह समुच्चीयेते; उभयावाप्त्योर्विधास्यमानत्वात्। "सुवर्म्महाः"

দর্শপূর্ণমাস ও অগ্নিহোত্রাদি করিতে হইলে প্রয়োজনীয়।

—इतीमं पौर्णमासे प्रयुञ्जीत, "सुवर्मयाः"–इतीमं दर्शे, इति तु तयोर्व्यवस्था ॥ (४)

(দর্শপৌর্ণমাস)

এই প্রকার নিয়মেই 'সুবর্ম্মহাঃ' ও 'সুবর্ম্ময়াঃ' এই সামদ্বয়ের যথাক্রমে* অধ্যয়ন দ্বারা দর্শপূর্ণমাস নামক যুগ্মযাগ সম্পন্ন করা হইবে † ॥ (৪)

भृत्यातिथिशेषभोजी काले दारानुपेयाद् यथाशक्ति चातिथिभ्यो दद्यादप्युदक मन्तत एवंव्रतो यदिन्द्राहं यथात्व मित्येते सदा प्रयुञ्जीत सुवर्महाः सुवर्मया इत्येते च पर्वणी तथा ह्यस्याग्निहोत्र मविलुप्तं सदा हुतं स-दर्शपूर्णमासं भवति (५)

अथ यावज्जीवाधिकाराग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासं च उभय प्रयोग माह— भृतेरति। भृत्यशब्देनात्र भरणीया देवादय उच्यन्ते; अतिथयो नित्यं दूरादागताः। तेभ्यो दत्त्वा तत्प्रदानशेषभोजनशीलः सर्वदा स्याद्। अनेन पञ्चमहायज्ञशीलो भवेदित्युक्तम्भवति। तथा 'काले' प्राप्ते 'दारान्' भार्य्याम् 'उपेयात्' उपगच्छेत्। नियमविधिरयम्; अतः न भार्य्याव्यति-

* অর্থাৎ সুবর্ম্মহাঃ সামটি পূর্ণিমাতে এবং সুবর্ম্ময়াঃ সাম অমাবাস্যাতে।

† এস্থলে স্মর্ত্তব্য,—যাবজ্জীবন কর্ত্তব্য দর্শপূর্ণমাসের অনুকল্প অভীপ্সিত হইলে যাবজ্জীবনই পর্ব্বে পর্ব্বে যথাযথ এই সামদ্বয়ের পাঠ করিতে হইবে এবং যদি কাম্য দর্শপূর্ণমাস ঈপ্সিত হয়, তবে যেহেতু কাম্য দর্শপূর্ণমাস এক বৎসরমাত্র করিতে হয়, অতএব এ অনুকল্পও বৎসরৈকমাত্র কর্ত্তব্য হইবে।

विप्रप्रदेशे ;—तस्या मपि काले एवेति नियम्यते । 'यथा शक्ति चातिथिभ्यो दद्यात्' । उक्तस्याप्यस्य पुनर्विधान मत्यावश्यकत्वात् । 'अन्ततः' सर्वाभावे अन्तराहित्ये 'उदकम् अपि' वा दद्यात्; कदाचिदपि न प्रत्याचक्षीतेत्यर्थः । 'एवं-व्रतः' "यदिन्द्राहं यथात्वम्"–'इत्येते' सामनी 'सदा' अहरहः 'प्रयुञ्जीत' । तत्रापि नित्यकर्म्माविशिष्टे काले इत्युक्तम् । न केवले एते एव सामनी, किन्तु "सुवर्मद्दाः सुवर्मया:"–'इत्येते च' । पर्वशब्दश्रवणात् उक्ते सामनी दर्शपूर्णमासकाले एव प्रयोक्तव्ये, न पूर्वसामवदन्वहमित्यर्थः । 'तथा ह' । हेति चार्थे । तथा चानुष्ठिते सति 'अस्य' अनुष्ठातुः 'अग्निहोत्रम्' 'अविलुप्तं' लोपरहितम् । अतएव 'सदाहुत' सायम्प्रातःकाले अनुष्ठितम्भवति । केवल मुक्त मेवाग्निहोत्रं न, किन्तु 'दर्शपूर्णमास' दर्शपूर्णमास मग्निहोत्रं चोभय मपि सम्यगनुष्ठितं 'भवति' ।

अत्र यद्यपि कालेयत्ता न श्रूयते, तथापि भृत्यातिथिशेषभोजीत्यादिवाक्यपर्य्यालोचनायां सत्यां सर्वदा प्रयोक्तव्य मिति गम्यते, तथा कर्म्मान्ते ऽप्यग्निम्प्रतिष्ठाप्येत्येतेन * व्रतसमाप्तिश्च । एवं सति श्रुत्यन्तरे "संवत्सर मेतद्व्रतं चरेत्"–इति व्रतस्य संवत्सरेयत्तादर्शनादत्रापि तावत्काल मेतत्प्रयोक्तव्य मिति लभ्यते † ॥ (५)

---

* अनुपदवक्ष्यमाणेनेत्यर्थः ।

† एषोऽनुकल्पविधिस्तु नित्ययोः काम्ययोश्चोभयविधयोरेव अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासयोः; तत्र काम्यपक्षे पूर्णे संवत्सरे वक्ष्यमाणानि कर्मान्तकर्माणि प्रयोक्तव्यानि भवन्तीत्येव । किञ्च अग्निहोत्रानुष्ठानफलमात्रकामानां पर्वणि पर्वणि पर्यायेण सुवर्मद्दाः सुवर्मया इत्येते सामनी नैव प्रयोक्तव्ये इति । अन्यच्च प्रतिदिनं प्रातः सायं चाग्निहोत्रकाले एव यदिन्द्राहमिति प्रयोक्तव्य मिति चास्मद्गुरूपदेशाः ।

(অগ্নিহোত্র এবং তৎসহ দর্শপূর্ণমাস)

ভরণীয়বর্গের এবং অতিথির ভোজনের পরে ভোজনকারী হইবে। ঋতুকালমাত্রে স্বীয়পত্নীতে সঙ্গত হইবে। গৃহাগত অতিথিদিগকে নিজ ক্ষমতানুসারে দান করিবে; যদি কিছুই দিবার ক্ষমতা না থাকে, তবে জলমাত্রও দিবে।০ এই প্রকার নিয়মে থাকিয়া 'যদিন্দ্রাহং যথা ত্বম্'—এই ঋঙ্মূলক সামদ্বয় প্রতিদিন সায়ং ও প্রাতঃকালে (অগ্নিহোত্র হোমের সময়ে) গান করিবে এবং পর্ব্বে পর্ব্বে (অর্থাৎ প্রতি অমাবাস্যা ও পূর্ণিমায়) যথাক্রমে 'সুবর্ম্মহাঃ', 'সুবর্ম্ময়াঃ' এই সামদ্বয় অধ্যয়ন করিবে। কথিত প্রকারে অনুষ্ঠানকারী যজমানের অগ্নিহোত্র যাগ লোপ-রহিত হইবে (অর্থাৎ এইরূপ অনুষ্ঠানেই অগ্নিহোত্র সম্পন্ন হইবে,—ইহাতেই সায়ং-প্রাতঃকালে নিয়মিত হোম করা সম্পন্ন হইবে এবং সঙ্গে সঙ্গেই দর্শপূর্ণমাস যাগও সিদ্ধ হইবে) * ॥ (৫)

কর্মান্তেঽগ্নিং প্রতিষ্ঠাপ্য ব্রীহিময়াংস্তণ্ডুলাংস্ত্রিঃ প্রক্ষাল্য জুহুয়াদগ্নয়ে স্বাহা সোমায় পবিত্রবতে বরুণায় ধন্বন্তরয়ে মনসা প্রাজাপত্যাং ব্রহ্মণেঽগ্নয়ে স্বিষ্টকৃত ইতি পশ্চাৎ (৬)

অথ পূর্ব্বোক্তাধ্যয়নানন্তরং কর্ত্তব্যং হোম মাহ— কর্মান্তে ইতি। 'কর্ম্মান্তে' উক্তকর্ম্মসর্ব্বানুষ্ঠানান্তে। ত্রিঃ স্বষ্টম্। পবিত্রবদ্‌গুণকায় 'সোমায়'। ধন্বন্তরিত্বগুণকায় 'বরুণায়'। ধন্ব

---

* যিনি কেবল অগ্নিহোত্রের ফল কামনা করিবেন, তাঁহার 'যদিন্দ্রাহং যথা ত্বং' সামদ্বয়মাত্র পাঠ্য। এইরূপ কেবল 'সুবর্ম্মহাঃ' ও 'সুবর্ম্ময়াঃ' সামদ্বয় পাঠেই কেবল দর্শপূর্ণমাস সিদ্ধ হইবে।

निरुदकप्रदेशस्थं' तारयति व्रष्ट्यादिनेति धन्वन्तरिः। 'प्राजापत्यां' प्रजापतिदेवताकां भूरादिकां व्याहृतिं 'मनसा' मन्त्रमनुच्चारयन्नेव 'जुहुयात्'। 'पश्चात्' उदकहोमावसाने 'अग्नये स्विष्टकृते'-इति जुहुयात्। परिचरणतन्त्रेणैवैतत्कर्त्तव्यम्॥ (६)

(কাম্য দর্শপূর্ণমাস ও কাম্য অগ্নিহোত্রে বিশেষ)

পূর্ব্বোক্ত অনুকল্প সামাধ্যয়ন কর্ম্মের পরে অগ্নিস্থাপনা করিয়া ধান্যবিশিষ্ট কতকগুলি তণ্ডুল বারত্রয় প্রক্ষালণ করিয়া 'অগ্নয়ে স্বাহা', 'সোমায় পবিত্রবতে', বরুণায় ধন্বন্তরয়ে' এই মন্ত্রত্রয়ে বারত্রয় এবং প্রজাপতি-দৈবত ভূঃ, ভুবঃ, স্বঃ—এই ব্যাহৃতিত্রয় মনে মনে স্মরণ পূর্ব্বক 'ব্রহ্মণে' এই মন্ত্রে চতুর্থবার, তাহার পরে 'অগ্নয়ে স্বিষ্টকৃতে'-এই পঞ্চম মন্ত্রে হবন করিবে*। (৬)

अथातः पाञ्चरात्रिकाणां व्रीहियवौ भोजन मसौहित्य मन्ते त्वग्न्यादिरुक्तः कल्पः काम्यानां वाऽविप्रतिषेधः (७)

अथ पाञ्चरात्रिकाणां प्रयोगविशेष माह— अथात इति। 'अथ' संवत्सरनियमानन्तरम्। यतो वक्ष्यमाणानां पाञ्चरात्रिकाणां पृथङ्नियमानभिधाने अनुष्ठान मशक्यम्, 'अतः' 'पाञ्चरात्रिकाणां' पञ्चरात्रिदिवाध्ययनाभां साधारणकल्प उच्यत इति शेषः। 'व्रीहि-यवौ' ओषधी। 'भोजनं' भुज्यतेऽनेनेति भोजनम् अन्नम्; करणे ल्युट्; व्रीहिभिर्यवैर्निष्पन्नं चरु मश्नीयादित्यर्थः। 'अन्ते तु'

---

* নিত্যাগ্নিহোত্র ও নিত্যদর্শপূর্ণমাস, যাবজ্জীবন করিতে হয়; তৎপক্ষে এ ব্যবস্থা নহে; কাম্য অগ্নিহোত্র ও কাম্যদর্শপূর্ণমাস একবৎসর করিতে হয়।

पंञ्चरात्रव्रतानन्तरन्तु 'अग्न्यादिः' पूर्वस्मिन् प्रयोगे ऽग्निं प्रतिष्ठाप्य व्रीहियवमयांस्तण्डुलानित्यादिकः 'कल्पः उक्तः', स एवात्रापीत्यर्थः। अत्रान्तेवितिग्रहणात् पूर्वप्रयोगे कार्यो भृत्यातिथिशेषभोजीत्यादिनोक्तः कल्पो योऽस्ति, स नात्र गृहीतव्यः। पूर्वस्मिन्नपि संवत्सरे ऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्न्यभावे तूदक मादित्यादि न प्राप्नोति ; एतेन कल्पेनेति तत्स्थानविधानात् ॥

'काम्यानां' भेदेन पुरस्ताद्विधास्यमानानां कर्म्मणाम्, अथ पाञ्चरात्राधिकारेऽभिहितैः अन्तेवित्यादिनित्यकर्म्मभिः सह 'अविप्रतिषेधः' परस्परं विरोधो नास्ति। अतः काम्यानप्येतैः सह चिकीर्षायां कुर्य्यादेवेत्यर्थः ॥ (७)

২—পঞ্চদিন অধ্যেয় সামসমূহের বিধি।

অনন্তর, এই স্থল হইতে পঞ্চদিন পাঠ্য সামসমূহের বিধি বলিব। এই পঞ্চ দিবস ধান্য এবং যব নিষ্পন্ন চরুমাত্র আহার করিতে হইবে। এবং ঐ পঞ্চদিন সামাধ্যয়নের পরে সংবৎসরপ্রয়োগে কথিত অগ্নিস্থাপন পূর্ব্বক হোমাদি করিবে। [আর এক কথা—নিত্যকর্ম্মের সহিত কাম্যকর্ম্মের বিরোধ নাই (অর্থাৎ নিত্যকর্ম্মের অনুষ্ঠানকারী অবসরক্রমে কাম্য কর্ম্মও করিতে পারিবে। (৭)

त मिन्द्रं वाजयामसीति चतुर्वर्गेण चातुर्मास्यान्यवाप्नोत्यस्य प्रेषेति पाशुकानि त्रातार मिन्द्रं प्रजामह इत्येताभ्यां पशुबन्धप्रयोगात एतेन कल्पेन बृहदिन्द्राय गायतेति चतुर्वर्गेण सौत्रामणी सौत्रामण्यौ (८) ॥ ३ ॥

एवं नियमवान् 'त मिन्द्रं वाजयामसि'-इत्यस्या मृच्युत्पन्नेन 'चतुर्वर्गेण' सामचतुष्टयेन, तत्स्वाध्यायेनेत्यर्थः। तेन 'चातुर्मास्यान्यवाप्नोति'। अत्र यद्यपि चातुर्मास्यान्यवाप्नोतीति सामान्येनोक्तम्, तथाप्यैष्टिकसौमिकपाशुकभेदेन तेषां त्रैविध्यात्, पाशुकस्योत्तरवाक्ये विधानात्, सौमिकस्य च सोमप्रसङ्गे वक्ष्यमाणत्वात्, इहाप्तव्य मैष्टिक मेवेति मन्तव्यम् ॥ 'अस्य प्रेषा'-'इति' अस्या मृच्युत्पन्नेन षड्वर्गेण 'पाशुकानि' चातुर्मास्यान्यवाप्नोति *। अत्र सङ्ख्याविशेषाश्रवणेऽपि स्वाध्यायपाठे (गे०गा० १५.२.४,५) स्तोभविन्यासभेदेनारच्यषड्वर्गसद्भावादिहापि षट्सङ्ख्या सा स्यात् † ॥ अथ पशुबन्धाध्ययनप्रयोग माह— त्रातार मिन्द्र मिति। 'त्रातार मिन्द्र''-'यजामहे'-इत्येताभ्यां निरूढपशुबन्ध मवाप्नोति ॥ अथ सौत्रामणीफलकामस्य प्रयोग माह—पयोव्रत इति। 'पयोव्रतः' व्रतशब्दोऽत्र भोजने वर्त्तते। पयसा पूर्वप्राप्तव्रीहियवनिवृत्तिरिति तावदत्र विशेषः। 'एतेन कल्पेन' -इत्युक्तत्वात् "अग्निं प्रतिष्ठाप्य व्रीहियवमयांस्तण्डुलानित्याद्यन्ते त्वग्न्यादिरुक्तः कल्पः"-इत्यतिदेशतः प्राप्तः पूर्वोक्तः कल्पोऽप्यत्र विद्यते एव। नन्वत्र पयोव्रतस्य व्रतविशेषत्वात्तदभिधानं युक्त मेतेन कल्पेनेत्येतन्न वक्तव्यम्, अतः पूर्वस्मिन् प्रयोगे तस्य पाञ्चरात्रिकाणा मिति सामान्यतः प्राप्तत्वात्? नैष दोषः; अत्र पयोव्रताख्यनियमविशेषविधानादितरत्सर्वं सामान्यतः प्राप्तं लुप्येतेति स्यान्मतिरतस्तन्निवृत्त्यर्थं पुनरभिधानं युक्त मेव। एवं व्रतो 'इहदिन्द्राय गायत'-'इति चतुर्वर्गेण' अस्या मुत्पन्नसामचतु-

---

चातुर्मास्यानि चत्वारि, वैश्वदेव-वरुणप्रघास-साकमेध-शुनासीरीयेतिभेदात्।

लिपिकरप्रमादजोऽयतत्रलेखः ; न हि षट् सामानि श्रूयन्ते स्वाध्यायपाठे।

ष्टयेन 'सौत्रामण्यौ' अविकृतकोकिलसञ्ज्ञके उभे अध्यवाप्नोतीति शेषः। अभ्यासः खण्डसमाप्तिद्योतनार्थः (८) ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(ঐষ্টিক চাতুর্ম্মাস্য)

'তমিন্দ্রং বাজয়ামসি' এই ঋকে গীত চারিটি সামের পাঁচদিন নিরন্তর অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা (ঐষ্টিক*) চাতুর্ম্মাস্য যাগের ফল লাভ করিবে।

(পাশুক চাতুর্ম্মাস্য)

'অস্য প্রেষা' এই ঋকে গীত সামদ্বয়ের পাঁচদিন নিরন্তর অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা পাশুক চাতুর্ম্মাস্যের ফল লাভ করিবে।

(পশুবন্ধ)

'ত্রাতারমিন্দ্রং' ও 'যজামহে' ঋগ্‌দ্বয়মূলক সামদ্বয়ের পাঁচদিন নিরন্তর অধ্যয়ন দ্বারা পশুবন্ধ নামক যাগের ফল লাভ করিবে।

(অবিকৃত-সৌত্রামণী ও কোকিল-সৌত্রামণী)

কথিত অগ্নিস্থাপনাদির নিয়মেই,—অধিকন্তু দুগ্ধভোজী হইয়া (অর্থাৎ ঐ চরু দুগ্ধে পাক করিয়া ভোজন করত) 'বৃহদিন্দ্রায় গায়ত' এই ঋকে গীত সামচতুষ্টয় দ্বারা পাঁচদিন নিরন্তর অধ্যয়ন ক্রিয়া

* চাতুর্ম্মাস্য যাগ তিন প্রকার। ঐষ্টিক, পাশুক ও সৌমিক। সৌমিকের অনুকল্প সোমপ্রকরণে বিহিত হইবে, 'পাশুক' ইহার পরেই বক্তব্য, ঐষ্টিকই অবশিষ্ট; অতএব এস্থলে চাতুর্ম্মাস্য শব্দে তাহাই বুঝাইতেছে।

সম্পাদনকারী, অবিকৃত-সৌত্রামণী এবং কোকিল-সৌত্রামণী নামক যাগদ্বয়ের ফল লাভ করিবে (৮) ॥ ৩ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমাধ্যায়-তৃতীয়খণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত।

॥ অথ চতুর্থঃ খণ্ডঃ ॥

অথাতঃ সাম্বরাত্রিকাণাম্ ভৈক্ষ্যং পয়ো বা ব্রত মেকে ভৈক্ষ্যার্থায়ৈব গ্রামং প্রবিশেন্নান্যত্র স্বাধ্যায়াদ্বাচ মুৎসৃজেদধঃ শয়ীত নাপো ঽভ্যবেয়াদন্তে ত্বগ্ন্যাদিরুক্তঃ কল্পঃ কাম্যানাঞ্চাবিপ্রতিষেধঃ (১)

অথ সাম্বরাত্রিকাণাং প্রয়োগমাহ—অথাতঃ সাম্বরাত্রিকাণা মিতি। 'অথ' পাস্বরাত্রিকাণাং স্বাধ্যায়নিয়মানন্তরম্, 'অতঃ' যতো বক্ষ্যমাণানাং সাম্বরাত্রিকাণাং পৃথঙ্ নিয়মবিধিরস্তি, অতঃ কারণাৎ 'সাম্বরাত্রিকাণাং' সম্বরাত্রব্রতানুষ্ঠায়িনাং সাধারণ-নিয়মা উচ্যন্তে। 'ভৈক্ষ্য' ভিক্ষাসম্বন্ধি 'ব্রতম্' অশনম্ভবেদিতি; 'একে' অন্যে ব্রতাভিজ্ঞাঃ 'পয়ো বা' ভৈক্ষ্যং বা ব্রতম্ভবেদিতি বিকল্প মাহুঃ। পূর্বস্মিন্ পক্ষে ভৈক্ষ্য মেব, ইহ তু বিকল্পেন দ্বয়োরপ্যন্য-তরদ্ভবেদিত্যর্থঃ। 'ভৈক্ষ্যার্থায়ৈব গ্রামং প্রবিশেৎ'। এবংব্রতঃ সম্বরাত্র মরণ্যে বসেৎ। পয়োব্রতপক্ষেঽপি তদর্থ মেব গ্রামং প্রবিষ্টো ভবে-দিত্যর্থঃ। স্বাধ্যায়াৎ 'অন্যত্র' অন্যস্মিন্ কালে 'বাচং' নোৎসৃজেৎ'

अध्ययनव्यतिरिक्तकाले मौनं कुर्य्यादिति यावत्। 'अधः शयीत' शय्यादिभिर्विना भूमावेव शयनं कुर्य्यात्। 'अपः' उदकादीन् 'न अभ्यवेयात्' अभ्यवहारार्थं नाप्नुयात्। शिष्टं स्पष्टम् ॥ (१)

৩—সপ্তদিন অধ্যেয় সামসমূহের বিধি।

অনন্তর এই স্থল হইতে সপ্তদিবস-পাঠ্য সামসমূহের বিধি বলিব। ঐ সপ্তদিবস ভিক্ষালব্ধ দ্রব্যমাত্র ভোজন করিবে; কেহ বলেন—অথবা দুগ্ধমাত্র পান করিবে। কেবল ভিক্ষালাভের জন্যই লোকালয়ে প্রবেশ করিবে, নতুবা ঐ সপ্তরাত্র অরণ্যেই বাস করিবে। বিহিত মন্ত্রাধ্যয়নাতিরিক্ত কালে বাগ্‌বিসর্জ্জন করিবে না (অর্থাৎ অধ্যয়নশূন্যকালে মৌন থাকিবে)। নিম্নে (অর্থাৎ ভূপৃষ্ঠে) শয়ন করিবে (অর্থাৎ পর্য্যঙ্কাদির উপরি শয়ান হইবে না)। জল পান করিবে না। শেষে পূর্ব্বকথিত নিয়মেই অগ্নিস্থাপন পূর্ব্বক হোমাদি করিবে।

[আর এক কথা স্মরণ রাখিবে-] নিত্যকর্ম্মের সহিত কাম্য কর্ম্মের বিরোধ নাই, (অর্থাৎ নিত্যকর্ম্মের অনুষ্ঠানকারী অবসর-ক্রমে কাম্যকর্ম্মও করিতে পারিবে ॥ (১)

इन्द्रयन्तीति दशतं रथन्तरञ्च वामदेव्यं चैता-न्यनुसवनं प्रयुञ्जानो ऽग्निष्टोम मवाप्नोति यज्ञायज्ञा, वो अग्नय इति चतुर्वर्गं गात्य्यग्निष्टोमं नमस्ते अग्न ओजस इति दशतोक्थ्यम् पुनानः सोम धारयेति वर्गेण षोड़शिनम् परीतोषिञ्चता सुत मिति वर्गे-णातिरात्रम् पयोव्रत एतेन कल्पेन तिस्रो वाच उदीरत इति वर्गेण वाजपेयम् (२)

अथाग्निष्टोमाध्ययनप्रयोग माह— ईङ्खयन्तीति। 'ईङ्खयन्तीः'-'इति' अस्या मुत्पन्नम् 'दशतं', 'रथन्तरञ्च वामदेव्य' च' 'एतानि' केवलीन्नानि सामानि 'अनुसवनम्' सवने सवने 'प्रयुञ्जानः' अनु-ष्ठीयमानः 'अग्निष्टोमं' सर्वयज्ञप्रकृतिभूतज्योतिष्टोमम् 'अवाप्नोति'॥

अथात्यग्निष्टोमोक्थ्यषोड़श्यतिरात्राणां प्रयोग माह— यज्ञा-यज्ञेति। 'यज्ञा यज्ञा वो अग्नये'-'इति' अस्या मुत्पन्नेन 'चतुर्वर्गेण' सामचतुष्टयेन 'अत्यग्निष्टोमम्' अवाप्नोति॥ 'नमस्ते अग्न ओजसा'–'इति' अस्या मुत्पन्नेन 'दशता' दशवर्गेण 'उक्थ्यम्' अवाप्नोति॥ 'पुनानः सोम धारया'–'इति' अस्या मुत्पन्नेन 'वर्गेण' सामसमूहेन 'षोड़शिनम्' अवाप्नोति॥ 'परीतो षिञ्चता सुतम्'–'इति' अस्या मुत्पन्नेन 'वर्गेण' सामसमूहेन 'अतिरात्रम्' अवाप्नोति॥

अथ वाजपेयाद्यं प्रयोग माह— पयोव्रत इति। अत्र सामान्येन भैक्ष्यपयसी प्राप्ते, पुनः पयोव्रताभिधानात् भैक्ष' निवर्त्तते ; अत-एव पृथग्विधानबलादवशिष्टः कल्पो निवर्त्तेत ? इत्याशङ्क्य पुनः 'एतेन कल्पेन'–इत्युक्तम्। शिष्टं निगदसिद्धम्॥

इति सामराशिकानां कल्पा उक्ताः॥ (२)

(অগ্নিষ্টোম)

'ঈঙ্খয়ন্তীঃ' এতৎ প্রভৃতি দশ ঋকে গীত সামগুলি এব 'রথন্তর' সাম ও 'বামদেব্য' সাম, এইগুলি সপ্তদিন প্রতিসবনে (অর্থাৎ প্রাতঃসবনে, মধ্যাহ্নসবনে ও তৃতীয় সবনে,—প্রতি দিন বারত্রয়) প্রয়োগকারী ব্যক্তি, অগ্নিষ্টোম নামক প্রথম সোম-যাগের ফল লাভ করিবে॥

(অত্যগ্নিষ্টোম)

সপ্তদিন প্রতিসবনে 'যজ্ঞা যজ্ঞা বো অগ্নয়ে' এতন্মূলক সাম-চতুষ্টয়ের অধ্যয়ন দ্বারা অত্যগ্নিষ্টোম্ নামক 'দ্বিতীয় সোমযাগের ফল লাভ করিবে ॥

(উক্থ্য)

সপ্তদিন প্রতিসবনে 'নমস্তে অগ্ন ওজসে' এতদাদি দশ ঋকে গীত সামগুলি অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা উক্থ্য নামক তৃতীয় সোম-যাগের ফল লাভ করিবে ॥

(ষোড়শী)

সপ্তদিন প্রতিসবনে 'পুনানঃ সোম ধারয়া' এই মন্ত্রমূলক সামসমূহের অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা ষোড়শী নামক চতুর্থ সোম-যাগের ফল লাভ করিবে ॥

(অতিরাত্র)

সপ্তদিন প্রতিসবনে 'পরীতোষিঞ্চতা সুতম্' এই মন্ত্রমূলক সামসমূহের অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা অতিরাত্র নামক পঞ্চম সোম-যাগের ফল লাভ করিবে ॥

(বাজপেয়)

বিহিত সামগান ভিন্ন মৌনাবলম্বন প্রভৃতি যে যে নিয়ম কথিত হইয়াছে, এই নিয়মেই কিন্তু দুগ্ধমাত্র পান করিয়া ক্ষুন্নিবারণ করত সপ্তদিন প্রতিসবনে 'তিস্রো বাচ উদীরতে' এই সামসমূহের অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা বাজপেয় নামক ষষ্ঠ সোমযাগের ফল লাভ করিবে ॥ (২)

मास मेतेन कल्पेनाव इन्द्रं कृषिं यथेति दश-ताम्नोर्यामाणाम् मासं चतुर्थे काले भुञ्जानं आनु-ह्वोता हविषा मर्जयध्व मिति दशता द्वादशाहं (३)

अथाप्तोर्यामार्थं प्रयोग माह— मास मिति। 'एतेन' साम्र-रात्रिकाणा मुक्तेन 'कल्पेन' भैक्ष मित्यादिकेन 'मास" मासपूर्त्ति-पर्यन्तम् चरन्, 'आव इन्द्रं क्रिविं यथा'-इत्यस्या मुत्पन्नेन 'दशीता' दशवर्गेण आप्तोर्यामाण मवाप्नोति ॥

अथ द्वादशाहार्थं प्रयोग माह— मास मिति। अत्र काल-मात्रस्यैव विशेषात् पूर्वोक्तो भैक्षं पयो वेति नियमो वर्त्तते। स च 'मास" मासपूर्त्तिपर्यन्तो भवति। उक्तम् भैक्षं पयो वा 'चतुर्थे काले' "सायं प्रातर्द्विजातीना मशनं श्रुतिचोदितम्"-इतिस्मृतेः एकस्मिन्दिने द्वौ भोजनकालौ ; प्रथमदिन मुपोष्य द्वितीयदिने रात्रिश्चतुर्थः कालः, तस्मिन्। एव मुत्तरत्र चतुर्थे काले भुञ्जानः। सुञ्जान मितरत् ॥ (২)

৪—মাসাদি অধ্যেয় সামসমূহের বিধি।

(আপ্তোর্যাম)

এই পূর্ব্বোপদিষ্ট ভৈক্ষাদি নিয়মেই এক মাস কাল প্রতি সবনে 'আ ব ইন্দ্র ক্রিবিং যথা' এতদাদি ঋগ্দশকে গীত সাম-সমূহের অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা আপ্তোর্যাম নামক সপ্তম সোম যাগের ফল লাভ করিবে ॥

(দ্বাদশাহ)

এক মাস 'চতুর্থ কালে' অর্থাৎ প্রথম দিন উপবাস করিয়া পর দিন রাত্রে * ভোজনকারী হওত প্রতিসবনে 'আ জুহোতা হবিষা

* স্মৃতিকারেরা লিখিয়াছেন,—'সায়ং প্রাতর্দ্বিজাতীনা মশনং শ্রুতিচোদিতম্' অর্থাৎ দিবসে একবার এবং রজনীযোগে আর একবার, এই বারদ্বয় দ্বিজগণের আহার শ্রুতিসম্মত। এতদনুসারে ভোজনবিষয়ে চতুর্থকাল, দ্বিতীয় দিনের রাত্রিই স্থিরীকৃত হইতেছে।

মর্জ্জয়ধ্বম্' এতদাদি ঋগ্দশকে গীত সামসমূহের অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা দ্বাদশাহ নামক যাগের ফল লাভ করিবে * ॥ (৩)

संवत्सर मेतेन कल्पेनाबोध्यग्निरिति दशतं रथन्तरं च वामदेव्यं च बृहच्च वैरूपं च वैराजञ्च मह्ना-नाम्नाश्च रेवत्यश्चैतान्यनुसवनं प्रयुञ्जानो गवामयन मवाप्नोति राजनरौहिणाभ्यां तापश्चिते पयोव्रत एतेन कल्पेन सोमः पवते जनिता मतीना मिति चतुर्वर्गेण चातुर्मास्यानि सौमिकान्यवाप्नोति (४)

अह्नीनार्थं प्रयोग मुक्ता सत्ररूपगवामयनार्थं प्रयोग माह— संवत्सर मिति। 'संवत्सर' संवत्सरपर्यन्तम् 'एतेन कल्पेन' सप्त-रात्रोक्तेन "भैक्षं पयो वा"-इत्यादिकेन युक्तः सन् 'अबोध्यग्निः'-इत्याद्युक्तानि सामान्यनुसवनं प्रयुञ्जानः 'गवामयनं' सत्रप्रकृति-भूतं यागम् 'अवाप्नोति'। केचित् 'एतेन कल्पेन'-इत्यतिदेशेन द्वादशाहोक्तचतुर्थकालनियमोऽप्यनुषज्यत इत्याहुः॥

अथ तापश्चिताख्ययोः सत्रविशेषयोः प्रयोग माह— राज-नेति। उक्ताभ्यां सामभ्या मनुसवनं प्रयुञ्जानः सुत्रकं मह्वेति द्वे 'तापश्चिते अवाप्नोति'। गवामयननियमोऽत्रापि विद्यत एव॥

पूर्वं मैष्टिकपाशुकचातुर्मास्यानां प्रयोग उक्तः; इदानीं

---

* দ্বাদশাহানুকল্পে এক মাস কাল চতুর্থকালে ভোজন, এইটীই বিশেষ নিয়ম; অপর ভৈক্ষব্রত বা পয়োব্রত প্রভৃতি পূর্ব্বব্যবস্থাপিত সপ্তরাত্রাদি অনুষ্ঠানের সাধারণনিয়মগুলিও এস্থলে গৃহীত হইবে।

सोमयागप्रसङ्गेन सौमिकचातुर्मास्यार्थं प्रयोग माह— पयोव्रत एतेनेति। स्पष्ट मेतत् ॥ (४)

(গবাময়ন সত্র)

অগ্নিষ্টোমাদি অহীন যাগসমূহের অনুকল্প সিদ্ধির জন্য কথিত নিয়মেই একবৎসরকাল প্রতিদিন প্রতিসবনে 'অবোধ্যগ্নিঃ' প্রভৃতি ঋগ্‌দশক-মূলক সামগুলি এবং 'বামদেব্য' নামক সাম এবং 'বৃহৎ' নামক সাম এবং 'বৈরূপ' নামক সাম এবং 'মহানাম্নী' নামক কতিপয় ঋকে গীত সাম এবং 'রেবতী' নামক কতিপয় ঋকে গীত কতিপয় সামের প্রয়োগকারী অনুষ্ঠাতা গবাময়ন নামক সত্রের ফল লাভ করিবে ॥

(ক্ষুল্লক-তাপশ্চিত সত্র এবং মহৎ-তাপশ্চিত সত্র)

পূর্ব্বোক্ত নিয়মেই একবৎসর কাল প্রতিদিন প্রতিসবনে 'রাজন' এবং 'রৌহিণ' নামক সামদ্বয়ের অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা তাপশ্চিত নামক সত্রদ্বয়ের ফল লাভ করিবে ॥

(সৌমিকচাতুর্ম্মাস্য *)

গবাময়ন প্রভৃতি সত্রত্রয়ের যে নিয়ম, সেই নিয়মেই, বিশেষত দুগ্ধপায়ী হইয়া একবৎসর প্রতিসবনে 'সোমঃ পবতে জনিতা মতীনাম্' এই ঋকে গীত সামচতুষ্টয়ের অধ্যয়ন দ্বারা অনুষ্ঠাতা সৌমিক চাতুর্ম্মাস্য যাগের ফল লাভ করিবে ॥ (৪)

संवत्सर मष्टमे काले भुञ्जानो याम्य मन्नं प्र तु द्रवेति दृशत मावर्त्तयन् नैमिषीयं द्वादशसंवत्सर मवाप्नोति (५)

---

* এটি সত্র না হইলেও সোমযাগপ্রসঙ্গে এস্থলে এতদনুকল্প বিহিত হইল।

अथ द्वादशसंवत्सरसाध्यसत्रार्थं प्रयोग माह— संवत्सर मिति। 'संवत्सर" संवत्सरपूर्त्तिपर्यन्त' 'ग्राम्य मन्न" व्रीहियवाद्यन्नम् 'अष्टमे काले भुञ्जान:' एकस्मिन् दिवसे, अहनि च रात्रौ चेति भोजनस्य कालद्वयाङ्गीकारात् . दिवसत्रय मुपोष्य चतुर्थदिवसे रात्रौ भोजनस्याष्टम: कालो भवति। एव मुत्तरत्रापि। अष्टमे काले भुञ्जान:, इतरेषु कालेष्वनश्नन् 'प्र तु द्रवेति दशत" "प्र तु द्रव परिकोशम्"-इति दशवर्गं नित्यकर्म्माविरोधेन संवत्सरम् 'आवर्त्तयन्', 'नैमिशीयम्' नैमिश मरण्यम्, तत्रत्या महर्षयो नैमिशीया:, तैरनुष्ठितम् 'द्वादशसंवत्सरसत्रम्' "त्रयस्त्रिवृत: संवत्सरास्त्रय: पञ्चदशास्त्रय एकविंशा:"—इत्यादिनोक्तम् 'अवाप्नोति' ॥ (५)

(দ্বাদশাব্দ সত্র)

একবর্ষকাল সপ্ত সন্ধ্যা উপবাসানন্তর অষ্টম সন্ধ্যায় (অর্থাৎ দিনত্রয়ান্তে চতুর্থদিনের রজনীতে) ব্রীহিযবাদি গ্রাম্য অন্ন ভোজন করিবে এবং প্রতিদিন প্রতিসবনে 'প্র তু দ্রবা' প্রভৃতি দশমন্ত্র-মূলক সামগুলি আবৃত্তি করত অনুষ্ঠাতা নৈমিষারণ্যবাসী ঋষিগণ কর্তৃক অনুষ্ঠিত দ্বাদশবর্ষে সম্পাদ্য সত্রের ফল লাভ করিবে ॥ ৫

आग्नेय, मैन्द्रं पावमान मित्येतेन कल्पेन चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जानः शतसंवत्सर मवाप्नोति(६)

अथ शतसंवत्सरसत्रार्थं प्रयोग माह—आग्नेय मिति। 'आग्नेय:' अग्नि: प्रतिपाद्यत्वेन देवता यस्य स आग्नेय:। एव मैन्द्रपावमानौ। छन्दोग्रन्थ: काण्डत्रयात्मक:। त्रीनपि काण्डान्। 'चत्वारि

वर्षाणि' वर्षचतुष्टयमन्वहम् 'एतेन कल्पेन' पूर्वोक्तग्राम्यान्नाष्टम-कालभोजननियमेन 'प्रयुञ्जानः' 'शतसंवत्सरं' संवत्सरशतसाध्यो यः सत्रस्तम् 'अवाप्नोति' ॥ (६) ।

(শতাব্দসত্র)

এই নিয়মেই (অর্থাৎ অষ্টমকালে গ্রাম্য অন্ন ভোজনাদি বিধি-তেই) 'আগ্নেয়ম্' (অগ্নিদৈবত সামসমূহ আছে যে পর্ব্বে অর্থাৎ গেয় গ্রন্থের প্রথমভাগ), 'ঐন্দ্রম্' (ইন্দ্রদৈবত সামসমূহ আছে যে পর্ব্বে অর্থাৎ গেয় গ্রন্থের দ্বিতীয়ভাগ), 'পাবমানম্' (পবমান-দৈবত সামসমূহ আছে যে পর্ব্বে অর্থাৎ গেয় গ্রন্থের তৃতীয় বা শেষ ভাগ) এই পর্ব্বত্রয় (অর্থাৎ সম্পূর্ণ গেয়গানখানি) চারিবর্ষকাল (নিত্যকর্ম্মাদি ভিন্ন সময়ে, নিরন্তর) অধ্যয়নকারী শতাব্দসাধ্য সত্রের ফল লাভ করিবে ॥ ৬

सर्वं प्रयुञ्जानः सहस्रसंवत्सर मवाप्नोत्यनश्नन् सꣳहितासहस्रेण वा पृष्ठापतापशतसहस्रेण वा (७)

अथ सहस्रसंवत्सरसत्रार्थं प्रयोग माह— सर्वं प्रयुञ्जान इति। सहस्रसंवत्सरसत्रप्राप्तिस्त्रिविधा । एकवारसंहिताध्ययनसाध्या, तस्या एव सहस्रवारावृत्तिसाध्या, शतसहस्रवारावृत्तिसाध्या चेति। तत्र प्रथमोच्यते। 'सर्वम्' अत्र सर्वशब्देन पूर्वोक्त माग्नेयादि पर्वत्रयं सरहस्यं सशक्रीक मभिधीयते। तत् 'प्रयुञ्जानः' अत्र विशेषाश्रवणात् ग्राम्यान्न मष्टमकालभोजी वर्षचतुष्टयपर्यन्त मन्वहं प्रयुञ्जानः 'सहस्रसंवत्सरसत्रम्' 'अवाप्नोति'। अथ द्वितीयोच्यते— 'अनश्नन्' भोजन मकुर्वन् 'संहितासहस्रेण' आग्नेयादिपर्वत्रयस्य सशक्रीकस्याध्ययन मेका संहिता, तस्याः सहस्रवारावृत्तिः

संहितासहस्रम्, तया चावृत्त्या 'सहस्रसंवत्सरसत्र मवाप्नोति'। 'वा' शब्दः आद्येन सह विकल्पार्थः। यत्नावृत्तिर्यावति काले सम्पूर्यते, तावतः कालस्यापेक्षितत्वात् पूर्वोक्तवर्षचतुष्टयकालो नानुवर्त्तते; अनशनविधानादेवाष्टमकालग्राम्यान्नाशननिवृत्तिश्च। अथ तृतीयोच्यते— 'पृष्ठापतापशतसहस्रेण वा' उक्त सत्र मवाप्नोति। अय मर्थः— उदय मारभ्याजस्रेण प्राङ्मुख मधीयानस्य पृष्ठं भागं यावति काले पर्य्यावर्त्तमानः सूर्योऽपतापयति स पृष्ठापतापः। तावत्कालसाध्यशतसहस्रावृत्तिरूपाध्ययनम् पृष्ठापतापशतसहस्रम्, तेन वा उक्तसत्र मवाप्नोति। अय मर्थः—उदयमारभ्य पृष्ठापतापपर्य्यन्तं पर्वत्रयात्मिकां संहिता मुपक्रम्याधीयीत, ततो भुञ्जीत, अनन्तरं नाधीतीत, परेद्युरपि तथैव तदुपरिभागं तद्वदुपक्रम्याधीयीत। एव मन्वह मधीयाने सति यावति काले उक्त मावर्त्तनं सिध्यति, तावत्कालाध्ययनेन वा उक्तसत्र मवाप्नोति। अतएव चतुर्वर्षकालेयत्ता ग्राम्यान्नादिभोजननियमश्च नापेक्ष्यते; विशेषाश्रवणात् ॥ (৩)

(সহস্রাব্দ সত্র)

পূর্ব্বোক্ত নিয়মানুসারে থাকিয়া চারিবর্ষকাল (নিত্যকর্ম্মাদি ভিন্ন সময়ে নিরন্তর) সমস্ত সংহিতাগ্রন্থের অধ্যয়নকারী,—অথবা অনশন থাকিয়া (যত দিনেই হউক) সামসংহিতাগুলির সহস্রাবৃত্তি অধ্যয়ন দ্বারা,—অথবা একলক্ষ পৃষ্ঠাপতাপকালে* ঐ

---

* সায়ণাচার্য্য বলেন—সূর্য্যোদয় হইতে পূর্ব্বাভিমুখ হইয়া অধ্যয়নে নিবিষ্ট হইলে, যাবৎ কালে পৃষ্ঠদেশে সূর্য্যের আতপ উপস্থিত হয়, তাবৎ কালকে পৃষ্ঠাতপ কহে।

সংহিতার যত আবৃত্তি হইতে পারে, তাহা দ্বারা সহস্রাব্দসাধ্য সত্রের * ফল লাভ করিবে ॥ (৭)

(যাগানুকর্ম্মাধ্যায়ন সমাপ্ত)

प्रथमस्त्रिवर्गः सावित्र्यां गायत्रं महानाम्न्यश्चैषा ऽमृता नाम सꣳहितैतया वै देवा अमृतत्व मायन्न-मृतत्व मेति य एवं वेदेदꣳ ह्यन्वोजसेति प्रथमो-त्तमे त्वा मिदा ह्यो नरः स पूर्व्यो महोनां पुरां भिन्दु-र्युवा कविरुप प्रत्ने मधुमति क्षियन्तः पवस्व सोम मधु-माꣳ ऋतावा सु रूपकृ राहसं माधुच्छन्दस मेषा माधुच्छन्दसी नाम सꣳहितैतया वै देवाः स्वर्गं लोक मायन्त्स्वर्गं लोक मेति य एवं वेदा वो राजा तद्वो वर्ग आज्यदोहानि देवव्रतानि चैषा रौद्री नाम सꣳहितैतां प्रयुञ्जन् रुद्रं प्रीणातीदं विष्णुः प्रवस्व वृष्णः प्रकाव्य मुशनेव ब्रुवाणा इति वाराह मन्त्यं पुरुषव्रते चैषा वैष्णवी नाम सꣳहितैतां प्रयुञ्जन् विष्णुं प्रीणात्यददः सुष्वाणास आ तू न इति वर्गा मृज्यमानः सुहस्त्येति प्रथम-षष्ठे चैषा वैनायकी

* মীমাংসাদর্শনে (জৈ० সূ० ৬, ৭, ৩১—৪०,; ১৩ অধি०), কাত্যায়ন শ্রৌতসূত্রে (১, ৫, ১৭—২৭,) এবং তত্তদনুযায়ী কৃত তাণ্ড্যমহাব্রাহ্মণের সায়ণীয়ভাষ্যে (২৫, ১৮, ৭,) 'সহস্রাব্দসাধ্য' শব্দের অর্থ সহস্রদিনসাধ্য নির্ণীত হইয়াছে ॥

नाम सꣳहितैतां प्रयुञ्जन् विनायकं प्रीणात्या मन्द्रै-रिन्द्र हरिभिरा नो विश्वासु हव्य प्र सेनानीरिति वर्गाः पवित्रन्त इति द्वे एषा स्कन्दस्य सꣳहितैतां प्रयुञ्जन् स्कन्दं प्रीणाति यद्वा उ विश्पतिः सनादग्ने ऽत्यन्नमीमदन्त ह्यभि त्रिपृष्ठ मक्रान्त्समुद्रः कनिक्रन्तीति द्वे एषा पित्र्या नाम सꣳहितैतां प्रयुञ्जन् पितॄन् प्रीणाति (८)

यज्ञावाप्तिसाधनान्यध्ययनानुगतानि ; अथ स्वतन्त्रफलसाधनानि कानिचिदध्ययनानुगच्यन्ते । तत्र,—

आदौ मोक्षसाधनप्रयोगफल माह— प्रथम इति । "अग्न आ याहि वीतये"-इत्येतस्यां 'प्रथमस्त्रिवर्गः' सामत्रयात्मकोवर्गः, "तत्सवितुर्वरेण्यम्"-इत्येतस्यां 'सावित्रां' 'गायत्रम्', 'महानाम्न्यश्च' सामानीति । 'एषा अमृता नाम संहिता'। 'एतया' 'वै'-इति प्रसिद्धम् ;— उक्तया वै संहितया 'देवाः' इन्द्रादयः 'अमृतत्व' मोक्षम् 'आयन्' प्राप्नुवन् । अत एतां संहितां नित्य मधीयानो मोक्ष मतीत्यर्थः । यद्यपि न विधिः श्रूयते, तथापि "यत् स्तूयते तद् विधीयते"-इतिन्यायात् अमृतत्वकाम एता मधीयीतेति विधिरप्युपगन्तव्यः । देवाना ममृतत्वप्राप्तिबलादपि मोक्षार्थिभिरन्यैरेतदनुष्ठेय मिति गम्यते । उक्तार्थवेदितुः फल माह— अमृतत्व मिति ॥

अथ स्वर्गसाधनप्रयोग माह— इदं ह्योति । उक्तानि सामानि सप्टानि । 'सुरूपकृत्-राहस' माधुच्छन्दसम्'-इति "सुरूपकृत्नु

मूतये"-इत्यस्या मुत्पन्नं साम 'राहस" रहस्ये ऽरण्ये गेयम्, तच्च मधुच्छन्दसा दृष्टम् । 'एषा' उक्तसामसंहिता 'माधुच्छन्दसी'-इति प्रसिद्धा । एतयेत्यादि पूर्ववत् । अथ वेदितुः फल माह— स्वर्गं लोक मिति ॥

अथ रुद्रप्रीतिसाधन मध्ययनप्रयोग माह— आ वो राजेति। 'तद्वो वर्गः' "तद्वो गाय सुते सचा"-इत्यत्र ग्राह्यः । शिष्टानि स्पष्टानि । 'एषा' उक्तसामसमूहरूपा 'संहिता', 'रौद्री'-इति प्रसिद्धा । 'एतां' रुद्रसंहितां सदा 'प्रयुञ्जन्' पुरुषो रुद्रं 'प्रीणाति' । अनया प्रीतो रुद्रः स्वर्गं लोकं प्रयच्छतीत्यर्थः । एव मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

अथ विष्णुप्रीतिसाधन मध्ययनप्रयोग माह— इदं विष्णुरिति। "प्रकाव्यम्"-इत्यस्मिन्नृचि 'पदा वराहो अभेरति'-इति-वराहलिङ्गात् तद् 'वाराहम्' । शिष्टानि प्रसिद्धानि ॥

अथ विनायकप्रीतिसाधन मध्ययनप्रयोग माह— अदर्दइति । आदितस्त्रयः प्रतीकतस्त्रयो वर्गा ग्राह्याः । शिष्टं सुग्मानम् ॥

अथ स्कन्दप्रीतिसाधन मध्ययनप्रयोग माह— आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति । स्पष्टोऽर्थः ॥

अथ पितृप्रीतिसाधन मध्ययनप्रयोग माह— यद्वाउ इति। स्पष्टो ऽर्थः ॥ (৮)

(৩) অথ সপ্তসংহিতা-সামাধ্যয়নবিধি।

(১ম,অমৃতসংহিতা)

সামবেদের প্রথম সামত্রয়, সাবিত্রী ঋকে গীত গায়ত্র নামক সাম এবং মহানাম্নীনামক ঋকৃসমূহে গীত সামটি ; এই পঞ্চ-সাম-সংহতি 'অমৃতসংহিতা' নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতার অধ্যয়নের

ফলে দেবগণ অমৃতত্ব লাভ করিয়াছেন। যে কেহ এইরূপ তত্ত্বত জানে, সেই অমরত্ব লাভ করে॥

(২য়, মাধুচ্ছন্দসী সংহিতা)

'ইদং হ্যন্বোজসা' এই ঋকে গীত প্রথম এবং তৃতীয় সাম, 'ত্বামিদা হ্যো নরঃ' এতন্মূলক এক সাম, 'স পূর্ব্ব্যো মহোনাম্' এতন্মূলক ১ সাম, 'পুরাম্ভিন্দুর্যুবা কবিঃ' এতন্মূলক ১ সাম, 'উপ প্রক্ষে মধুমতি ক্ষিয়ন্তঃ' এতন্মূলক ১ সাম, 'পবস্ব সোম মধুমাঁ ঋতাবা' এতন্মূলক ১ সাম, 'সুরূপকৃ' এতন্মূলক রহস্যে (আরণ্য গানে) গীত মাধুচ্ছন্দস-নামক সামটি ; এই অষ্ট-সামসংহতি 'মাধুচ্ছন্দসসংহিতা' নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতার অধ্যয়নের ফলে দেবগণ স্বর্গলোকে আগমন করিয়াছেন। যে কেহ এইরূপ তত্ত্বত জানে, সেই স্বর্গলোকে আগমন করে॥

(৩য়, রুদ্রসংহিতা)

'আ বো রাজা' এই ঋকে গীত সাম, 'তদ্বো হোবা' ইত্যাদি চারিটি সাম, আজ্যদোহ নামক সামত্রয় এবং দেবব্রত নামক সামত্রয় ; এই একাদশ-সামসংহতি 'রুদ্রসংহিতা' নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত রুদ্র দেবতাকে প্রীত করিবে॥

(৪র্থ, বিষ্ণুসংহিতা)

'ইদং বিষ্ণুঃ' ঋকে গীত সাম 'প্রক্ষস্য বৃষ্ণঃ' ঋকে গীত সাম, 'প্র কাব্য মুশনেব ব্রুবাণঃ' এই ঋকে গীত বারাহ * নামক শেষ সাম এবং পুরুষব্রত নামক সামপঞ্চক ও পুরুষব্রত নামক (অপর) সাম ; এই নব-সামসংহতি 'বিষ্ণুসংহিতা' নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত বিষ্ণু দেবতাকে প্রীত করিবে॥

* ঐ মন্ত্রে 'পদা বরাহো অভ্যেতি'—এই বরাহ পদ শ্রুত আছে, তজ্জন্য ঐ মন্ত্রমূলক সামচতুষ্টয়কে 'বারাহ' বলা যায়, তন্মধ্যে শেষটী অর্থাৎ চতুর্থটি এস্থলে বিহিত হইতেছে।

(৫ম, বিনায়কসংহিতা)

''অদর্দ্দিঃ' ঋকে গীত সামদ্বয়, 'সুষ্বাণাসঃ' ঋকে গীত সামদ্বয়, 'আ' তূ ন' ঋকে গীতসামচতুষ্টয়াত্মক বর্গ * এবং 'মৃজ্যমানঃ সুহস্ত্য' ঋকে গীত প্রথম ও ষষ্ঠ † সাম ; এই দশ-সামসংহতি 'বিনায়কসংহিতা' নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত বিনায়ক দেবতাকে প্রীত করিবে ॥

(ষষ্ঠ, স্কন্দসংহিতা)

'আ মন্দ্রৈরিন্দ্র হরিভিঃ' ঋকে গীত সামত্রয় 'আ নো বিশ্বাসু হব্যম্' ঋকে গীত সামত্রয়, 'প্র সেনানীঃ' ঋকে গীত সামত্রয়াত্মক বর্গ, 'পবিত্রন্তে' ঋকে গীত সামদ্বয় ; এই একাদশ-সামসংহতি 'স্কন্দসংহিতা' নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত স্কন্দ দেবতাকে প্রীত করিবে ॥

(৭ম পিতৃসংহিতা)

'যদ্বাউ বিশ্পতিঃ' ঋকে গীত সাম, 'সনাদগ্নে' ঋকে গীত সাম, 'অক্ষন্নমীমদন্ত' ঋকে গীত সাম, 'অভি ত্রিপৃষ্ঠম্' ঋকে গীত সাম, 'অক্রাংৎসমুদ্রঃ' ঋকে গীত সাম, 'কনিক্রন্তি' ঋকে গীত সামদ্বয় ; এই সপ্ত-সামসংহতি 'পিতৃসংহিতা' নামে প্রসিদ্ধ। এই সংহিতা প্রয়োগ করত পিতৃগণকে প্রীত করিবে ॥ (৮)

আস্যদঘ্ন উদকে তিষ্ঠন্নক্তং নাক্তী ভুক্ত্বৈতস্মিন্নসন্নক্তো গায়েদেতৎসর্ব্ববাধোগতসম্মিত মেতেন সর্ব্বান্ কামানবাপ্নোতি যস্ত্বেবং বেদ যস্ত্বেবং বেদ (৯) ॥ ৪ ॥

---

* এক ঋঙ্মূলক দুইটির অধিক সাম হইলে সেই গুলিকে বর্গ-সাম কহে।

† ঐ ঋঙ্মূলক গেয়গানে ৮ সাম আছে ; এস্থলে প্রথম এবং ষষ্ঠই গ্রাহ্য।

अथ क्वत्स्नाध्ययनप्राप्तिसाधनं मध्ययनप्रयोग माह— आस्य-दघ्न उदके तिष्ठन्निति। 'आस्यदघ्ने' आस्यप्रमाणे "प्रमाणे द्वय-सज्दघ्नञ्मात्रचः"-इति (पा० ५.२.३७.) दघ्नच् प्रत्ययः। 'उदके तिष्ठन्' उक्तं साम 'त्रिस्समक्तत्वः' एकविंशतिवारं 'गायेत्'। 'एतद्' उक्तं साम 'सर्ववाचोगतसम्मितं' सर्वेषा मुच्चावचफलसाध-नानां वचसां 'गतं' गमन मुच्चारण मध्ययन मित्यर्थः, तेन सम्मि-तम्। 'एतेन' उक्तलक्षणेन साम्ना 'सर्वान् कामान्' कमनीयान् 'अवाप्नोति'॥ अथ वेदितुः फल माह— यश्चैव मिति। 'च'-शब्दो ऽनुष्ठानानपेक्षः ;— न केवल मनुष्ठातुः, अपि तु उक्तार्थवेदिता 'सर्वान् कामान् अवाप्नोति'-इति। आवृत्तिरत्र समाप्त्यर्था (८) ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

মুখ-পরিমিত জলে দণ্ডায়মান হইয়া 'নহক্যনাকী', এই সামটি একবিংশতিবার গান করিবে। ইহাকে 'সর্ব্ববাচোগতসম্মিত' (অর্থাৎ তাবৎ উচ্চোচ্চবাক্যানুগতফল-সংযুক্ত) কহে। অতএব এই সাম্নোপাসনায় সমস্ত অভিলষিত ফল প্রাপ্ত হইবে। যে কেহ এসমস্ত তত্ত্বত জানে, সেই এরূপ ফল প্রাপ্ত হয় (৯) ॥ ৪ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমাধ্যায়-চতুর্থখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

———

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथातः प्रायश्चित्ताना मनादेशे मन्त्रा बलवन्तस्तपोऽन्विताः पावना भवन्त्यापन्नः प्रायश्चित्तं चरेदभ्यासः साम्नाᳫं शतं दशावरम् (१)

तदेव माधानादिसहस्रसंवत्सरसत्रार्थाः प्रयोगा उक्ताः ; इदानीं स्वतन्त्रफलसाधनस्वाध्यायाध्ययनशेषेणोच्चावचप्रायश्चित्तार्थप्रयोगा उच्यन्ते । तत्रादौ प्रायश्चित्तानि विधास्यामीति प्रतिजानीते— अथात इति । 'अथ' यज्ञकल्पविधानानन्तरम्, 'अतः' यतः पापिनां प्रायश्चित्तकल्पनानभिधाने विध्यभावाच्छुद्ध्यभावः अतस्तदर्थम्, 'प्रायश्चित्तानाम्' अयन मयः प्राप्तिः, प्रकर्षेणायः 'प्रायः', विहितकर्माकरणस्य प्राप्तिरित्यर्थः ; तत्प्रतीकारविषयं 'चित्तं' चितिर्ज्ञानम् ; तत्पूर्वकानुष्ठानानि प्रायश्चित्तानि । यद्वा, प्रायो नाम विहिताकरणादिप्रतीकाररूपं तप उच्यते ; तद्विषया निश्चयाः प्रायश्चित्तानि । तथाचोक्तम्—

"प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्त मितीर्यते"—इति ।

तेषां विधानं वक्ष्यत इति शेषः ॥

अथ विशेषानभिधानविषये प्रायश्चित्त माह— अनादेश इति । 'बलवन्तः' सामर्थ्योपेताः पापक्षयलिङ्गका इत्यर्थः । 'तपोऽन्विताः' तपसा कृच्छ्रादिलक्षणेन संयुक्ताः । प्रथमं तपश्चरित्वा पश्चात्परिजप्यमानाः प्रायश्चित्तार्था भवन्तीत्यर्थः ॥

अथ प्रायश्चित्ताधिकारिण माह— आपन्न इति । 'आपन्नः' पापं प्राप्तः, तदपनुत्तये 'प्रायश्चित्तं' 'चरेत्' अनुतिष्ठेत् ॥

साम्ना मावृत्तिविशेषानभिधानप्रदेशे तदीयस्ता माह— अभ्यास इति। यत्रावृत्तिविशेषो नोक्तः, पापतारतम्यादपि स नौवधार्य्यते, तत्र प्रदेशे 'साम्नां' विहितानां 'शतं' शतवारावृत्ति-पर्य्यन्तम् 'अभ्यासः'; एतत्परमावधि। कियत्प्रभृतीति चेत्, 'दशावरं' दशसंख्यकावृत्तिरेवावर मधमं यस्मिन् शते, तथोक्तम्। सर्वथा दशवारावृत्त्यान्यूनं कुर्यादित्यर्थः॥ (१)

(৪) অথ প্রায়শ্চিত্ত-সামাধ্যয়নের বিধি।

অনন্তর এই স্থান হইতে সর্ব্ববিধ প্রায়শ্চিত্তের * জন্য অধ্যেয় সামসমূহের বিধান বলা যাইবে। যে সকল পাপের প্রায়শ্চিত্ত বিশেষরূপে বলা না যাইবে, তাদৃশস্থলে পূর্ব্বোক্ত কৃচ্ছ্রাদি ব্রতানুষ্ঠান সহ অধীত বলবান্ মন্ত্রগুলিই পবিত্রকারী জানিতে হইবে। আপন্ন ব্যক্তি প্রায়শ্চিত্ত করিবে; পাপসংযুক্ত ব্যক্তিমাত্রই আপন্ন। যে যে স্থলে সামের আবৃত্তিসংখ্যা বিশেষ নির্দ্দিষ্ট না হইবে, সেই সেই স্থলে পাপের তারতম্যানুসারে অন্যূন দশবার হইতে শতাবৃত্তি পর্য্যন্ত করিবে॥(১)

काहल मुक्त्वा दधिक्राव्णो अकारिष मित्येतद् गायेत् परुष मुक्त्वेदं विष्णुर्वि चक्रम इति ब्राह्मण मुक्त्वा त्रिर्भ्रातरं मातुलं पितृव्य मिति गुरुजातीयान्

* প্র শব্দে প্রকৃষ্ট, অয়ঃ শব্দে প্রাপ্তি, চিত্ত শব্দে জ্ঞান। প্রকৃষ্টরূপে বিহিত কর্ম্মের অকরণের প্রাপ্তি হইলে তৎ-প্রতীকার বিষয়ক জ্ঞানমূলক শাস্ত্রীয় অনুষ্ঠানই প্রায়শ্চিত্ত শব্দে ব্যবহৃত হয়। অথবা বিহিতকর্ম্মের অকরণাদি দোষের প্রতীকার রূপ তপস্যাকে 'প্রায়ঃ' বলা যায়, তদ্বিষয়ে যে চিত্ত অর্থাৎ নিশ্চয়, তাহাকে প্রায়শ্চিত্ত কহে। "প্রায়ো নাম তপঃ প্রোক্তং চিত্তং নিশ্চয় উচ্যতে। তপোনিশ্চয়সংযোগাৎ প্রায়শ্চিত্ত মিতীর্য্যতে॥"

प्रसाद्य पञ्चिणीꣳ रात्रि मुपोष्य तवाहꣳ सोम रार-
णेति प्रथम मेकविꣳशतिकृत्व उपाध्यायं मातरं
पितर मित्येतेषु त्रिरात्र मुपवसन्नेतस्यैवान्त्य मन-
ध्याप्य मध्याप्य सप्तरात्र मुपवसन् सदा गावः शुचयो
विश्वधायस इत्येतद् गायेदयाज्ययाजने दक्षिणा-
स्त्यक्त्वा मासं चतुर्थे काले भुञ्जानः कानो इत्येतद्गाये-
दमेध्यदर्शने ये ते पन्था अधो दिव इति तथामेध्यघ्राणे
ऽभोज्यभोजने ऽमेध्यप्राशने वा निष्पुरीषीभावस्त्रि-
रात्रावरं तूपवसन्नेतो न्विन्द्रꣳ स्तवाम शुद्ध मिति
पूर्वꣳ सदा सहस्रकृत्व आवर्त्तयन् बहून्यप्युप-
पतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्नन् पारायणैः पूतो
भवति (२)

अथ वाचिकदोषाणां प्रायश्चित्तान्युच्यन्ते। तत्राश्लीलभाषणे प्रायश्चित्त माह— काहल मिति। 'काहलम्' अश्लीलं गुह्य-'भाषणादिकम् 'उक्त्वा' कृत्वा, तत्प्रायश्चित्तार्थं 'दधिक्राव्ण इत्येतत्' साम सकृद् 'गायेत्'। आवृत्तिविशेषाश्रवणे फलप्रलाघवात् सकृदित्यवगम्यते। अत्रान्त्यः "सुरभि नो मुखाकरत्"-इत्यभिवदति, —मुखस्याश्लीलवदनरूपदौर्गन्ध्यपरिहारेण सौरभ्यस्य प्रार्थ्यमानत्वात् वाचिकदोषप्रायश्चित्तार्थत्व मस्य युक्तम् ॥

अथ निष्ठुरभाषणे प्रायश्चित्त माह— परुष मुक्त्वेति। ब्राह्मण-गुर्वादीनां विशेषस्याभिधास्यमानत्वात्तद्व्यतिरिक्तं 'परुषं' निष्ठुरं

'उक्त्वा' तीक्ष्णं भाषित्वा 'इदं विष्णुरित्येतद्' गायेत्। इतरच्च दारुणवादे आवृत्तित्रित्वविधानात् तदपेक्षयास्य निकृष्टत्वादेक-वारावृत्तिरिति गम्यते।

अथ ब्राह्मणवादे प्रायश्चित्त माह— ब्राह्मण मिति। 'ब्राह्मणं' निष्ठुरम् 'उक्त्वा' इदंविष्णुरित्येतदेव 'त्रिः' त्रिवारं गायेत्।

अथ भ्रात्रादीनां वादे प्रायश्चित्त माह— भ्रातर मिति। 'भ्राता' अग्रजः, 'मातुलः' मातृभ्राता, 'पितृव्यः' पितृभ्राता, 'इति'-शब्दः प्रकारवचनः, एतान् तत्प्रकारानन्यांश्च श्वशुरादीन्, 'गुरुजातीयान्' गुरुः पिता, तज्जातीयान् तत्समगौरवादित्यर्थः। तान्निष्ठुर मुक्त्वा 'प्रसाद्य' तानेव क्षमाप्य 'पक्षिणीम्' उभयतोऽपि अहर्लक्षणपक्षद्वयोपेतां 'रात्रि मुपोष्य' 'तवाहम्'-'इति' अस्याः 'प्रथम' साम 'एकविंशतिकृत्वः' आवर्त्तयेत्।

अथोपाध्यायादीनां परुषवचने प्रायश्चित्त माह— उपाध्याय मिति। उपाध्यायशब्दः महागुरूणा माचार्य्यपितामहादीना मुपलक्षणार्थः। एतां 'मातरं' 'पितरं' च 'इत्येतेषु' विषयेषु भ्रातृ-व्यवदप्रिय माचरित्वा 'त्रिरात्र मुपवसेत्' उपोष्य 'एतस्यैव' तवाह मिति वर्गस्य 'अन्त्य' साम, एकविंशतिकृत्वो गायेदित्यनुषज्यते॥

अथाध्ययनानर्हाध्यापने प्रायश्चित्त माह— अनध्याप्य मिति। शास्त्रनिषिद्धः कुण्डगोलकादिः 'अनध्याप्यः' तम् 'अध्याप्य' 'सप्त-रात्र मुपवसन्' उपोष्येत्यर्थः। तदन्ते 'सदा गाव इति' 'एतत्' साम एकविंशतिकृत्वो 'गायेत्'। केचनात्र पूर्वोक्तनियमे चोप-वसन्निति शब्दश्रवणाद्विहितोपवासदिवसेष्वेव नित्यनैमित्तिका-विरोधेन विहिते सामनी गातव्ये इत्याहुः।

अथायाज्ययाजने प्रायश्चित्त माह— अयाज्येति । 'अयाज्यः' शास्त्रनिषिद्धत्वेन याजयितु मनर्हः । तथापि अयज्ञियं यो ज्ञात्वैव दक्षिणार्थं याजयति, पूर्वं मज्ञात्वा याजयित्वा पश्चाल्लोकनिन्दया वा जानाति, स उभयरूपो याजकः अयाज्ययाजनदोषापनुत्तये स्वीकृतगवादिदक्षिणास्त्यक्त्वा 'मास' मासपूर्त्तिपर्यन्तं 'चतुर्थे काले भुञ्जानः' प्रथमदिने उपवासं कृत्वा द्वितीयदिवसरात्रि-श्चतुर्थः कालः, तस्मिन्, क्षारलवणपरित्यागेन नियतं भोजनं कुर्वन् 'कानो इत्येतत्' साम 'गायेत्' नित्यकर्माविरोधेनेति ।

अथामेध्यदर्शनघ्राणयोः प्रायश्चित्त माह— अमेध्येति । मार्गे गच्छन्नकामतः 'अमेध्यदर्शने', 'अमेधाघ्राणे' च सम्भाविते 'ये ते पन्था अधो दिव इति' एतत्सकृद्गायेत् । कामतस्तु त्रिवारं गाये-दित्यूहेत ।

अथाभोज्यभोजनामेधाप्राशनयोः प्रायश्चित्तं माह— अभो-ज्येति । 'अभोज्यम्' उच्छिष्टं निन्दितान्नं च, तस्य भोजने,— 'अमेध्य' मूत्रपुरीषादि, तस्य प्राशने वा सम्भाविते; एतद्दुष्टान्न-स्याप्युपलक्षणम् । "निष्पुरीषीभावः' तदुभयापगमाय विरेकादि कार्यम् । तथा कृत्वा 'त्रिरात्रावर' त्रिरात्र मेव अवरं जघन्यं यस्मिन् काले तदनु, ततोऽधिकं वा भुक्तप्राशितानुगुण्येन यथा-रात्रि, 'उपवसन्',— तेषु सद्य 'एतो न्विन्द्र मिति' एतस्य वर्गस्य 'पूर्वम्' प्रथमं 'सहस्रकृत्वः आवर्त्तयन्' शुद्धो भवतीत्यर्थः ॥

अथोपपातकप्रायश्चित्त माह— बहूनीति । 'उपपतनीयानि' उपपातकानि गोवधव्रात्यतादीनि, तानि 'बहूनि' 'कृत्वा', 'अन-श्नन्' 'त्रिभिः पारायणैः' त्रिवारपारायणैः 'पूतो' भवतीति ॥ (२)

(অশ্লীলভাষণাদির এবং উপপাতকসমূহের প্রায়শ্চিত্ত)

অশ্লীল ভাষণ করিয়া তাহার প্রায়শ্চিত্তের জন্য 'দধিক্রাব্ণো-অকারিষম্' সাম গান করিবে। কটুভাষণ করিয়া 'ইদং বিষ্ণুর্বিচক্রমে' সাম গান করিবে। ঐ কটুভাষণ ব্রাহ্মণের প্রতি হইলে, ঐ সামই বারত্রয় * গান করিবে। জ্যেষ্ঠভ্রাতা, মাতুল, পিতৃব্য প্রভৃতি গুরুগণের মধ্যে কাহারও প্রতি কটু ভাষণ করিলে, তাঁহাকে প্রসন্ন করিয়া পক্ষিণী † রাত্রি উপবাস করত 'তবাহং সোম রারণ' এই ঋঙ্মূলক প্রথম সাম ‡ একবিংশতিবার গান করিবে। উপাধ্যায়, মাতা, পিতা ইহাঁদিগের বিষয়ে ঐরূপ হইলে ত্রিরাত্র উপবাস করত ঐ ঋঙ্মূলক সামগুলির অন্তিমটি একবিংশতিবার গান করিবে। যাহাকে অধ্যয়ন করাইতে নাই, তাহাকে অধ্যয়ন করাইয়া সপ্তরাত্র উপবাস করত 'সদা গাবঃ শুচয়ো বিশ্বধায়সঃ' এই ঋঙ্মূলক সাম গান করিবে। যাহাকে যজন করাইতে নাই, তাহাকে যজন করাইলে প্রাপ্ত-দক্ষিণা ত্যাগ করিয়া এক মাস চতুর্থ কালে ভোজন করত 'কানী' এই সামটি গান করিবে। পথে বা অন্যত্র ইচ্ছাপূর্ব্বক মূত্র পুরীষাদি অস্পৃশ্য বস্তু দেখিলে 'যে তে পন্থা অধো দিবঃ' এই ঋকে শ্রুত সামটি গান করিবে। অস্পৃশ্য বস্তুর আঘ্রাণ-গ্রহণেও ঐরূপ। শাস্ত্রনিষিদ্ধ অন্ন ভোজন করিলে বা অস্পৃশ্য বস্তুর স্বাদ গ্রহণ করিলে রেচক ঔষধাদির দ্বারা মলভাণ্ড পরিষ্কার করিয়া, অন্যূন ত্রিরাত্র উপবাস করত 'এতো স্বিন্দ্রং' §

* এস্থলে বারত্রয় বলাতেই পূর্ব্ববাক্যদ্বয়ে এক এক বার বুঝাইতেছে।

† উভয় পার্শ্বে পক্ষদ্বয়স্বরূপ পূর্ব্বোত্তর দিনদ্বয়বিশিষ্ট যে রাত্রি, তাহাই পক্ষিণী অর্থাৎ সূর্য্যোদয়াবধি পর দিন সূর্য্যাস্ত পর্য্যন্ত ৩৬ ঘণ্টা।

‡ এই ঋকে গেয়গানে পাঁচটি সাম দেখাযায়, তন্মধ্যে এস্থলে প্রথমটি।

§ এ ঋঙ্মূলক গেয় গানে দুইটি মাত্র সাম আছে।

এই মন্ত্রমূলক পূর্ব্ব সামটি ঐ ত্রিরাত্র অহর্নিশ অধ্যয়নের দ্বারা এক সহস্রবার স-স্বর আবৃত্তি সম্পন্ন করিয়া বিশুদ্ধ হইবে ॥

যে কোন উপপাতক করিয়া অভুক্তাবস্থায় স্বীয়শাখাটি আদ্যন্ত বারত্রয় পারায়ণ করিলেই পবিত্র হইবে ॥ (২)

सुरां पीत्वा संवत्सर मष्टमे काले भुञ्जानो वत्साण्यो: सम्भवेदवाङ्नाभ्यूर्द्ध्वञ्जानु परिहितस्त्रिरह्न उपस्पृशंऽ स्तथा रात्रौ स्थानासनाभ्यां पवित्रं त द्वुत्युत्तरेणाहोरात्राणि जपन् ग्रामद्वारे स्थानासन-भोजनानि यत्र लभेत् तत्र वसेन्न प्रवसेत् स्वकर्म्म-णाभिभाषित चतुर्थ्यां ब्राह्मणाना मग्रत: प्राश्नीयाद् ग्रामद्वारस्यैवाग्रत आवश्यकायाभिक्रामेदतो ऽन्यथा शङ्क्रम् पूर्णे संवत्सरे तैलं लवणं क्षुर मग्निं गां वीजानीत्यालब्धवन्तं ब्राह्मणा ब्रूयुश्चरितं तवेत्योम् भो इति ब्रूयात् सप्तावरान् सप्त परान् हन्त्यनृतं चरितं तव सुचरितं तवेत्योम् भो इति ब्रूयादत ऊर्द्ध्वं केशश्मश्रुरोमनखानि वापयित्वा ऽहतं वसनं परिधाय ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा पूतो भवत्ये-तेन कल्पेन भ्रूणहा पूर्व मेतेन ब्रह्महा शुद्धाशुद्धीय मुत्तर मेतेन सुवर्णस्तेनोऽभि त्रिपृष्ठ मित्यभि त्रिपृष्ठ मिति (३) ॥ ५ ॥

अथ सुरापाने प्रायश्चित्त माह— सुरा मिति। 'सुरां' सकृत् 'पीत्वा' तत्प्रायश्चित्ताय 'संवत्सरं' संवत्सरसम्पूर्त्तिपर्य्यन्तम् 'अष्टमे काले' 'भुञ्जानः' क्षारलवणादिवर्जनं भोजनं कुर्वन्। तस्यैव नियम उच्यते— 'पाण्योः' उभयोः 'यत्' यावदन्नं 'सम्भवेत्', तावदेव भुञ्जानः। 'अवाङ्नाभि' नाभेरधस्तात्, 'ऊर्द्ध्वजानु' जान्वोरुपरि 'परिहितः' आच्छादितः, लज्जापरिहारार्थं गोपनीयप्रदेश माच्छादयेत्। न तु शीतादिवारणायोत्तरीयादिक मपि दध्यादित्यर्थः। 'अह्नः' अहनि 'त्रिरुपस्पृशन्' त्रिषवणस्नानं कुर्वन् 'स्थानासनाभ्यां' नियताभ्यां युक्तः सन्, 'तिष्ठेदहनि रात्रावासीत' न कदापि शयीतेत्यर्थः। 'पवित्रन्त इति' द्वयोः 'उत्तरेण' साम्ना 'अहोरात्राणि' सर्व्वदा 'जपन्' जपग्रहणात् उपांशु गायन्, 'ग्रामद्वारे' ग्रामनिर्गमनप्रदेशे कुट्यादि कृत्वा 'वसेत्'। शीतातपवर्षाणि सहेतेत्यवचनात्तत्परिहाराय कुट्यादिरर्थसिद्धः। 'स्थानासनभोजनानि' 'यत्र' ग्रामे 'लभेत्' लभते, 'तत्र' वसेत्। 'न प्रवसेत्' ग्रामान्तरगमनं न कुर्य्यात्। 'स्वकर्म्मणा' स्वानुष्ठितेन सुरापानेन कर्म्मणा 'अभिभाषेत' वदेत् अन्यान् प्रति, कृतं पापं प्रख्यापयेदित्यर्थः। "कृत्वा पापं न गूहेत तद् गुह्यमानन्तु वर्द्धते। पापं प्रख्यापयेत्पापात्"-इत्यादि-स्मरणात् *। तथा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तेऽपि सङ्कीर्तन मुक्तम्— "शिरःकपालजीवी भैक्षाशी कर्म्म चोदयन्"-इति †। अष्टमे काले भुञ्जानः यत्पाण्योः सम्भवेदित्युक्तं भोजनं तदष्टमे काले चतुर्णां

---

* 'ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात्तथा, दानेन चापदि"-इत्यादयः म० सं० ११. २२७—२३० ।

† 'शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन्'-इति याज्ञ० सं० ३. २४३।

ब्राह्मणाना मग्रतः प्राश्नीयात्'; तदपि 'ग्रामहारस्यैवाग्रतः' कुर्यात्; नैकाकी कदाचिदपि भुञ्जीतेत्यर्थः। 'आवश्यकाय' अवश्य-कर्तव्याय मूत्रपुरीषोत्सर्गाय 'अभिक्रामेत्' स्थानाद्विचलेत्; अन्यथा नाभिक्रामेत्। तदेवाह— 'अतोऽन्यथा' मूत्रपुरीषो-त्सर्गादन्यथा गमने सति 'शङ्का'' तद्गमनं, कामचाराय कृत मित्यन्यैः शङ्कनीयम्भवति। 'पूर्णे संवत्सरे' उक्तनियमेन संव-त्सरे पूर्णे, तैलादिवीजान्तानि षट् द्रव्याणि 'आलब्धवन्त'' सम्पा-दितवन्त मेन' 'ब्राह्मणाः' अपरिमिताः 'ब्रूयुः'। किं मिति तदु-च्यते—'चरितं तवेति' त्वया चरणीयं व्रतं किं सम्यक् चरितम्? इति। तैरुक्तः स च 'ॐ भोः'—'इति' प्रतिब्रूयात्'। ओ मित्य-ङ्गीकारे। हे महान्तः! युष्माभिर्यत्पृष्टं, तत्तथा सम्यक् कृत-मिति तस्यार्थः। एव मुक्तवन्तं पुनर्ब्राह्मणा ब्रूयुः। किं मिति तदुच्यते—'तव चरितं'' प्रायश्चित्ताचरणं, यदि 'अनृतम्' उक्त-नियमरहितश्चेत् तर्हि 'सप्तावरान्' अधमान् पुत्रपौत्रादिसन्तानान्, 'सप्त परान्' उत्कृष्टान् पितृपितामहादीन्, 'हन्ति' नाशयति; अतः 'तव सुचरितम्'? 'इति'। तैस्तथा पृष्टः स पुनः 'ॐ भोः इति ब्रूयात्'। 'अत ऊर्द्धम्' उक्तशपथपूर्वकसम्भाषणादनन्तरं नियमकाले प्रवृद्धानि केशश्मश्रुलोमनखानि 'वापयित्वा', 'अहत'' नूतनं वस्त्रं 'परिधाय' परित आच्छाद्य, ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा 'पूतः' उक्तदोषाद्वियुक्तो 'भवति'॥

उक्तं प्रायश्चित्तं भ्रूणहत्याब्रह्महत्यासुवर्णस्तेयेषु महापातकेषु अतिदिशति— एतेनेति। 'एतेन' संवत्सर मष्टमे काले इत्यादिना सुरापानोक्तेन 'कल्पेन' नियमविशेषेण 'भ्रूणहा:' भ्रूणस्य विद्यावृत्त्यादिभिः श्रेष्ठस्य ब्राह्मणस्य, ब्राह्मणगर्भस्य वा,

हत्वा, पूतो भवतीति शेषः। जपे तु विशेषः—'पूर्वं' 'पवित्रन्ते इत्येतत्सामाहोरात्राणि जपेत्। सुराकल्पे "पवित्रन्ते इत्युत्तरेण" -ऋगुत्तमत्वादत्र पूर्वं मिति प्रथमं पवित्रन्ते इत्येतदुच्यते॥ तथा 'एतेन' उक्तेनैव 'कल्पेन' 'ब्रह्महा' ब्राह्मणजातिमात्रस्य हत्वा, पूतो भवति; 'उत्तर' 'शुद्धाशुद्धीयं' साम च पदार्थं मितेयतावान्वा विशेषः॥ तथा 'एतेन कल्पेन' सुरापस्य चोदितेनैव कल्पेन' 'सुवर्णस्तेनः' ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य सुवर्णस्य हर्त्ता शुद्धो भवति। 'अभित्रिपृष्ठम्' 'इति' एतत्साम जप्तव्य मितेयतावान् विशेषः॥ आवृत्तिः समाप्तिद्योतनार्था * (३) ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये
पञ्चमखण्डः॥ ३ ॥

(সুরাপান, ভ্রূণহত্যা, ব্রহ্মহত্যা, স্বুবর্ণস্তেয় পাপের প্রায়শ্চিত্ত)

সুরা পান করিয়া একবৎসর অষ্টমকালে যুগ্মপাণিতে (অর্থাৎ অঞ্জলির মধ্যে) যাবৎ সম্ভবে, তাবন্মাত্র ভোজন করিবে ! নাভির নিম্নে জানুর উপরি লজ্জাবস্ত্রমাত্র পরিধান করিবে ! দিবসে (প্রাতঃ মধ্যাহ্ন ও সায়ং) ত্রিকালস্নায়ী হইবে এবং রাত্রিতে স্থান ও আসন-সংযুক্ত থাকিবে (অর্থাৎ এক স্থানে, এক আসনে অস্তাবধি উদয় পর্য্যন্ত একভাবে উপবিষ্ট থাকিবে)! সর্ব্বদা 'পবিত্রং তে' এই ঋকে গীত উত্তর সামটী † স-স্বর জপ করিবে! যেখানে স্থান, আসন ও ভোজন লাভ হইতে পারে, এরূপ স্থানে কিন্তু গ্রামপ্রান্তে কুটীর

* नैतद्भाष्यं समार मिव लक्ष्यते ; प्रायश्चित्तप्रकरणस्याप्यसमाप्तत्वात् ।

† এ ঋক্-মূলকও দুইটী সাম আছে, তাহার উত্তর সুতরাং দ্বিতীয়টী।

নির্ম্মাণ পূর্ব্বক বাস করিবে! প্রবাস করিবে না (অর্থাৎ ঐ এক বৎসরের মধ্যে গ্রামান্তরে যাইবে না!) স্বীয় কুকর্ম্মের দ্বারা এই কষ্ট, ইহা সাধারণের নিকটে প্রকাশ করিবে! চারিজনা ব্রাহ্মণের সমক্ষে ভোজন করিবে! মূত্রপুরীষত্যাগাদি আবশ্যক কার্য্যের জন্য গ্রামদ্বারের অনতিদূরেই বিচরণ করিবে! মূত্র পুরীষাদির জন্য না হইলে, অথবা গ্রামদ্বারের অনতিদূরেই না হইলে, গমন শঙ্কনীয় হইবে (অর্থাৎ নিরর্থক গমনে লোকে স্বেচ্ছাচারের আশঙ্কা করিতেও পারে)। এইরূপে সংবৎসর পূর্ণ হইলে তৈল, লবণ ক্ষুর, অগ্নি, গো, বীজ (শস্য) এই ষট্ বস্তু সংগ্রহ করিলে ব্রাহ্মণগণ ঐ ব্যক্তিকে জিজ্ঞাসা করিবেন,—'তোমার ব্রত পূর্ণ হইয়াছে?' ঐ ব্যক্তি 'ওঁ ভোঃ' বলিয়া উহা স্বীকার করিবে। পুনশ্চ ব্রাহ্মণগণ বলিবেন— 'তোমার আচরণ যদি কৃত্রিম বা মিথ্যা হয়, তবে পুত্র-পৌত্রাদি সপ্ত এবং পিতৃ-পিতামহাদি সপ্ত, এই চতুর্দ্দশ পুরুষকে নষ্ট করিবে, অতএব বল,—তোমার এই আচরণ প্রকৃত?' পুনশ্চ 'ওঁ ভোঃ' বলিয়া স্বীকার করিবে। পরে কেশ, শ্মশ্রু, রোম, নখ বপন করাইয়া নূতন বস্ত্র পরিধান করত ব্রাহ্মণগণদ্বারা স্বস্তিবাচন করাইয়া পবিত্র হইবে॥

এই নিয়মে 'পবিত্রন্তে' ঋকে গীত পূর্ব্ব সামটী জপ করিলে ভ্রূণহা পবিত্র হইবে॥

এই নিয়মে উত্তর শুদ্ধাশুদ্ধীয় সাম জপ করিলে ব্রহ্মহা পবিত্র হইবে।

এই নিয়মে 'অভি ত্রিপৃষ্ঠম্' ঋকে গীত সামটী জপ করিলে সুবর্ণচৌরও পবিত্র হইবে (৩)॥ ৫

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমাধ্যায়-পঞ্চমখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

ब्राह्मणस्वꣳ हृत्वा मास मुदके वासश्चतुर्थे काले भोजनं दिवा बहिरा स्याद् व्रतान्ते शुक्रं ते अन्यद्युजतन्ते अन्यदित्येतद्गायेदन्यस्वं हृत्वा कृच्छ्रं चरन्नयꣳ सहस्रमानव इति द्वितीयम् (१)

सुवर्णस्तेये प्रायश्चित्त मुक्तम्; अथ ब्राह्मणस्य हिरण्यव्यतिरिक्तद्रव्यहरणे प्रायश्चित्त माह—ब्राह्मणस्व मिति। 'ब्राह्मणस्वं' गवादि द्रव्यं 'हृत्वा' माससम्पूर्त्तिपर्यन्तम् उदकसमीपे वासः कर्त्तव्यः; साक्षादुदके मासपर्यन्तं वस्तु मशक्यत्वात्। तथा 'चतुर्थे काले भोजनम्'। तत्प्रकारः प्रदर्श्यते— दिवेति। दिवा भुक्त्वा ततो भोजनकालात् परिगणनायां चतुर्थः कालः अपरेद्युः रात्रौ भवति; "सायं प्रातर्द्विजातीना मशनं श्रुतिचोदितम्"-इतिविहितत्वात्, दिवारात्रिश्चैकैको भोजनकाल इति मन्तव्यः। एवं भुक्तरात्रिकाल मादिमं कृत्वा तृतीयेऽहनि दिवा चतुर्थः कालः। एवं मासपर्य्यन्तं नियम माचरेत्। आकारो विकल्पवाचको वेत्यर्थसमानार्थः; स च विकल्पो जलसमीपापेक्षः। 'दिवा' अह्नि 'बहिः स्यात्' ग्रामादन्यत्र यत्रकुत्रापि वासो भवेत्; जलसमीपे वेत्यर्थः। 'उदके वासः'-इत्यनेनैव ग्रामाद्बहिष्ट्वे सिद्धे 'दिवा बहिः आ स्यात्' -इति पुनर्विधानेन दिवा बहिर्वा जलसमीपे वा स्यात्, रात्रौ तु ग्रामे एवेत्यवधार्यते। एवं मासं व्रतं समाप्य तदन्ते 'शुक्रन्ते अन्यदितीत्येतत्' साम 'गायेत्'। आद्यस्यनुपदेशाच्छतं दशावर मितुपादेय मिति (५४ पृ०) मन्तव्यम् ॥

অথ ব্রাহ্মণব্যতিরিক্তস্য দ্রব্যাপহরণে প্রায়শ্চিত্ত মাহ— অন্যস্যেতি। ‘অন্যস্য’ ব্রাহ্মণব্যতিরিক্তস্য কিঞ্চিন্নবাদি ধনং ‘হৃত্বা’ তদপনুত্তয়ে ‘কৃচ্ছ্রং’ প্রথমোক্তং প্রাজাপত্যং ‘চরন্’ তেষু চরণাদি-দিবসেষু ‘অয়ং সহস্রমানবঃ’-‘ইতি’ অস্য ‘দ্বিতীয়ং’ সাম গায়েৎ ॥ (১)

(ব্রহ্মস্বাদিহরণের প্রায়শ্চিত্ত)

ব্রহ্মস্ব হরণ করিয়া এক মাস কাল জলসমীপে বাস করিবে, চতুর্থকালে ভোজন করিবে, দিবাদণ্ডে এবং গ্রামের বাহিরে ভোজন করিবে। এইরূপে একমাসকাল ব্রতান্ত হইলে ‘শুক্রন্তে অন্যদ্ যজতং তে অন্যদ্’ এই ঋকে উৎপন্ন সাম গান করিবে। ব্রাহ্মণাতিরিক্ত বর্ণের দ্রব্য হরণ করিয়া কৃচ্ছ্র ব্রত আচরণ করত ‘অয়ং সহস্রমানবঃ’ এই ঋকে শ্রুত দ্বিতীয় সাম গান করিবে ॥ (১)

গুরুদারান্ গত্বা সুরাপকল্পেনাক্রান্তিত্যেতদ্গায়েদ্ ব্রাহ্মণদারান্ গত্বা ত্রীন্ কৃচ্ছ্রাংশ্চরন্ ব্রহ্ম জজ্ঞান মিতি পূর্বং মন্যস্য গত্বা কৃচ্ছ্রং চরন্নরণ্যো-রিত্যেতচ্ছূদ্রাং গত্বা ত্রিরাত্র মুপবসন্নিডা মগ্ন ইত্যে-তদ্কালে দারানুপেত্য ত্রীন্ প্রাণায়ামানায়ম্য কয়া-নায়া দ্বিতীয় মাবর্ত্তয়েদ্ (২)

অথ গুরুদারগমনে প্রায়শ্চিত্ত মাহ— গুরুদারানিতি। ‘গুরু-দারান্’ উপনয়নাদিকং কৃত্বা বেদং প্রযচ্ছতি যঃ স গুরুঃ। তথাচ স্মর্যতে— “স গুরুর্যঃ ক্রিয়াং কৃত্বা বেদ মস্মৈ প্রযচ্ছতি”-ইতি। তস্য ভার্যাং গত্বা ‘সুরাপকল্পেন’ সুরাং পীত্বা সংবৎসর মিত্যাদিনা,

स्वस्तिवाचयित्वेत्येतदन्तेन (६० पृ०) कल्पेन चरन्, पवित्रन्त इत्युत्तरस्य स्थाने 'अक्रान्त्समुद्रः-इत्येतत्' साम 'गायेत्' ॥

अथ ब्राह्मणदारगमने प्रायश्चित्त माह— ब्राह्मणदारामिति । 'त्रीन् कृच्छ्रान्' कृच्छ्रातिकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्राख्यान् "अथातस्त्रीन् कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामः"-इत्यादिनोक्तान् (१६ पृ०)। स्पष्ट मन्यत् ।

अथ क्षत्रियवैश्ययोर्दारगमने प्रायश्चित्त माह— अन्यस्येति । 'अन्यस्य' अत्रान्यशब्देन ब्राह्मणस्योक्तत्वात् शूद्रस्य वक्ष्यमाणत्वात् राजन्यवैश्यजातीयो विवक्ष्यते । तस्य भार्य्यां 'गत्वा' 'कृच्छ्र" प्राजापत्याख्यं 'चरन्' 'अरण्योरित्येतत्' साम गायेत् ; कृच्छ्रसमाप्तिपर्य्यन्तं' नित्यकर्म्माविरोधेनेत्यभिप्रायः ।

अथ शूद्रदारगमने प्रायश्चित्त माह— शूद्रा मिति । स्पष्टोऽर्थः । पर्वाद्युपवासदिवसेष्वेव गमननिवृत्तिः, सा च नापेक्ष्यते ।

अथ स्वभार्याया मेव गमने प्रायश्चित्त माह— अकालइति । 'अकाले'— अकालो द्वेधा सम्भवति,—ऋतुकालव्यतिरिक्त एकः, ऋतुकालेऽपि पर्वादिनिषिद्धकालात्मको निषिद्धो द्वितीयः ; "पर्ववर्ज्जं व्रजेच्चैमानितिस्मृतेः । तस्मिन् स्त्रियं गत्वा 'त्रीन् प्राणायामान्' कृत्वा 'कया नः'-इत्यस्या 'द्वितीय" साम 'आवर्त्तयेत्' ॥ (२)

(গুরুদারাদিগমনের প্রায়শ্চিত্ত)

গুরু-দার-গমনে সুরাপানের নিয়মে 'অক্রান্' এই ঋকে গীত সাম গান করিবে। ব্রাহ্মণ-পত্নী গমন করিয়া কৃচ্ছ্র, অতিকৃচ্ছ্র, কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্র এই কৃচ্ছ্রত্রয় আচরণ করিয়া 'ব্রহ্ম জজ্ঞানম্' ঋকে গীত, পূর্ব্ব সামটি গান করিবে। তদন্যের দার-গমনে কৃচ্ছ্রমাত্র করিয়া 'অরণ্যোঃ' এই ঋকে গীত সাম গান করিবে। শূদ্রা-গমনে

ত্রিরাত্র উপবাস করত 'ইড়া মগ্নে' এই ঋকে গীত সাম গান করিবে। গমননিষিদ্ধকালে স্বীয়পত্নীগমনে প্রাণায়ামত্রয় করিয়া 'কয়া নঃ' এই ঋকে গীত দ্বিতীয় সাম বার বার গান করিবে॥০(২)

ब्राह्मणाद् वार्धुषिं हृत्वा त्रीन् कृच्छ्रांश्चरन् ब्रह्मजज्ञान मित्युत्तर मन्यस्य हृत्वा कृच्छ्रं चरन्ननु हि त्वा सुतं सोमेत्यनु हि त्वा सुतं सोमेति (३)॥६॥

अथ ब्राह्मणाद् वृद्धिरूपर्णादाने प्रायश्चित्त माह— ब्राह्मणादिति। 'ब्राह्मणाद्' उत्तमवर्णात् 'वार्धुषिं' वृध्या प्राप्तं धनं 'हृत्वा' गृहीत्वा, तत्प्रतीकाराय 'त्रीन्' पूर्वोक्तान् 'कृच्छ्रम्' 'चरन्' 'ब्रह्म जज्ञान मित्युत्तर' साम गायेत्।

अथ क्षत्रियादेर्वृद्धिहरणे प्रायश्चित्त माह— अन्यस्येति। 'अन्यस्य' ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य क्षत्रियादेरनुत्तमवर्णस्य वृद्धिप्राप्तं धनं 'हृत्वा' पूर्वोक्तं 'कृच्छ्रं' चरन्' 'अनु हि त्वा'-'इति' एतत् साम गायेत्॥ अभ्यासः खण्डसमाप्त्यर्थः (३)॥ ६॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्यायो
षष्ठः खण्डः॥ ६॥

(বার্দ্ধুষি গ্রহণের প্রায়শ্চিত্ত)

ব্রাহ্মণের নিকটে বার্দ্ধুষি (সুদ) গ্রহণ করিয়া কৃচ্ছ্রত্রয় করত 'ব্রহ্ম জজ্ঞানম্' এই ঋকে গীত দ্বিতীয় সাম গান করিবে। তদতি-

রিক্ত বর্ণের নিকটে বার্দ্ধুষি গ্রহণ করিবা কৃচ্ছ্রমাত্র আচরণ করত 'অনু হি ত্বা সুতং সোম' এই ঋকে গীত সাম গান করিবে (৩) ॥ ৬

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমাধ্যায়-ষষ্ঠখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

राज्ञः प्रतिगृह्य मास मुदके वसन् दिवा भुञ्जानो महत्तत्सोमो महिषश्चकारेत्येतद्गायेदन्यस्याप्रतिग्राह्यस्य कृच्छ्रं चरंस्त्रिकद्रुकेष्वित्येतददत्तादान एकरात्र मुपवसन्नग्निस्तिग्मेनेति द्वितीयम् (१)

अथ राजप्रतिग्रहे प्रायश्चित्त माह— राज्ञ इति। 'राज्ञः' प्रजापालनादिस्वधर्मोपेतस्य क्षत्रियस्य धन मनापदि 'प्रतिगृह्य' गो-हिरण्यादि लब्ध्वा विहितकल्पञ्चरेत्। आपद्यभ्यनुज्ञा स्मर्य्यते —"राजधन मन्विच्छेत्संसीदन् स्नातकः क्षुधा"-इति। शिष्टं स्पष्टम्।

अथोक्तव्यतिरिक्तस्याप्रतिग्राह्यस्य प्रतिग्रहे प्रायश्चित्त माह —अन्यस्येति। 'अन्यस्य' अप्रतिग्राह्यस्य स्मृतिषु यस्य प्रतिग्रहो निन्दितस्तस्य जनस्य रजतव्यतिरिक्तं धनं प्रतिगृह्य 'कृच्छ्रं' प्राजापत्यं 'चरन्', तद्दिवसेषु 'त्रिकद्रुकेष्वित्येतत्' साम गायेत्। अत्राप्यनापदि मन्तव्यम्; आपद्यभ्यनुज्ञानात्। तथाहि—

'आपत्कालः स प्रगृह्णन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।
न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥"–इति स्मृतिः ॥

अथ अदत्तादाने प्रायश्चित्त माह— अदत्तेति । अदत्तस्य स्वामिनः सन्निधौ दत्तिवृद्धादिना तेनाप्रतिषिद्धस्य धनस्यादाने ऽपश्यतो हरणे तु चौर्यात्मकत्वात् स्तेनप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम्। शिष्टं स्पष्टम् ॥ (१)

(রাজপ্রতিগ্রহাদির প্রায়শ্চিত্ত)

রাজ-দত্ত প্রতিগ্রহে এক মাস কাল জল-সমীপে বাস করত, দিবাভোজী হইয়া 'মহত্তৎ সোমো মহিষশ্চকার' এই ঋকে গীত সাম গান করিবে। অন্যের প্রতিগ্রহে কৃচ্ছ্র আচরণ করিয়া 'ত্রিক-দ্রুকেষু' এই ঋকে গীত সাম গান করিবে। অদত্ত বস্তু ইচ্ছাপূর্ব্বক গ্রহণ করিলে এক রাত্র উপবাস করত 'অগ্নিস্তিগ্মেন' এই ঋকে গীত দ্বিতীয় সামটী গান করিবে ॥ (১)

ब्राह्मणायावगूर्य प्राणं गायेन्निहत्यापानꣳ शोणिते चरति प्र सोम देववीतय इति द्वितीयꣳ (२)

अथ ब्राह्मणायावगूरण-ताडन-लोहितोत्पादनेषु प्रायश्चित्त माह— ब्राह्मणायेति । 'ब्राह्मणाय' 'अवगूर्य' हस्तदण्डाद्युद्यमनं कृत्वा प्राणाख्यं साम गायेत् । देहे शोणिते चरति सति 'प्र सोम देववीतये'–'इति' अस्य 'द्वितीयं' गायेत् ॥ (२)

(ব্রাহ্মণাপমানাদির প্রায়শ্চিত্ত)

ব্রাহ্মণকে আঘাত করণার্থ দণ্ডাদি উত্থিত করিলে বা হস্তো-ত্থান মাত্র করিলেও 'প্রাণ' নামক সাম গান করিবে। ব্রাহ্মণকে আঘাত করিলে 'অপান' নামক সাম গান করিবে। যদি ব্রাহ্মণের

গাত্রে এরূপ আঘাত হয় যে তাহাতে শোণিতপাত দৃষ্ট হয়, তাহা হইলে 'প্র সোম দেব বীতয়ে' এই ঋকে গীত দ্বিতীয় সামটি গান করিবে॥ (২)

राजन्यवैश्यौ सवनगतौ हत्वा ब्राह्मणः स्वकल्पेन शुक्राशुक्रीय मुत्तरꣳ शूद्रꣳ हत्वा द्वादशरात्र मुपवास उदके च वासो ऽयन्त इन्द्र सोम इति द्वितीयं गाꣳ हत्वा द्वादशरात्र मुपवास उदके च वासो वयङ्क त्वा सुतावन्त इति द्वितीय मन्यत् प्राणि हत्वैकरात्र मुपवसन्नग्निस्तिग्मेनेति द्वितीयम् (३)

अथ सवनस्थराजन्यवैश्ययोर्हनने प्रायश्चित्त माह— राजन्यवैश्याविति। 'सवनगतौ' सूयते सोमो यत्रेति सवनं सोमयागः, तं प्राप्तौ, सोमयाजिनौ तौ 'हत्वा', ब्राह्मणः 'स्वकल्पेन' स्वविधिना* उक्तेन "मास मुदके वासश्चतुर्थे काले भोजनं दिवा बहिरा स्यात्" — इत्युक्तकल्प मनुष्ठाय (६५ पृ०), तदन्ते 'शुक्रान्ते'-इतेतस्य स्थाने 'शुक्राशुक्रीय मुत्तर' द्वयावरं शतकृत्वो गायेत् ॥

अथ शूद्रहनने प्रायश्चित्त माह— शूद्र मिति। 'शूद्र' चतुर्थवर्णं 'हत्वा' 'द्वादशरात्र मुपवासः', तेषु दिनेषु 'उदके वासश्च', 'अयन्त-इन्द्रेत्यस्य 'द्वितीयं' नित्यकर्म्माविरोधेन गानं कर्त्तव्यम् ॥

अथ गोवधे प्रायश्चित्त माह— गा मिति। 'गां हत्वा' तत्स्था-

* स्वविधिनेति। स्वं धनम्; ब्राह्मणधनहरणविधिनेत्यर्थः (६४ पृ०)। अन्यमते तु 'ब्राह्मणः' ब्राह्मणजातिः 'स्वकल्पेन' स्ववधनियमेनैवेत्यर्थः (६० पृ०); सवनगतौ राजन्यशूद्रावपि ब्राह्मणतुल्याविति भावः। अतएव ब्राह्मणवधे यदुक्तं शुक्राशुक्रीय मुत्तरं, तदत्रैवापीति सुधीभिर्भाव्यम्।

मिमे इन्द्रो दत्वा 'द्वादशरात्र मुपवास उदके वासश्च'। 'वय' घ त्वा सुतावन्तः'—'इति द्वितीयम्'। स्पष्टार्थ मन्यत् ॥

अथान्यप्राणिवधे प्रायश्चित्त माह—अन्यदिति। अन्यप्राणीति गोव्यतिरिक्त मजादिक मुच्यते। स्पष्ट मन्यत् ॥ (২)

সোমযাজী ক্ষত্রিয় বা বৈশ্যকে হত করিয়া ব্রাহ্মণ-বধ নিয়মে (অর্থাৎ ব্রাহ্মণজাতির বধে যেরূপ নিয়ম বলা হইয়াছে (৬৪ পৃষ্ঠে), সেই নিয়মে 'শুদ্ধাশুদ্ধীয়' নামক দ্বিতীয় সাম জপ করিবে। শূদ্র-হননে দ্বাদশরাত্র উপবাস করত জলসমীপে বাস করিবে; এবং ঐ দ্বাদশদিন 'অয়ং ত ইন্দ্র সোমঃ' এই ঋকে গীত দ্বিতীয় সামটি গান করিবে। গো-হননে দ্বাদশরাত্র উপবাস করত জল সমীপে বাস করিবে; এবং ঐ দ্বাদশ দিন 'বয়ঞ্চ ত্বা সুতাবন্তঃ' এই ঋকে গীত দ্বিতীয় সাম গান করিবে। অন্য কোন প্রাণী বধ করিলে একরাত্র উপবাস করত 'অগ্নিস্তিগ্মেন' এই ঋকে গীত দ্বিতীয় সাম গান করিবে ॥(৩)

अवकीर्णी त्रीन् कृच्छ्रांश्चरन् परीतो षिञ्चता सुत मिति चतुर्थं मावर्त्तयेदेतेन कल्पेन परिवित्ता परिविन्दश्च सोमं राजानं वरुण मित्येतद्योनौ रेतः सिक्त्वाग्निर्मूर्द्धा घृतवतीद्वितीयं. यदिदमान्नो ममेति च शूद्रजीविकां से विलोपरम्य त्रीन् कृच्छ्रांश्चरंश्चक्र मित्येतद्गायेद् वैश्यजीविकायां वयः सुपर्णा इत्येतद्राजन्यजीविकायां पवस्वसोममधुमां ऋता-वेत्येतदभि त्वा शूर मिति वा सदा प्रयोगो ब्राह्मण

मनृत मभिशस्य तत्पापं प्रतिपद्यते गुह्यं प्रकाशय-न्नर्द्धभाग् भवत्यग्निस्तिग्मेनेति वर्गं प्रयुञ्जानस्तेन तत्तरति तेन तत्तरति (४) ॥ ७ ॥

अथावकीर्णिनः प्रायश्चित्त मुच्यते—अवकीर्णीति । यो ब्रह्म-चारी स्त्रिय मुपेयात् सोऽवकीर्णी। तस्य स्वरूपं शातु मन्यत्राह—

"स्खलितं व्रतिनां रेतो येन स्याद्ब्रह्मचारिणः ।

कामतो नामतः प्राहुरवकीर्णीति तं बुधाः ॥"-इति ।

स प्रथमोक्तान् (१६ पृ०) 'त्रीन् कृच्छ्रांश्चरन्' तेषु कालेषु 'परीतो षिञ्चता सुत मिति चतुर्थ मावर्त्तयेत्'-इति ॥

अथ परिवेत्तृपरिविन्दयोः प्रायश्चित्त माह— एतेनेति । अग्रजे अविवाहिते सति योऽनुजो जायां विन्दते, स परिवेत्ता ; तदग्रजः परिविन्दः। तावुभावपि 'एतेन' पूर्वोक्तेन 'कल्पेन' चरन्तौ सन्तौ 'सोमं राजान मित्येतत्' गायेताम् ॥

अथायोनौ रेतःसेके प्रायश्चित्त माह— अयोनाविति । 'अयोनौ' योनिव्यतिरिक्ते वा प्रदेशे 'रेतः', सेचयित्वा तत्प्राय-श्चित्ताय स्नात्वा 'अग्निर्मूर्द्धादीनि त्रीणि सामानि गायेत् ॥

अथ शूद्रोपजीवने प्रायश्चित्त माह— शूद्रजीविका मिति । शूद्रं प्रभुं सेवित्वा तद्दत्तेन धनेन यदुपजीवनम्, सा शूद्र-जीविका * ; तां 'सेवित्वा' प्राप्य, ततः कदाचिद् 'उपरम्य' कष्ट मित्युपरतो भूत्वा 'त्रीन्कृच्छ्रांश्चरन्' 'चक्र मित्येतत्साम गायेत्' ॥

अथ वैश्यक्षत्रिययोराह— वैश्येति । उभयत्रापि उपरम्य

---

* 'शूद्रजीविकाम्' शूद्रस्य विहितां जीविकां सेवादिका मित्यर्थः।

त्रीन् कृच्छ्रानितरेतरसमानम्। क्षत्रियविषये विकल्पः—'पवस्व सोमम्'-'अभि त्यं मेषम्'-इत्येतयोरन्यतरद् गायेदिति॥

अथ शूद्रादिजीविकासु कृच्छ्रत्रयं गानं च विहितम्, तस्य कः कालः? इति जिज्ञासाया माह—सदेति। चक्रादीनां साम्नां तत्प्रायश्चित्तकालेषु 'सदा' नित्यनैमित्तिकानुगुण्येन प्रयोगःकार्य्यः॥

अथ ब्राह्मणमिथ्याशस्तिगुह्यप्रकाशनयोः प्रायश्चित्तं विवक्षुस्तत्करणे दोषबाहुल्यं श्रावयति—ब्राह्मण मिति। 'ब्राह्मणम्' अनागसम् 'अनृतम्' अयथार्थम् 'अभिशस्य' ब्रह्महत्यादीनि समारोप्य शंसनं कृत्वा, तस्य यत्पाप मस्ति, स्वयं तद्भाग् भवति। तथा 'गुह्यम्' अन्यैरविदितं ब्राह्मणस्य पातकादिकं परेभ्यः 'प्रकाशयन्' तत्कृतस्य पापस्यार्द्धं स्वयं प्राप्नोति। एतदुभय मपि निन्दित मित्यर्थः। अथ तयोः प्रायश्चित्त माह— अग्निस्तिग्मेनेति। उक्तसामवर्ग मन्वहं 'प्रयुञ्जानः', 'तेन' प्रयोगेन 'तत्' निर्दिष्टं पापद्वयं 'तरति' अपापो भवति॥ अभ्यासः खण्डसमाप्त्यर्थः (৪)॥ ৩॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये
सप्तमः खण्डः॥ ৩॥

(অবকীর্ণ্যাদির প্রায়শ্চিত্ত)

অবকীর্ণী * ব্যক্তি কৃচ্ছ্রত্রয় (কৃচ্ছ্র, অতিকৃচ্ছ্র, কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্র) আচরণ করত 'পরীতো ষিঞ্চতা সুতম্' এই ঋকে গীত চতুর্থ সামটি চার বার গান করিবে।

* যে ব্রহ্মচারীর স্ত্রীসংসর্গাদি দোষে ব্রত নষ্ট হয়, তাহাকে অবকর্ণী কহে।

পরিবেত্তা এবং পরিবিন্দ *, উভয়েএই নিয়মে 'গোষং রাজানং বরুণম্' এই ঋকে গীত সাম গান করিবে।

যোনি ভিন্ন প্রদেশে রেতঃ-সেক করিয়া "অগ্নির্মূর্দ্ধা' ঋকে গীত সাম, 'ঘৃতবতী' ঋকে গীত দ্বিতীয় সাম এবং 'যদিতস্তুস্বোমম' ঋকে গীত সাম, এইসামত্রয় গান করিবে।

শূদ্রজীবিকা সেবন (দাসত্ব) করিয়া তাহা হইতে উপরত হওত, কৃচ্ছ্রত্রয় আচরণ পূর্ব্বক 'চক্রং' এই ঋকে গীত সাম গান করিবে। বৈশ্যজীবিকা (কৃষ্যাদি) করিয়াও তাহা হইতে উপরত হইয়া কৃচ্ছ্রত্রয় করত 'বয়ঃ স্ুপর্ণা' ঋকে গীত সাম গান করিবে। রাজন্য-জীবিকা (শস্ত্রচালনাদি ব্যবসায়) করিয়াও তাহা হইতে উপরত হইয়া কৃচ্ছ্রত্রয় আচরণ করত 'পবস্ব সোম মধুমাঁ ঋতাবা' ঋকে গীত সাম অথবা 'অভি ত্যং' ঋকে গীত সাম গান করিবে। অবি-হিতজীবিকাবিষয়ক প্রায়শ্চিত্তগুলিতে ব্যবস্থাপিত গানগুলি, যাবৎ কাল কৃচ্ছ্র ত্রয় করিবে, তাবৎ নিত্য কার্য্যের অবিরোধে সর্ব্বদাই প্রয়োগ করিতে থাকিবে।

ব্রাহ্মণের প্রতি বৃথা দোষারোপ করিলে, সেই পাপ, সেই আরোপকারী প্রাপ্ত হইবে। ব্রাহ্মণের অপ্রকাশিত দোষ প্রকাশ করিলে, প্রকাশয়িতা সেই দোষের অর্দ্ধাংশভাগী হইবে। যথা-নিয়মে 'অগ্নিস্তিগ্মেন' এই ঋঙ্‌মূলক বর্গ (অর্থাৎ সামত্রয়) গান করিলে এই উভয় দোষ হইতে উত্তীর্ণ হইবে (৪) ॥ ৭ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমাধ্যায়-সপ্তমখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

---

* অগ্রজ ভ্রাতার বিবাহের পূর্ব্বে বিবাহকারী অনুজকে পরিবেত্তা এবং ঐ অগ্রজকে পরিবিত্তি, পরিবিন্ন ও পরিবিন্দ কহে।

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

रसान् विक्रीय कृच्छ्रं चरन् घृतवतीद्वितीय मुभयतो दत्वान्विक्रीय कृच्छ्रं चरन् को अद्य युङ्क्ते इत्येतत् तान् प्रतिगृह्यैतेनैव कल्पेन शम्पद मित्येत-दृदत्तां कन्यां प्रक्रम्य कृच्छ्रं चरन्नभ्रातृव्यो अनात्व मित्येतद्गायेत् तां प्रतिगृह्यैतेनैव कल्पेन शम्पद मित्येतदभ्युदितो भद्रो नो अग्निराहुत इत्येतद्गाये-दभ्यस्तमितो न तस्य मायया चनेति (१)

अथ रसविक्रये प्रायश्चित्त माह— रसानिति। 'रसान्' तैल-घृत-दध्यादीन् 'विक्रीय' विक्रयं कृत्वा 'कृच्छ्रं' प्राजापत्यं 'चरन्' 'घृतवती'-इत्येतस्य 'द्वितीयं' गायेत्।

अथाश्वादिविक्रये प्रायश्चित्त माह—उभयत इति। 'उभयतो दत्वान्' अश्वादीन् 'विक्रीय' 'कृच्छ्रं' पूर्वोक्तं प्राजापत्यं 'चरन्' तद्दिवसेषु 'को अद्य'-'इत्येतत्' साम गायेत्।

अथाश्वादिप्रतिग्रहे प्रायश्चित्त माह— तान् प्रतिगृह्येति। 'तान्' अश्वादीन् 'प्रतिगृह्य' 'एतेनैव कल्पेन' कृच्छ्रानुष्ठानपूर्वेण को अद्येत्येतस्य स्थाने 'शम्पद मित्येतद्' गायेत्। न चात्र प्रति-ग्रहशब्दो यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयादित्यत्रेव दानपर इति मन्त-व्यम्। तत्र "प्रजापतिर्वरुणायाश्व मनयत्। स स्वां देवता मार्छत्। स पर्यदीर्यत"-इतिवाक्यक्रमेण तथा निर्णीतम्; इह तु प्रसिद्धार्थपरित्यागे विरोधाभावात्।

अथादत्तकन्यापगमने प्रायश्चित्त माह— अदत्तां कन्या मिति।

পিত্রাদিনা 'অদত্তাং কন্যাং' 'প্রসহ্য' বিবাহং কৃত্বা, তৎপ্রায়শ্চিত্তার্থং 'কৃচ্ছ্রং' চরন্ 'অভ্রাতৃব্য ইত্যেতৎ' সাম গায়েৎ।

অথ তস্যা এব প্রতিগ্রহে প্রায়শ্চিত্ত মাহ— তাং প্রতিগৃহ্যেতি। 'তাম্' অদত্তাং পিত্রাদিনা অন্যেন প্রদত্তাং বা, বলাদাকৃষ্য তাং 'প্রতিগৃহ্য' ভার্যাত্বেন স্বীকৃত্য 'এতেন' পূর্বোক্তেন 'কল্পেন' কৃচ্ছ্রং চরন্ 'শম্পদ মিত্যেতদ্' গায়েৎ।

অথাভ্যুদিতাভ্যস্তমিতয়োঃ প্রায়শ্চিত্ত মাহ— অভ্যুদিত ইতি। যস্মিন্ সুপ্তে সূর্যো ঽভ্যুদেতি সো ঽভ্যুদিতঃ। যস্মিংশ্চ সুপ্তে সো ঽস্ত মিতি সো ঽভ্যস্তমিতঃ। তৌ যথাক্রমং সামনী গায়েতাম্। অত্রাপ্যভ্যস্তমিতঃ দশাবর মিতি সামান্যেনোক্তা (৫৪ পৃ০) আবৃত্তির্দ্রষ্টব্যা ॥ (১)

(রসবিক্রয়াদির প্রায়শ্চিত্ত)

তৈল, ঘৃত, দধি প্রভৃতি রস বস্তু বিক্রয়কারী প্রাজাপত্য ব্রত করত 'ঘৃতবতী' ঋকে গীত দ্বিতীয় সাম গান করিবে। যে সমস্ত প্রাণীর ঊর্দ্ধাধো উভয় ভাগে দন্ত উৎপন্ন হইয়া থাকে (মনুষ্যাদি), তাদৃশপ্রাণীর বিক্রয়কারীও প্রাজাপত্য ব্রত সহ 'কো অদ্য যুঙ্ক্তে' ঋকে গীত সাম গান করিবে। ঐরূপ প্রাণীর প্রতিগ্রহণেও ঐ নিয়মে 'শম্পদম্' ঋকে গীত সাম গান করিবে।

অদত্তা কন্যা বলপূর্ব্বক হরণ করিলে প্রজাপত্য ব্রত করত 'অভ্রাতৃব্যো অনা ত্বম্' এই ঋকে গীত সাম গান করিবে। দানাধিকারীর মতের বিরুদ্ধে অন্যদত্তা বা স্বয়ংবরা কন্যাকে বিবাহ করিয়াও ঐ নিয়মে 'শম্পদম্' ঋকে গীত সাম গান করিবে।

অভ্যুদিত * ব্যক্তি 'ভদ্রো নো অগ্নিরাহুতঃ' এই ঋকে গীত

* সূর্য্যোদয়ের পর পর্য্যন্ত শয়ান।

সাম গান করিবে। অভ্যস্তমিত * ব্যক্তি 'ন তস্য মায়য়াচন' ঋকে গীত সাম গান করিবে ॥ (১)

दुष्वःप्रेष्वद्य नो देव सवितरिति द्वितीय मन्त्रस्मिंᳫस्त्वनाम्नाते कयानाया द्वितीय मावर्त्तयेदग्निदग्धे घृताक्तान् यवाञ्जुहुयाज्ञातः परेण धर्मणेत्येतेनाग्नये स्वाहेति च मूषिकजग्धे तिलाञ्जुहुयान्न कि देवा इनीमसीतीन्द्राय स्वाहेति च कूर्चनाश एकरात्र मुपवसन्नग्निस्तिग्मेनेति द्वितीय मन्यस्मिंᳫस्त्वनाम्नाते यं वृचेष्विति द्वितीयम् मनुष्येष्वभिवातेषु घृताक्तानां यवाना माढ़कं जुहुयादग्ने त्वन्नो अन्तम इति चतुर्वर्गेण सामान्तेषु स्वाहाकारैरग्नये स्वाहा वायवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहेति च स्नेहवदमाᳫस मन्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति वाचयित्वा स्वस्ति हैषां भवति गोष्वभिवातासु घृताक्तानां यवाना माढ़कं जुहुयादा को राजान मित्येतेन रुद्राय स्वाहेति च यावतीर्धूमः स्पृशति स्वस्ति हासां भवत्यश्वेष्वभिवातेषु घृताक्तानां यवाना माढ़कं जुहुयादश्वी रथी द्वितीयेनाश्विभ्याᳫ स्वाहेति च यावतो धूमः स्पृशति स्वस्ति हैषां भवति स्वस्ति हैषां भवति (२) ॥ ८ ॥

* সূর্য্যাস্তের পূর্ব্বেই শয়ান।

अथ दुःस्वप्नप्रायश्चित्तम्— दुःस्वप्नेष्विति । स्पष्टोऽर्थः ।

अथाक्षिस्पन्दनादिदुर्निमित्ते प्रायश्चित्त माह— अन्यस्मि-न्निति । 'अन्यस्मिन्' उक्तदुःस्वप्नाद्यतिरिक्तनानार्थसूचके अक्षि-स्पन्दनादौ 'अनाम्नाते' अविदितफलविशेषे सम्भाविते' सति 'कया-नाया द्वितीय मावर्त्तयेत्' । आवृत्तिविशेषयति— अवर मिति । त्रिरावृत्तिः जघन्या ; तत्तद्गौरवलाघवानुगुण्येन ततोऽप्यधिकं यथाशक्ति आवर्त्तयेदित्यर्थः ।

अथ गृहादिदाहे प्रायश्चित्त माह — अग्निदग्धे इति । गृहा-दावग्निना दग्धे सति 'जातः परेणेतेऽनेन', 'अग्नये स्वाहा इति च' 'घृताक्तान् यवान् जुहुयात्' ।

अथाग्निदाहादिना मूषिकदाहे प्रायश्चित्त माह— मूषिक-जग्धे इति । एतन्निगदेनैव सिद्धम् ।

अथ कूर्चनाशे प्रायश्चित्त माह— कूर्चनाशे इति । 'कूर्चनाशे' दर्भमयासनस्याग्निदाहादिना नाशे 'एकरात्र मुपवसन् अग्नि-स्तिग्मेनेति द्वितीयम्' आवर्त्तयेत् ।

अथोक्तव्यतिरिक्तगृहोपकरणनाशे प्रायश्चित्त माह— अन्य-स्मिन्निति । 'अन्यस्मिन्' कूर्चव्यतिरिक्तगृहोपकरणे 'अनाम्नाते' अज्ञातनाशकारणेन नष्टे सति, उक्तैकरात्रकल्पेन 'यं वृत्रेष्विति-द्वितीयम्' गायेत् ।

अथ पुत्रभृत्यादिमनुष्यपीड़ने प्रायश्चित्त माह— मनुष्येष्विति । 'चतुर्वर्गेण' ; सर्वान्ते स्वाहाकारैक्य माशङ्क्य तद्विशयति— 'सामान्तेषु स्वाहाकारैः'-इति ; प्रतिवर्गान्ते स्वाहाकारयुक्ते-नेत्यर्थः । 'अथ अग्नये स्वाहा'-इत्यादिभिश्चतुर्भिश्चतस्र आज्याहुतीः जुहुयात् । 'च'-शब्दश्चतुर्वर्गेण सह समुच्चयार्थः । 'स्नेहवत्' घृताद्यु-

पीतम्, 'अमांसं' मांसवर्जितम् 'अन्न' 'ब्राह्मणान्' अवरान् 'भोजयित्वा' तान् भुक्तवतः 'स्वस्ति वाचयित्वा'— अत्र श्रुतेर्ब्राह्मणभोजनस्य पूर्वकालत्वावगमात् पश्चात् उक्तहोम इति गम्यते। एवं कृते 'एषां' पुत्रादीनां 'स्वस्ति' अविनाशः क्षेम मिष्ट भवति।

अथ गवा मभिघाते प्रायश्चित्त माह—गोष्वभिघातास्विति। स्पष्टप्राय मेतत्। रुद्रस्य पशुपतित्वात् तदभिहत्यै रुद्रदेवताकमन्त्रत्वं युक्तम्। 'यावतोः' गाः होमार्थो 'धूमः स्पृशति', 'आसां' 'स्वस्ति भवति' एव। तथाच धूमः प्रवृद्धः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः।

अथाश्वाभिघाते प्रायश्चित्त माह— अश्वेष्विति। स्पष्टोऽर्थः। (२) ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमाध्याये
अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(দুঃস্বপ্নাদি দর্শনে প্রায়শ্চিত্ত)

দুঃস্বপ্ন দেখিলে 'অদ্য নো দেব সবিতঃ' ঋকে গীত দ্বিতীয় সাম গান করিবে। অন্য কোন অনিষ্ট সূচিত * হইলে 'কয়ানা' ঋকের দ্বিতীয় সাম গান করিবে।

* পুরুষের বাম-অক্ষি-স্পন্দনাদি।

গৃহাদি দগ্ধ হইলে 'জাতঃ পরেণ' ঋকে গীত সাম গান পূর্ব্বক 'অগ্নয়ে স্বাহা' মন্ত্রে কতকগুলি ঘৃতাক্ত যব হোম করিবে। ঐ গৃহে বা অন্য কোন রূপে মূষিক দগ্ধ হইলে 'নঁ কি দেবা ইনীমসি' ঋকে গীত সাম গান পূর্ব্বক 'ইন্দ্রায় স্বাহা মন্ত্রে' তিল হোম করিবে। ঐ গৃহে বা অন্য কোন রূপে কুশাসন দগ্ধ হইলে একরাত্র উপবাস করত 'অগ্নিস্তিগ্মেন' ঋকে গীত দ্বিতীয় সাম গান করিবে। দাহাদিতে অন্য কোন বস্তু বিনষ্ট হইলে 'যৎ বৃত্রেষু' ঋকে গীত দ্বিতীয় সাম গান করিবে। গৃহদাহে বা অন্য কোন প্রকারে পুত্র ভৃত্যাদি আত্ম-পরিজন আহত হইলে 'অগ্নে ত্বং নো অন্তম' এই ঋকে উৎপন্ন, শেষে 'স্বাহা'-পদযুক্ত, সামচতুষ্টয়ে ও 'অগ্নয়ে স্বাহা', 'বায়বে স্বাহা', 'সূর্য্যায় স্বাহা', 'চন্দ্রায় স্বাহা' এই মন্ত্রচতুষ্টয়ে এক আঢ়ক ঘৃতাক্ত যব হোম করিবে। অনন্তর ব্রাহ্মণগণকে মাংসভিন্ন স-রস অন্ন ভোজন করাইয়া স্বস্তিবাচন করাইবে। এরূপ অনুষ্ঠানে সেই পরিবারের কল্যাণ হইবে।

গাভীপাল আহত হইলে 'আ বো রাজানম্' ঋকে গীত সামের শেষে 'রুদ্রায় স্বাহা' এই মন্ত্র যোগ করিয়া তাহাদ্বারা এক আঢ়ক ঘৃতাক্ত যব হোম করিবে। ঐ হোমের ধূম যাবৎ গাভীকে স্পর্শ করিবে, তাহাদের সকলেরই মঙ্গল হইবে। অশ্ব আহত হইলে 'অশ্বী রথী' ঋকে গীত দ্বিতীয় সামের শেষে 'অশ্বিভ্যাং স্বাহা' এই মন্ত্র যোগ করিয়া তাহাদ্বারা এক আঢ়ক ঘৃতাক্ত যব হোম করিবে। ঐ হোমোত্থিত ধূম যাবৎ অশ্বকে স্পর্শ করিবে, তাহাদের সকলেরই মঙ্গল হইবে (২) ॥ ৮ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত, সামবিধান ব্রাহ্মণের প্রথমাধ্যায়-অষ্টমখণ্ডের যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ ইতি প্রথমঃ প্রপাঠকঃ ॥

॥ अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥

(तत्र)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

—•❁•—

॥ ॐ३म् ॥

अथातः काम्याना मनादेशे त्रिरात्र मुपवासः पुष्येणारम्भ आयुष्याण्येव प्रथमम् (१)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्यो ऽखिलं जगत्।
निर्ममे, त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

प्रथमाध्याये नित्यकर्माग्निहोत्राद्यर्थानि, प्रायश्चित्तार्थानि च सामाध्ययनानि बहुशुक्तानि; अथायुष्यादिकामार्थानि द्वितीये ऽभिधीयन्ते ।—

तत्र काम्यानि विधास्यामीति प्रतिजानीते— अथात इति। 'अथ' प्रायश्चित्तप्रयोगविधानानन्तरम्, 'अतः' यतः काम्यानां प्रयोगापेक्षा अतः 'काम्यानां' कमनीयानां आयुरादिफलानाम्, प्रयोगा उच्यन्त इति शेषः ॥

अथ सामान्य किञ्चित्परिभाष्यते— अनादेशइति। 'अनादेशे' कृच्छ्रचरित्वेत्यादिविशेषोपदेशरहिते प्रदेशे आदौ 'त्रिरात्र मुपवासः' कार्य्यः। पुष्येणारम्भइति। यत्काम्य मस्मिन् काले कर्त्तव्य मिति नोक्तं, तस्य सर्वस्य 'पुष्येण' पुष्यनक्षत्रेण युक्ते चन्द्रमसि 'आरम्भः' कर्त्तव्य इति ॥

अथ वक्ष्यमाणकाम्याना मायुष्याधीनत्वादायुष्याण्यध्ययनानि प्रथमं विधास्यामीति प्रतिजानीते— आयुष्याण्येवेति। यतः सर्वकामाना मायुष्यापेक्षास्ति, यतस्त्वायुष्यं सर्वैरप्याशास्यम्, अतः तानि आयुष्याणि आयुःसाधनान्यध्ययनानि 'एव' 'प्रथमम्', उच्यन्त इति शेषः॥ (१)

(৫) অথ কাম্য-সামাধ্যয়নের বিধি।

অনন্তর এই স্থল হইতে কাম্য কর্ম্ম সকলের অনুষ্ঠান বিহিত হইতেছে। যেস্থলে প্রকৃত কার্য্যের পূর্ব্বে শরীর শোধনার্থ কৃচ্ছ্রাদি ব্রত বিশেষরূপে শ্রুত না হইবে, তথায় সামান্যত ত্রিরাত্র উপবাস জানিতে হইবে। যে স্থলে প্রকৃত কার্য্যের আরম্ভ-কাল বিশেষরূপে শ্রুত না হইবে, তথায় সামান্যত পুষ্যা নক্ষত্র জানিতে হইবে। যতগুলি কাম্য সামাধ্যয়ন আছে, তাহার মধ্যে আয়ুঃ-সাধন সাম-গুলিই প্রথমে বিধান করা যাইতেছে॥ (১)

अबोध्यग्निर्महित्रीणा मिति द्वे त्वावत पुरूद्वं नरो ग्रामे गेय मायुरिति चास्य निधनं कुर्य्यात् त्यमूषु द्वे त्रातार मिन्द्रᳪ हविरित्येतस्य स्थाने स्वस्ति न इति सोमः पुनान्यᳪ ससु प्रथमं विश्वतो दाव-न्निति पूर्वᳪ 'रहस्य उदुत्तम" वरुण पाश मित्येषो ऽरिष्टवर्ग एतेषा मेक मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः शतं वर्षाणि जीवति जरयैव विस्रᳪसते (२)

अथायुःसाधन प्रयोग माह— अबोध्यग्निरिति। स्पष्टोऽर्थः॥ (२)

(অরিষ্ট বর্গ)

যে পূর্ণায়ুঃ কামনা করিবে, সে 'অবোধ্যগ্নিঃ' ঋকে গীত সাম, 'মহিত্রীণাম্' এই ঋকে গীত সামদ্বয়, 'ত্বাবতঃ' ঋকে গীত সাম, 'গ্রামে গেয় ও পঞ্চমাংশে আয়ুঃশব্দাদি বিশিষ্ট 'ইন্দ্রদ্যুম্নরঃ' ঋকে গীত সাম, 'ত্যমূষু' ঋকে গীত সামদ্বয়, 'হবিঃ' পদের পরিবর্ত্তে 'স্বস্তি নঃ' পদদ্বয় যোগ করত 'ত্রাতারমিন্দ্রং' ঋকের সাম, 'সোমঃপুনা' ঋকে গীত শেষ সাম, 'সস্নু' ঋকে গীত প্রথম সাম, 'বিশ্বতোদাবন্' ঋকে গীত অরণ্য গানে শ্রুত প্রথম সাম, 'উদুত্তমং বরুণ পাশম্' ঋকে গীত সাম ;—এই সামসমূহকে অরিষ্টবর্গ কহে। (যথাশক্তি) ইহার একটি অথবা কয়েকটি কিংবা সকলগুলি প্রয়োগ করিতে থাকিলে পূর্ণ শতাব্দ জীবিত থাকিবে, এবং জরাকর্ত্তৃক পরিত্যক্ত হইবে (অর্থাৎ জরাজীর্ণ হইবে না) ॥ (২)

भ्राजाभ्राजे शुक्रचन्द्रे राजनरौहिणाके शुक्रियाद्ये हाउस्वरतादीनि चत्वारि सेतुसाम चैषः पवित्रवर्ग एतेषा मेक मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः पूतो भवति बहु प्रतिगृह्य याजयित्वा वाऽऽसन्न मात्मानं मन्यमानो गोषूक्ताश्वसूक्ते शुद्धाशुद्धीये तरत्स मन्दीत्येतानि प्रयुञ्जानः पूतो भवति (३)

अथ शुद्धिक्रियायाः प्रयोग माह— भ्राजेति। भ्राजादीनि सामानि स्पष्टानि। 'एषः' उक्तप्रतीकसमुदायात्मकः 'पवित्रवर्गः' सर्वपापप्रोधध्वंसामसमूह इत्यर्थः। 'एतेषां' साम्नां मध्ये 'एकम्', 'अनेकं वा' द्वे त्रीणीत्यादि यथाशक्ति वा, 'सर्वाणि वा' विहितानि सर्वाण्यपि वा; एतेषु त्रिषु पक्षेषु एक मिच्छया

सदा 'प्रयुञ्जानः' 'पूतो भवति' दैनन्दिनसमुद्भवैः पापैः पूतो भवतीत्यर्थः ॥

अथ बहुविधप्रतिग्रहबहुयाजनविषयकशुद्धिकामस्य प्रयोग माह— बह्विति। अप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहे अयाज्ययाजने च प्रायश्चित्तस्योक्तत्वादस्य काम्यप्रकरणत्वाच्च प्रतिग्राह्यस्यैव धनं स्वकुटुम्बभरणापेक्षया अधिकम्प्रतिगृह्य याज्यान्येव बहून् याजयित्वाऽवासन्नं स्वभ्रूतानपगमेनोपक्षीण मात्मानं मन्यमानो गोषूक्तादीन्येतानि सामानि प्रयुञ्जानः पूतो भवति ॥ (३)

(পবিত্র বর্গ)

যে ব্যক্তি সতত পবিত্র থাকিতে অভিলাষ করিবে, সে অরণ্যগানে পঠিত 'ভ্রাজা' ও 'আভ্রাজ' সাম, 'শুক্র' ও 'চন্দ্র' সাম, 'রাজন' ও 'রৌহিণ' সাম, শুক্রিয়াদ্য সামদ্বয় (অগ্নের্ব্রত ও বায়োর্ব্রত), 'হাউস্বরতা' প্রভৃতি সামচতুষ্টয় এবং 'সেতু সাম' ;—এই সামসমূহকে পবিত্র বর্গ কহে। (যথাশক্তি) ইহার একটি, অথবা কয়েকটি, কিংবা সকলগুলি, প্রয়োগ করিতে থাকিলেই সতত পবিত্র থাকিবে।

অকালে বিপন্ন হইয়া বা বহু পরিবার পোষণার্থ বহু প্রতিগ্রহ করিয়া অথবা বহুতর যাজন করিয়া আপনাকে অপবিত্র জ্ঞান করিলে গোষূক্ত, অশ্বসূক্ত, শুদ্ধাশুদ্ধীয় নামক সামদ্বয় ও 'তরৎ স মন্দী' সাম ;—এইগুলি প্রয়োগ করিয়া পবিত্র হইবে* ॥ (৩)

* অযাজ্য-যাজনাদির 'প্রায়শ্চিত্ত পূর্ব্বে বলা হইয়াছে ; পরন্তু যেরূপ অবস্থায় অযাজ্য-যাজনাদি পাপের নিমিত্ত না হইবে, তাদৃশস্থলেও মনঃশুদ্ধি না হইলে পবিত্র হইবার জন্য এই ব্যবস্থা হইল।

तवश्यावीयं प्रयुञ्जानः शुचिः पूतो ब्रह्मलोक मभिसम्पद्यते न च पुनरावर्त्तते (४)

अथ ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनशुद्धिकामस्य प्रयोग माह— तवश्यावीय मिति। तवश्याव इत्यस्या मुत्पन्नं 'तवश्यावीयं' तन्नाम सदा 'प्रयुञ्जानः', 'शुचिः पूतः' सन् 'ब्रह्मलोकं' ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य लोक्यत इति लोकः साम्यम् 'अभिसम्पद्यते' आभिमुख्येन प्राप्नोति। यद्यपि शुचिपूतशब्दयोरैकार्थ्यम्, तथापि पुरुषसंस्कारस्य मलापगमगुणाधानरूपेण द्वैविध्यम् ;— शुचिरित्यनेन पापापगमः, पूत-इत्यनेन सुकृतप्राप्तिलक्षणगुणाधान मित्यपौनरुक्त्य मुच्यते। न च "कर्म्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः"-इति श्रुतौ व्यवस्थितत्वात् सामाध्ययनलक्षणस्य कर्म्मणो विद्यात्वाभावात् कथं देवलोक-प्राप्तिसाधनत्व मिति वाच्यम् ; अध्ययनेन हि चित्तशुद्धौ सत्यां सगुणोपासनद्वारा ब्रह्मलोकस्य प्राप्तुं शक्यत्वादस्य तत्साधनत्वम्। अथवा "कर्म्मणा पितृलोकः"-इतिवदस्यापि वचनत्वाविशेषात् साक्षात्साधनत्वं न विरुध्यते ; "किं वचनं न कुर्य्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः"—इति हि न्यायः। 'न च पुनरावर्त्तते'-इति ब्रह्मलोकं प्राप्तवतां "ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥"-इति कालात्मायुज्यमुक्तिविधानादपुनरावृत्तिः ॥ (४)

যে ব্রহ্মলোক গমনে অভিলাষ করিবে, সে 'তবশ্যাবীয়ং' নামক সাম প্রয়োগ করিয়া শুচি ও পবিত্র হইয়া ব্রহ্মলোকে গমন করিবে, —তথা হইতে পুনরাবৃত্ত হইবে না ॥ (৪)

उदुत्तमं वरुण पाश मित्येतत् सदा प्रयुञ्जानः सम्बाधं न निगच्छति निगतश्च प्रमुच्यते गौरान्त्सर्षपां स्तुचे तुनाय तत् सु न इत्येतेन प्राश्नीयाद् दीर्घायुर्भवति त्रीन्वोदकाञ्जलीन् सदा ऽऽचामेत् पिबा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वेताभ्यां दीर्घायुर्भवति दीर्घायुर्भवति (५) ॥ १ ॥

अथारोग्यकामस्य प्रयोग माह— उदुत्तम मिति। 'उदुत्तमम्' -'इत्येतत्' 'सदा' नित्यकर्म्माविरोधेन 'प्रयुञ्जानः' 'सम्बाधं' व्याध्यादिपीड़ां 'न निगच्छति' न कदाचिदपि प्राप्नोति; 'निगतश्च प्रमुच्यते' नितरां सम्बाधं प्राप्तस्तेनेन प्रयोगेन तस्मात् प्रमुच्यते ॥

अथ दीर्घायुष्कामस्य प्रयोग माह— गौरानिति। 'स्तुचे तुना'-इत्येतत्साम्ना 'गौरान् सर्षपान्' अभिमन्त्र्य अन्वहं 'प्राश्नीयात्' एतेन 'दीर्घायुः' शतवर्षजीवी भवति। अत्रैव प्रयोगान्तर माह— त्रीन्वोदकाञ्जलीनिति। 'सदा' अन्वह मित्यर्थः। 'पिबा सोम मित्येताभ्यां' 'त्रीन् वा उदकाञ्जलीन्' 'अभिमन्त्र्य आचामेत्' पिबेत्। शिष्ट मुक्तप्रायम् (५) ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(আরোগ্য বর্গ)

যে আরোগ্য কামনা করিবে, সে 'উদুত্তমং বরুণ পাশম্' এই সামটি সতত প্রয়োগ করিলে কখনও ব্যাধি-পীড়া ভোগ করিবে

না। এবং যদি পীড়িত হইয়া ইহা জপ করে, সে পীড়া হইতে মুক্ত হইবে। যে দীর্ঘায়ু হইতে কামনা করিবে, সে প্রতিদিন 'তুচে তুনা' এই সাম গান পূর্ব্বক কতিপয় শ্বেতসর্ষপ ভক্ষণ করিবে; এরূপ করিলে দীর্ঘায়ু হইবে,—শতবর্ষ জীবন লাভ করিবে। অথবা 'পিবা সোম' মিন্দ্র মন্দতু ত্বা' এই সাম গান পূর্ব্বক সতত উদকাঞ্জলিত্রয় আচমন করিবে;—ইহাতেও দীর্ঘায়ু হইবে (৫) ॥ ১ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-প্রথমখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ অথ দ্বিতীয়ঃ খণ্ডঃ ॥

অথ যস্যাজাতানি প্রমীয়েরন্ ন্যগ্রোধশুঙ্গাꣳ-শরমূলং চোত্থাপ্য তদ্দৃহস্থিত্রিবৃতং কারয়েন্মণি মগ্নিং প্রতিষ্ঠাপ্যাবৃতা হুত্বা মণিং নিধায়াবোধ্যগ্নিরিত্যে-তেনাভিজুহুয়াৎ সহস্রকৃত্বঃ শতাবরং তৃতীয়ে গর্ভ-মাসি নিদধ্যাদাজ্যশেষম্ মেখলায়াং মণিং ধার-য়েৎ পুমাꣳসꣳ হ জনয়তি জাতস্য কণ্ঠেঽবসজেৎ কুমার মাজ্যশেষং প্রাশয়েৎ সর্ব্বাণি স্রোতাꣳসি তর্পয়েতদ্ভ্যস্তীতাহরহস্তত জন্তু মুপযুঙ্‌ক্তে পুনঃ প্রয়োগঃ শতং বর্ষাণি জীবতি জরয়ৈব বিস্রꣳসতেঽথ

यो रक्षसा गृहीतः स्यादशनिहतस्य वृक्षस्येध्मः, शुक्लाया गोः सरूपवत्साया अन्यस्या वा ऽऽज्यं बैल्वं मणि मुत्थाप्य तदहस्त्रिवृतं कारयेन्मणि मग्निं प्रतिष्ठाप्या-वृता हुत्वा मणिं निधायेन्द्र स्त्रिधातु शरण मित्येते-नाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः शतावरं तं मणिं कण्ठेन शिरसा वा धारयन् मुच्यते रक्षसा यद्वाउ विश्पति-रिति चैतत् सदा प्रयुञ्जीत स्वस्ति ह्यस्य भवति (१)

अथोत्पन्नपुत्राणा ममरणं कामयमानस्य प्रयोग माह— अथ यस्या इति । 'अथ' शब्दोऽर्थान्तरसंग्रहार्थः । 'यस्याः' नार्याः 'जातानि' उत्पन्नान्यपत्यानि 'प्रमीयेरन्' मृतानि भवन्ति, तस्याः 'तृतीये गर्भमासि' इति सम्बन्धः । 'न्यग्रोधशुङ्गान्' वटशाखाग्र-मुकुलान्, 'शरमूलं' शरदण्डसाधनतृणस्य मूलम् 'च' 'उत्थाप्य' 'तदहः' तस्मिन् दिवसे प्रयोगदिवसे उक्तद्रव्ये पिष्ट्वा ताभ्यां 'त्रिवृतं' त्रिपर्वाणं 'मणिं' कारयेत् । अथ 'अग्निं प्रतिष्ठाप्य', 'आवृता' प्रकारेण 'हुत्वा' व्याहृतिपर्यन्तम्, 'मणिम्' अग्नेः पश्चा-द्देशे 'निधाय' 'अबोध्यग्निरित्येतेन' मन्त्रेणाग्नौ 'अभिजुहुयात्' । 'सहस्रकृत्वः' परमावधिः ; 'शतावरं' शतकृत्वोऽवरम् । तदा तदोत्तमावारं सम्पातैन मणौ जुहुयात् । एतत् 'तृतीये गर्भमासि' 'आज्यशेषं' हुतशिष्ट माज्यम् अवशेष्य वक्ष्यमाणप्रयोगार्थं 'निद-ध्यात्' सरक्षं स्थापयेत् । 'सा' नारी तं हुतं त्रिवृतं मणिं 'मेखलायां धारयेत्' । एवं कृते सा 'पुमांसं' पुत्रं 'जनयति' । मेखलायां प्रोतं मणिं तस्य 'जातस्य कण्ठे' 'अवसजेत्' बध्नो-

यात्। तत् 'आज्यशेषं कुमारं प्राशयेत्'। तथा 'सर्वाणि स्रोतांसि' नासिकाश्रोत्रादीनि 'तर्पयेत्' तेनैवाज्येन प्रीणयेत्। 'तत ऊर्द्धम्' एव मेव 'अहरहः' त माज्यशेषेण 'अभ्यञ्जीत'। 'उपयुङ्क्ते' तस्मिन्नाज्यशेषे होमस्य 'पुनः प्रयोगः' कार्य्यः,—सहस्रकृत्वः सम्पातेन मणि मभि हुत्वा पुनः शेषं सम्पादयेत्। एवं कृते उत्पन्नः पुत्रः 'शतं वर्षाणि जीवति'। तदेवाह— 'जरयैव विस्रंसते'-इति,—न मध्येऽस्य विस्रंसो भवति ॥

अथ रक्षोगृहीतस्य प्रयोग माह— अथ यो रक्षसेति। 'अथ' शब्दः पूर्ववत्। 'यः' 'रक्षसा' रक्षःप्रभृतिभिः 'गृहीतः' 'स्यात्', तस्य प्रयोगो वक्ष्यत इति शेषः। तस्मिन् प्रयोगे अग्निसमिन्धनाय 'अशनिहतस्य वृक्षस्य' सम्बन्धी 'इध्मः' कार्य्यः। होमार्थं 'शुक्लायाः' शुक्लवर्णायाः 'सरूपवत्सायाः' शुक्लवर्णवत्सोपेतायाः 'गोः' सम्बन्धि 'आज्यं' कार्यम्। उक्तलक्षणाया अलाभे 'अन्यस्याः' असरूपवत्सायाः अशुक्लायाश्च गोः सम्बन्धि 'वा' कार्य्यम्। 'तदहः' तस्मिन् प्रयोगदिने 'बैल्वं' बिल्ववृक्षसम्भवं 'मणिं' तक्षणादिना 'उत्पाद्य' सम्पाद्य तं 'त्रिवृतं कारयेत्' त्रिपर्वाणं कुर्य्यात्। मणि मग्नि मित्यवशिष्टं पूर्ववत्। अत्र व्रते होममन्त्रः— 'इन्द्र त्रिधातु शरणम्'-इति। 'यद्वाउ विश्पतिः'-इत्येतत्साम 'सदा' सर्वदा 'प्रयुञ्जीत'। एवं कृते रक्ष-आदिभिर्मुच्यते। 'अस्य' 'स्वस्ति' अविनाशः क्षेमं 'भवति' ॥ (१)

(মৃতবৎসাদির প্রয়োগ)

যে নারীর সন্তান হইয়া হইয়াই মৃত হয়, তাহার গর্ভ হইলে ৩য় মাসে, কয়েকটী বটের পাতার মুকুল এবং শরের মূল তুলিয়া

সেই দিবসেই পেষণ করিয়া ত্রিপর্ব্বা মণির আকার করিবে। অনন্তর অগ্নি স্থাপন পূর্ব্বক আবৃত-প্রকারে ব্যাহৃতি হোম করিয়া পরে অগ্নির পশ্চাদ্ভাগে ঐ মণি রাখিয়া 'অবোধ্যগ্নিঃ' সামে অন্যূন এক শত, সহস্রাবধি আহুতি প্রদান করিবে। এই হুতাবশিষ্ট ঘৃত উত্তর কালের জন্য তুলিয়া রাখিবে এবং ঐ ত্রিপর্ব্বা মণিটী উহার কটিভূষণের মধ্যে গ্রথিত করিয়া সেই তৃতীয় মাসেই ধারণ করা-ইবে! এরূপ করিলে সেই নারী, কালে পুত্র-সন্তান প্রসব করিবে। অনন্তর ঐ নবপ্রসূত সন্তানের কণ্ঠে ঐ মণি যত্নে ধারণ করাইবে, এবং পূর্ব্বরক্ষিত সেই হুতশেষ ঘৃত ঐ পুত্রকে কিঞ্চিৎ লেহন করা-ইবে,—কিঞ্চিৎ কিঞ্চিৎ শ্রোত্রাদি ইন্দ্রিয়সকলে স্পর্শও করাইবে। আরও তদবধি প্রতিদিনই ঐ হুতাবশিষ্ট ঘৃত সেই নবকুমারের অঙ্গে অভ্যঞ্জন করিবে। ঐ ঘৃত নিঃশেষিত হইলে পুনর্ব্বার ঐরূপ প্রয়োগ পূর্ব্বক ঘৃত প্রস্তুত করিবে। এ সন্তান, পূর্ণ-শতবর্ষ জীবিত থাকিবে,—জরা কর্ত্তৃক পরিত্যক্ত হইবে (অর্থাৎ জরাজীর্ণ হইবে না)। যদি সন্তান রাক্ষসদৃষ্টিতে গৃহীত হয়, তাহা হইলে অগ্নির সমিন্ধনার্থ, বজ্রপাতে বিনষ্ট বৃক্ষের কাষ্ঠ ব্যবহার করিবে এবং যে শুক্লবর্ণা গাভীর শুক্লবর্ণই বৎস হইয়াছে, তাদৃশ গাভীর বা অভাবে সর্ব্ববিধ গাভীরই দুগ্ধ-সমুদ্ভূত ঘৃত, ঐ হোমে ব্যবহার করিবে এবং প্রয়োগ দিনেই বিল্ব বৃক্ষের মণি তুলিয়া তাহাকে ত্রিপর্ব্বা করিবে, পরে অগ্নি স্থাপন পূর্ব্বক আবৃত-প্রকারে ব্যাহৃতি হোম করিয়া অগ্নির পশ্চাদ্ভাগে ঐ বিল্বমণি রাখিয়া 'ইন্দ্র ত্রিধাতু শরণম্' এই সামে অন্যূন এক শত, সহস্রাবধি আহুতি প্রদান করিবে। সেই মণি ঐ বালকের কণ্ঠে অথবা মস্তকে ধারণ করাইলেই রক্ষোভয় হইতে রক্ষা পাইবে। বিশেষত 'যদ্বাউ বিশ্পতিঃ' সামটী সর্ব্বদা প্রয়োগ করিলে শিশুর কখন কোনরূপ অমঙ্গল ঘটিবে না ॥ (১)

आमयावी कौम्भं घृतं विश्वाः पृतना अभि भूतरं नर इत्येतेनाभिजुहुयात्सहस्रकृत्वः शतावरं जीवेति चास्य निधनं कुर्यादेतेनैव सदा प्राश्नीयान्मुच्यत आमयाव्यानो मित्रावरुणेति वैतत् सदा प्रयुञ्जीत स्वस्ति ह्यस्य भवति (२) ॥ २ ॥

अथ रोगोपशान्तिकामस्य प्रयोग माह— आमयावीति। आमयो रोगस्तद्वान् 'आमयावी', 'कौम्भं' कुम्भे निहितं 'घृतम्'। 'विश्वाः पृतना अभि भूतरन्नरः'-'इत्येतेन' मन्त्रेण 'सहस्रकृत्वः' सहस्रसङ्ख्यापर्यन्तं 'शतावरं' शतसङ्ख्याया अन्यूनं यथासम्भवं द्विशतत्रिशतादिकम् 'अभिजुहुयात्'। 'अस्य' मन्त्रस्य अन्ते 'जीवेति निधनं कुर्य्यात्'। 'एतेनैव' कौम्भेन हुतशिष्टेनैवान्नमन्नं 'सदा' भोजनकाले 'प्राश्नीयात्'। एवं कृते 'आमयावी' व्याधिभ्यो 'मुच्यते'। 'आ नो मित्रा'-इत्यादि स्पष्टम् (२) ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(রোগশান্তির প্রয়োগ)

রোগী ব্যক্তি, 'বিশ্বাঃ পৃতনা অভি ভূতরং নরঃ' এই মন্ত্রে অন্যূন এক শত, সহস্র পর্য্যন্ত মট্‌কার ঘৃতের আহুতি প্রদান করিবে, এবং ঐ সামের নিধন ভাগে * 'জীব' শব্দ গান করিবে।

* সামের পঞ্চম ভাগকে বা শেষ ভাগকে নিধন কহে।

সেই হুতাবশিষ্ট ঘৃত প্রতিদিন অন্নের সহিত ভোজন করিবে। এই নিয়মে রোগী রোগ হইতে মুক্ত হইবে। 'আ নো মিত্রাবরুণা' এই সাম সর্ব্বদা প্রয়োগ করিবে, তাহা হইলে ঐ ব্যক্তির রুগ্নত্বও বিদূরিত হইবে (২) ॥ ২ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-দ্বিতীয়খণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ অথ তৃতীয়: খণ্ড: ॥

অথ যদস্য রুজেচ্ছন্নো দেবী রহস্যেন ঘৃত মভি গীয়াভ্যঞ্জ্যাচ্ছাম্যতি হ দ্বিকাদ্যেন বোদকং পায়য়েচ্ছী-তাভিরদ্ভিরভিষিচয়েৎসোমং রাজানং সনাদগ্নেঽগ্নিং হোতার মিত্যেতানি চৈন মভিশ্রাবয়েচ্ছাম্যতি হ (১)

অথ ক্ষুদ্ররোগশান্তিকামস্য প্রয়োগ মাহ— অথ যদস্যেতি। উক্তোঽথশব্দার্থ:। 'অস্য' অধীতসামরহস্যস্য যজমানস্য সম্বন্ধি 'যদ্' অঙ্গ' 'রুজেৎ' ব্যথয়েৎ; সামর্থ্যাদাময় ইতি লভ্যতে; তস্যা-পনুত্তয়ে 'শন্নো দেবী:'-ইত্যস্যাঙ্গীতেন 'রহস্যেন' 'ঘৃত মভিগীয়' ঘৃত মাজ্যং সৃজ্যমানম্ অভিগায়েৎ তথা ঘৃত মভিগীত্বা, তেন ঘৃতেন 'অভ্যঞ্জ্যাৎ'। প্রতিদিন তথা কৃতে তস্য শান্তির্ভবতি।

অথাত্রৈব প্রয়োগান্তর মাহ— দ্বিকাদ্যেনেতি। অয়ং প্রয়োগো ঽনধীতসামাধ্যয়নস্য। 'দ্বিকাদ্যেন' শন্নোদেবীরিত্যস্যাং গীতয়ো:

प्रथमेनाभिमन्त्रितम् 'उदकम्' उष्णं 'पाययेत्'। 'वा' शब्दः पूर्वप्रयोगेण विकल्पार्थः। 'सोमं राजानम्'-इत्येतेन शीतोदकैः 'अभिषेचयेत्'। शिष्टं सुगमप्रायम्। उदकपानाभिषेचने अपेक्षया 'एतानि च'-इति 'च'-शब्दः ॥ (१)

(আমবাতরোগবারণ প্রয়োগ)

যদি অধীত-বেদ দ্বিজের কোন অঙ্গে বাত-বেদনা উপস্থিত হয়, তবে অরণ্যগানে পঠিত 'শন্নোদেবী' সাম দ্বারা ঘৃত পড়িয়া কএক দিন সেই অঙ্গে মর্দ্দন করিবে, তাহা হইলে উহা আরোগ্য হইবে। যদি অনধীত ব্যক্তির কোন অঙ্গে বাত-বেদনা হয়, তবে তাহাকে গেয়গানে শ্রুত 'শন্নোদেবী' ঋকে গীত সামদ্বয়ের প্রথম সামটি দ্বারা উষ্ণ উদক পান করাইবে; অথবা ঐ মন্ত্রের দ্বারা সুশীতল জল পাঠ করিয়া তাহাতে অভিষেক করাইবে, এবং ঐ রোগীকে 'সোমং রাজানং'—'সনাদগ্নে'—'অগ্নিং হোতারং' এই সামত্রয় নিরন্তর শ্রবণ করাইবে। এইরূপে উহার ঐ রোগ নিশ্চয় আরোগ্য হইবে ॥ (১)

शङ्खपुष्पीᳬ सर्पसुगन्धां वोत्थाप्य तदहस्त्रिवृतं कारयेत् मणिं मणिं प्रतिष्ठाप्यावृता हुत्वा मणिं निधाय चर्षणी धृत मिति वर्गेणाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः शतावरं तं मणिं कण्ठेन शिरसा वा धारयतो न सर्पभयम् भवति कयानायां च सर्पसाम सदा प्रयुञ्जीत स्वस्ति हास्य भवति (२)

अथ सर्पभयपरिहारकामस्य प्रयोग माह— शङ्खपुष्पी मिति। कदाचिदपि सर्पभयं मे माभूदिति य इच्छेत्, सः 'शङ्खपुष्पीं'

'सर्पसुगन्धां' बिल्वपत्रसदृशसूक्ष्मपत्रोपेतां विषहरणप्रयोगप्रसिद्धा मोषधिं 'च' पिष्ट्वा 'त्रिवृतं' मणिं' कृत्वा, 'अग्निं प्रतिष्ठाप्य'-इत्याद्युक्तम्। 'तं मणिं' कण्ठे शिरसि वा धारयेत्। तदा प्रभृति 'कयानायाम्' उपरि 'सर्पसाम' 'सदा' यथाशक्ति 'प्रयुञ्जीत'। एवं कृते विषप्रसङ्गरहितः सन् 'स्वस्ति ह' क्षेमं प्राप्नोति ॥ (२)

(সর্পভয়বারণপ্রয়োগ)

'শঙ্খপুষ্পী' ও 'সর্পসুগন্ধা' * এই উভয় গুল্ম, প্রয়োগ দিনেই উৎপাটন করত [উহার মূল], পেষণপূর্ব্বক ত্রিপর্ব্বা মণি প্রস্তুত করিবে। অনন্তর অগ্নি স্থাপন করিয়া আবৃতক্রমে ব্যাহৃতি-হোমানন্তর অগ্নির পশ্চাদ্ভাগে ঐ মণি স্থাপন পূর্ব্বক 'চর্ষণী ধৃতম্' এই ঋগ্‌মূলক বর্গে† অন্যূন এক শত, সহস্রাবধি আহুতি প্রদান করিবে। ঐ মণি কণ্ঠে অথবা মস্তকে যে ধারণ করিবে, তাহার সর্পভয় দূর হইবে। এবং প্রতিদিন 'কয়ানা' ঋকে সর্প সাম পাঠ করিবে, তাহা হইলে ঐ পাঠকারীর কল্যাণ হইবে অর্থাৎ কখন সর্পভয় হইবে না ॥ (২)

श्वेतपुष्पां बृहती मुत्थाप्य तदहस्त्रिवृतं कारयेन् मणिं मग्निं प्रतिष्ठाप्यावृता हुत्वा मणिं निधाय मोषु त्वा वाघतश्चनेत्येतेनाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः शतावरं तं मणिं कण्ठेन शिरसा वा धारयतो न शस्त्रभयं भवति यत इन्द्र भयामह इति चैतत् सदा प्रयुञ्जीत स्वस्ति हास्य भवति (३)

---

* সায়ণাচার্য্য বলেন,—ইহার পত্র, বিল্বপত্রের ন্যায় কিন্তু ক্ষুদ্র।

† সর্প, প্রসর্প, উৎসর্প নামক তিন সামের এই বর্গ।

अथ शस्त्रभयनिवृत्तिकामस्य प्रयोग माह — श्वेतपुष्पा मिति। पूर्ववद्योज्यम् ॥ (२)

(শস্ত্রভয়বারণপ্রয়োগ)

শ্বেতপুষ্পা বৃহতী গুল্ম, প্রয়োগ দিনেই উৎপাটন করিয়া [উহার মূল] পেষণ করিয়া ত্রিপর্ব্বা মণি প্রস্তুত করিবে। তদনন্তর অগ্নিস্থাপন করিয়া আবৃতক্রমে ব্যাহৃতি-হোমানন্তর অগ্নির পশ্চাদ্ভাগে ঐ মণি স্থাপনপূর্ব্বক 'মোষু ত্বা বাঘতশ্চন' এই ঋকে গীত সামদ্বয়ে অন্যূন এক শত, সহস্রাবধি আহুতি প্রদান করিবে; ঐ মণি কণ্ঠে অথবা মস্তকে যে ধারণ করিবে, তাহার শস্ত্রভয় দূর হইবে। এবং প্রতিদিন 'যত ইন্দ্র ভয়ামহে' ঋকে গীত সাম পাঠ করিবে, তাহা হইলে ঐ পাঠকারীর শস্ত্রভয় থাকিবে না ॥ (৩)

श्वेतपुष्प मर्क मुत्थाप्य तदहस्त्रिवृतं कारयेन् मणि मग्निं प्रतिष्ठाप्यावृता हुत्वा मणिं निधाय श्वाशिरामर्केणाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः शतावरं तं मणिं कण्ठेन शिरसा वा धारयन् बह्वन्नो भवति दीर्घतममोऽर्को ऽर्कशिरो ऽर्कग्रीवा इति चैतानि प्रयुञ्जानः सर्वमान्नं लभते समन्यायन्तीनिधनं प्रयुञ्जानो न पिपासया म्रियते (४)

अथ बह्वन्नकामस्य प्रयोग माह— श्वेतपुष्प मर्क मिति। स्पष्टोऽर्थः ॥

अथ सर्वान्नकामस्य प्रयोग माह— दीर्घतमसोऽर्क इति। स्पष्टोऽर्थः ॥

अथ पिपासाभावेच्छोः प्रयोग माह— समन्यायन्तीतीति। 'समन्यायन्तीति' अचोत्पन्नम् 'ई'-इति 'निधनं' यस्य तत् साम सदा प्रयुञ्जानस्य 'पिपासया' मरणं 'न' भवति ॥ (৪)

(জীবিকাভাব-ভয়বারণ প্রয়োগ)

প্রয়োগ-দিনে শ্বেতার্কপুষ্পের বৃক্ষ উৎপাটন করিয়া [তাহার মূল দ্বারা] ত্রিপর্ব্বা মণি প্রস্তুত করিবে। অনন্তর অগ্নি স্থাপন পূর্ব্বক আবৃতক্রমে ব্যাহৃতি-হোমানন্তর অগ্নির পশ্চাদ্ভাগে ঐ মণি স্থাপন করিয়া 'স্বাশিরামর্ক' সামে সহস্রাবধি অন্যূন এক শত আহুতি প্রদান করিবে। ঐ মণি কণ্ঠে বা মস্তকে যে ধারণ করিবে, তাহার দারিদ্র্য হইবে না। 'দীর্ঘতমসোঽর্ক', 'অর্কশিরঃ' ও 'অর্কগ্রীবা' এই সামত্রয় সর্ব্বদা প্রয়োগকারী, সর্ব্বত্র অন্ন লাভ করে। ঈ-নিধন 'সমন্যা য়ন্তি' সামের সতত প্রয়োগকারীর পিপাসায় প্রাণ-বিয়োগ হয় না ॥ (৪)

इष्टाहोत्रीयं प्रयुञ्जानो नाप्सु म्रियते (৫)

अथाप्सु मरणाभावेच्छोः प्रयोग माह— इष्टाहोत्रीय मिति। स्पष्टम् ॥ (৫)

(জলমগ্ন-ভয়বারণ প্রয়োগ)

'ইষ্টাহোত্রীয়' নামক সামের সতত প্রয়োগকারীর জলমগ্নে মৃত্যু হয় না ॥ (৫)

अचोदस इति तृतीयं प্রयुञ्जीत नैनं यक्ष्मा गृह्णाति (৬)

'आमयावी कीश्वरम्'-'अथ यदस्य रुजेत्'--इत्याभ्याम् (৯২, ৯৩ पृ०) अवान्तररोगस्य शरीरैकदेशरोगस्यैव प्रयोग उक्तः; अथ

अघोदस इत्यादिना क्षयादिरोगस्य प्रयोग उच्यते— अघोदस इतीति । स्पष्टोऽर्थः ॥ (६)

(যক্ষ্মা-ভয়বারণ প্রয়োগ)

'অচোদসঃ' ঋকে গীত তৃতীয় সাম সতত প্রয়োগ করিবে, তাহা হইলে উহাকে যক্ষ্মারোগ আক্রমণ করিবে না ॥ (৬)

त्व मिमा ओषधीरित्येतत्सदा प्रयुञ्जानो न गरेण म्रियते सन्तेपयाꣳसीति पूर्वेण प्रथमं ग्रासं ग्रसेदु-त्तरेण निगिरेद् विष मप्यस्यान्नं भवति नैनꣳ हिꣳसति नैनꣳ हिꣳसति (७) ॥ ३ ॥

अथ विषमरणाभावकामस्य प्रयोग माह— त्व मिमा इति । 'गरः' कृत्रिमविषम्, तेन उक्तसामानुष्ठातुर्न कदापि मृति-र्भवति ॥

अथ निर्विषीकरणप्रयोग माह— सन्ते पयांसीतीति । 'सन्ते पयांसीति' अस्या मुत्पन्नेन 'पूर्वेण' साम्ना 'प्रथमं ग्रासं ग्रसेत्' भोजनकाले वदने निक्षिपेत्, 'उत्तरेण' साम्ना 'निगिरेत्' अन्त-रान्तरं प्रवेशयेत् । एवं कृते सति 'अस्य' भोक्तुः 'विष मपि' 'अन्नम्' अन्नवत्पुष्टिकरम् 'भवति', 'एनं' प्रयोक्तारं 'न हिंसति' न कदाचिदपि हिनस्ति ॥ (७)

'हिंसति: खण्डसमाप्तिद्योतनार्था ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(বিষভয়বারণ প্রয়োগ)

'ত্ব মিমা ওষধীঃ' এই ঋকে গীত সামটি যে সর্ব্বত প্রয়োগ করে, সে কৃত্রিম বিষে পঞ্চত্ব পায় না। 'সন্তে পয়াংসি' এই ঋকে গীত সামের প্রথম ভাগ পাঠ করিয়া গ্রাস গ্রহণ করিবে, উহারই দ্বিতীয় ভাগ পাঠ করিয়া ঐ গ্রাস নিগরণ করিবে (গিলিবে); এ নিয়মে আহারকারীর বিষও অন্ন হইবে,— বিষ, ইহাকে বিনষ্ট করিবে না (৭) ॥ ৩ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-তৃতীয়খণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

———

॥ অথ চতুর্থঃ খণ্ডঃ ॥

करवीरदण्ड मुत्थाप्य देवव्रतैरभिजुहुयादनुगान-शस्तेन हस्तगतेन यत्र क्व च गच्छति सर्व्वत्र हास्य स्वस्ति भवति तेन नगरं वा निगमं वा ग्रामं वा गोष्ठं वा ऽऽगारं वा मनसा ध्यायन् परिलिखेन्नाना-निष्टाः प्रविशन्ति प्रतिभयेऽध्वनि देवव्रत माद्यं गीत्वा मध्यम मावर्त्तयेद् गतेऽध्वन्युत्तमꣳ समापयित्वा विरमेदुद्यतशस्त्रान् शत्रून् दृष्ट्वा देवव्रतानि मनसा ध्यायेन्नैनꣳ हिꣳसन्त्यमानुषे भये कयानायास्तृतीय मावर्त्तयेन्नैनꣳ हिꣳसन्त्यध्वान मभ्युत्थित मामन्द्रैरिति

वर्गं गीत्वानपेक्षमाणो व्रजेत् स्वस्त्यर्थं चरितः पुनरैति नाध्वनि च प्रमीयते ऽन्यो वैन मनुगायेत् कदाचन-स्तरीरसीत्येतेनं चैन मभिश्रावयेदर्द्धसाम्नि प्रदक्षिणा मावर्त्तयेत्. समाप्यानपेक्षमाणः परो व्रजेत् स्वस्त्यर्थ-चरितः पुनरैति नाध्वनि च प्रमीयत एषो उषा अपूर्व्येति संविशन् सदा प्रयुञ्जीताकालꣳ स्वस्त्ययन मुदिते यदद्य कच्च वृत्रहन्नित्याकालꣳ स्वस्त्ययनम् (१)

अथ सर्वत्र क्षेमकामिनः प्रयोग माह— करवीरदण्ड मिति। क्षेमकामो 'करवीरदण्डम्' 'उत्थाप्य' सम्पाद्य 'देवव्रतैः' सामभिः अग्नौ हुत्वा तत्संस्रवेण दण्डस्योपरि 'अभिजुहुयात्'। ततस्त मभि-मृश्य तैरेवानुगायेत्। अत्रापि सहस्रकृत्वः शतावरं गायेत्। होम मनु गानञ्चेति द्रष्टव्यम्। एवम् 'अनुगानशस्तेन' अनु-गानेन प्रशस्तेन 'हस्तगतेन' दण्डेनोपलक्षितो 'यत्र क्व च गच्छति', तत्र 'सर्वत्र ह्यास्य' 'स्वस्ति' अविनाशः क्षेमो 'भवति'॥

अथोक्तप्रयोगविशिष्टस्य दण्डस्य नगरादिरक्षणे विनियोग माह— तेन नगरं वेति। 'तेन' होमानुगानाभ्यां प्रशस्तेन करवीरदण्डेन नगरादीना मन्यतमं भयोपद्रुतं रक्षितु मिच्छेत्, तं 'मनसा ध्यायन्' चौरादिभ्यो रक्षास्त्विति चिन्तयन् 'परि-लिखेत्' बहिः परितो लेखं कुर्यात्। 'नात्रानिष्टाः प्रविशन्ति'॥

अथाध्वनि भयनिवृत्त्यर्थं प्रयोग माह— प्रतिभये इति। 'प्रतिभये' सम्प्राप्ते भये 'अध्वनि' मार्गे प्राप्ते सति 'देवव्रत माद्यं' साम सकृद् 'गीत्वा',—गमनकाले 'मध्यमं' देवव्रतम्

'आवर्त्तयेत्' आवर्त्तयन्नेव मार्गं गच्छेत्,— 'अध्वनि' 'गते' अतीते सति 'उत्तमम्' अन्तिमं' देवव्रतं' 'समापयित्वा' 'विरमेद्' अवसानं कुर्यात्। एवं कृते मार्गे प्राप्त मन्तिभयं निवर्त्ततैव॥

अथ भयकारिणां शत्रूणां प्रत्यक्षदर्शने सति तदपगमोपाय माह— उद्यतशस्त्रानिति। स्पष्टोऽर्थः॥

अथार्थाद्यर्थ मध्वानं गच्छतः क्षेमेण सार्थं पुनरागमनकामस्य प्रयोग माह— अध्वान मिति। 'अध्वान'' गन्तव्यं मार्गम् 'अभ्युत्थितः' अभिक्रमणाय तिष्ठन्। 'आमन्त्रैरिति वर्गं गीत्वा' 'अनपेक्षमाणः' अतीतं मार्गं पुनर्गमनाय अनाकाङ्क्षमाणो 'व्रजेत्'। 'स्वस्त्यर्थचरितः' क्षेमविशिष्टार्थलक्षणः सन् 'पुनः' स्वगृहम् 'एति' आगच्छति। 'नाध्वनि च प्रमीयते' पथि न नश्यति॥

अथानधीतसामकस्य प्रयोग माह— अन्यो वैन मिति। 'अन्यो वा' साम्नाध्येता कश्चिद् 'एनम्' अनधीतं अर्थार्थं गन्तारम् 'अनुगायेत्'। किं गायेत्? पूर्वोक्त मिति गम्यते। किञ्च 'कदाचनेत्येतेन' साम्ना 'एन मभिश्रावयेत्'। उक्तसामगानं 'समाप्य' अर्थार्थिनम् 'अनपेक्षमाणः' 'परः' प्रयोक्ता एक एव 'व्रजेत्' स्वगृहम्; स न गच्छेदित्यर्थः। शेषं स्पष्टम्।

केचिदेव माहुः— समाप्य व्रजेदिति पूर्वकालतामात्रे क्त्वा-प्रत्ययः, न समानकर्त्तृकत्वेऽपि; अतः पर इत्येतत् न प्रकृतादन्य माचष्टे किन्तु सामप्रयोक्तुः पर मन्य मर्थार्थिनम्। एवं च समाप्ते साम्नि परो ऽप्यर्थार्थी गच्छन्, गन्तार मन्य मर्थार्थिन मन-पेक्षमाणो गच्छेदिति॥

अथ रात्रावहनि च स्वस्त्ययन कामस्य प्रयोग माह— एषो उषा इति। 'एषो उषा अपूर्व्येति' एतत्साम 'सदा' सर्वदैव रात्री

'संविशन्' शयनं कुर्वन् 'प्रयुञ्जीत'; तथा सति 'आकाल'' पुनरुदयकालपर्यन्तं 'स्वस्त्ययनं'' भवति। 'उदिते' च सूर्ये 'यदद्य कच्च वृत्रहन्निति' एतत्साम सदैवाहनि प्रयुञ्जीत; तथा सति 'आकाल'' पुनरस्तमयकालपर्यन्तं 'स्वस्त्ययनं'' भवति ॥ (१)

(সর্ব্বত্র ভয়বারণ প্রয়োগ)

করবীর শাখার দণ্ড সম্পাদন করিয়া অগ্নির পশ্চাদ্ভাগে স্থাপন পূর্ব্বক 'দেবব্রত'-নামক সামত্রয় দ্বারা প্রতিসামে সহস্রাবধি, অন্যূন শতবার, আহুতি প্রদান করিবে। সেই দণ্ড হস্তে লইয়া যে কোন স্থলে যাইবে, সর্ব্বত্রই তাহার কল্যাণ হইবে। নগর অথবা নিগম অথবা গ্রাম অথবা গোষ্ঠ অথবা আগার, যে কোন স্থলই হউক, মনে মনে চিন্তা করিয়া (ঐ দণ্ডদ্বারা) অঙ্কিত করিবে ;—[যাহার আকৃতি বা নাম অঙ্কিত করিবে] ইহার মধ্যে কোনরূপ অনিষ্ট প্রবেশ করিবে না। কোন ভয়ানক পথে গমনকালে প্রথম 'দেবব্রত' সামটী গান করিয়া গমনারম্ভ করিবে,—মধ্যম 'দেবব্রত'টী আবৃত্তি করিতে করিতে চলিতে থাকিবে, পথ অতীতপ্রায় হইলে অন্তিম 'দেবব্রত' সাম গান করিয়া বিরত হইবে। উদ্যত শস্ত্র-শত্রুকে দেখিয়া 'দেবব্রত' সামগুলি মনে মনে ধ্যান করিবে; তাহা হইলে তাহাকে কেহই হিংসা করিতে পারিবে না। মনুষ্য-ভিন্ন ভয়-কারণ থাকিলে 'কয়ানা' ঋকে গীত তৃতীয় সামটি বার বার গান করিবে, তাহা হইলে তাহাকে কেহই হিংসা করিবে না। প্রবাস গমনে উদ্যত হইলে 'আ মন্দ্রৈঃ' ঋগ্মূলক বর্গ গান করিয়া নির্ভয়ে যাত্রা করিবে, এতৎফলে কল্যাণে থাকিয়া কার্য্যসিদ্ধি করিয়া পুনরাগত হইবে; পথিমধ্যে তাহার মৃত্যু হইবে না। যে ব্যক্তি ঐ সাম অধ্যয়ন করে নাই, সে কোন সামগ ব্যক্তির সাহায্যে ঐ সাম বা 'কদাচনস্তরী-

রসি' ঋকে শ্রুত সাম গান করিবে (অর্থাৎ কোন সামগ উহাকে ঐ বা ঐ সাম গান করাইয়া দিবে) । [যদি ঐরূপ অনুক্ত পাঠেও অসমর্থ হয়, তবে] তাহাকে 'কদাচন' সামটী শ্রবণ করাইয়া দিবে ;— অর্দ্ধসাম শেষ হইতে হইতেই উহাকে প্রদক্ষিণ করাইবে, সামগান সমাপন হইলে সেই যাত্রাকারী, অন্য ব্যক্তির সহায়াদি অপেক্ষা না করিয়াই যাত্রা করিবে। এতৎফলে কল্যাণে থাকিয়া কার্য্যসিদ্ধি করিয়া পুনরাগত হইবে ; পথিমধ্যে তাহার মৃত্যু হইবে না। সূর্য্যোদয়ের পূর্ব্বে (উষাকালে) 'এষো উষা অপূর্ব্ব্যা' এই সাম পাঠ করিয়া কার্য্যক্ষেত্রে প্রবিষ্ট হইবে ;—এই স্বস্ত্যয়ন সায়ংকাল পর্য্যন্তের জন্য হইবে। সূর্য্যাস্তের অব্যবহিত পূর্ব্বে (সায়ং) 'যদদ্য কচ্চ বৃহত্রন্' এই সাম পাঠ করিবে ;—এই স্বস্ত্য-য়ন পুনরুদয় কাল পর্য্যন্তের জন্য হইবে ॥ (১)

मूलफलैरुपवसथं कृत्वा मास मुपवसेदरण्ये निस्तान्तवो मुनिर्या रौहिणी वा पौषी वा पौर्णमासी स्यात्तदहरुद्यन्त मादित्य मुपतिष्ठेतोद्वयं तमसस्परी-त्येतेन तत ऊर्द्ध्वं तद्वूतस्तन्नचस्वतोरि वर्षाणि प्रभु-स्नानो जरामृत्यू जहाति जरामृत्यू जहाति (२) ॥४॥

अथ जरामृत्युजयप्रयोग माह— मूलफलैरिति। मूलैः फलैर्वा मूलफलैर्भक्ष्यैर्वा 'उपवसथ' दिने ऽल्पभोजन मुपवसथम्, तेन शरीरनिर्वाह' 'कृत्वा' 'मास' मासपर्यन्तम् 'अरण्ये उप-वसेत्' ;— 'निस्तान्तवः' तन्तुनिर्मित' वस्त्र' तान्तवम्, तेनानपि-हितो ऽजिनवल्कलाद्याच्छन्नः, 'मुनिः' वाङ्नियमोपेतः सन्। 'या' 'रौहिणी वा' रोहिणीनक्षत्रयुक्ता वा 'पौर्णमासी', 'पौषी

वा' पुष्यनक्षत्रोपेता वा भवेत्, 'तदहः' तयोरेकस्मिन्दिने 'उद्यन्त मादित्यम्' 'उद्वयन्तमसस्परीत्येतेन' साम्ना 'उपतिष्ठेत'। 'ततः ऊर्ध्वं' 'तद्व्रतः' ऊक्तानिस्तान्तवमौनव्रतोपेतः, 'तद्भक्षः' उक्तमूल-फलभक्षः सन्, 'चत्वारि वर्षाणि' एव 'प्रयुञ्जानः', 'जरामृत्यु जहाति' न कदाचिज्जरां मरणञ्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अभ्यासः खण्डसमाप्त्यर्थः (२) ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(জরা-ভয়বারণ প্রয়োগ)

তন্তু-নির্ম্মিত বস্ত্র পরিধান না করিয়া, মৌনব্রত হইয়া, দিবা-ভাগে ফল মূল মাত্র ভক্ষণে ক্ষুন্নিবৃত্তি করত এক মাস কাল অরণ্যে বাস করিবে; ঐ মাসের মধ্যে রোহিণী-নক্ষত্রান্বিত অথবা পুষ্য-নক্ষত্রান্বিত পৌর্ণমাসী পাইলে, সেই দিন উদয় কালেই 'উদ্বয়ং তমসস্পরি' এই মন্ত্রে আদিত্যোপস্থন করিবে। অনন্তর গ্রামে প্রত্যাগত হইয়াও চারি বৎসর কাল উক্ত ব্রতাবলম্বনে ঐরূপ ভক্ষ-ণাদি ব্যবস্থায় সেই মন্ত্র জপ করিলে কখনই জরাগ্রস্ত হইবে না,—কখনই জরাগ্রস্ত হইবে না (২) ॥ ৪ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-চতুর্থখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथैकमनुष्याणा मावर्त्तनꣳ स्त्रिया वा पुꣳसा वा श्रवणेन व्रत मुपेत्य पूर्वैः प्रोष्ठपदैः पाꣳसुभिः प्रतिकृतिं कृत्वा प्राक्शिरसं पूर्वाह्णे दक्षिणाशिरसं मध्याह्ने प्रत्यक्शिरस मपराह्णे ऽर्द्धरात्र उदक्शिरसं तस्या हृदयदेश मधिष्ठायायन्त इन्द्र सोम इति ब्राह्मणस्येदन्त एक मिति क्षत्रियस्यैष प्र कोश इति वैश्यस्य विभोष्ट इन्द्र राधस इति शूद्रस्योद्धयन्तमसस्परीति वा सर्वेषाꣳ सौवर्णीं प्रतिकृतिं कुर्याद् ब्राह्मणस्य राजतीं क्षत्रियस्यौदुम्बरीं वैश्यस्यायसीꣳ शूद्रस्यौदुम्बरीं वा सर्वेषा मय मसाविति प्राक्शिरस मग्नौ प्रतिष्ठाप्यौदुम्बरेण स्रुवेणाज्येनाभिजुहुयादच्छाव इतीनिधनेन गुणी ह्यास्य भवति कृष्णव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानां पिष्टमयीं प्रतिकृतिं कृत्वा पिष्टस्वेदꣳ स्वेदयित्वा सर्षपतैलेनाभ्यज्य तस्याः क्षुरेणाङ्गान्यवदायाग्नौ जुहुयात् प्र मन्दिन इत्येतेन शेषꣳ स्वयं प्राश्नीयादितरथाभावे म्रियेत (१)

अमरादीनां मनुष्यादीनाञ्च वशीकरण मुपरिष्टाद्वक्ष्यते ;— इदानी मेकमनुष्यवशीकरणप्रयोग माह ; तत्रानेन प्रतिजानीते— अथैकमनुष्याणा मिति । अथेत्यर्थान्तरद्योतनार्थः ।

कामनुष्याणाम्' एकस्य मनुष्यजातीयस्य 'आवर्त्तन'' वशी-
रणम्; तत्प्रयोग उच्यते इति शेषः। तदेव विशिनष्टि—
स्त्रिया वा पुंसो केति। यस्य नारी वा पुमान्वा वशीकर्त्तव्यः स्यात्,
स्य 'स्त्रियाः पुंसो वा' 'आवर्त्तन'' वशीकरणम्; तत्प्रयोगो
च्यते इति॥

अथ तस्य व्रतारम्भकाल माह— श्रवणेन व्रत मिति। 'श्रव-
न' श्रवणनक्षत्रेण युक्ते चन्द्रमसि 'व्रतम्' ''अथातः काम्याना
नादेशे त्रिरात्र मुपवासः''—इत्युक्तं (८२ पृ०) व्रतम् 'उपेत्य'
पक्रम्य, वक्ष्यमाणं प्रयोग' विहितकाले कुर्यात्॥

अथ तत्प्रयोग माह— पूर्वैरिति। 'पूर्वैः प्रोष्ठपदैः' युक्ते चन्द्र-
सि वक्ष्यमाण' प्रयुञ्जीत। 'पांसुभिः' साध्यस्य पुरुषस्य वा
स्त्रिया वा 'प्रतिकृतिं कृत्वा', 'अय मसाविति' पुरुषस्य, इय मसा-
विति स्त्रियाः, नाम उच्चार्य, तत्प्रतिकृतौ मनसा साध्यरूपं भाव-
यित्वा प्राण' प्रतिष्ठाप्य, तां 'प्राक्शिरसं पूर्वाह्णे', दक्षिणाशिरसं
मध्याह्ने, प्रत्यक्शिरस मपराह्णे, 'अर्द्धरात्रे उदक्शिरसं' विविक्ते
देशे संस्थाप्य 'तस्याः' प्रतिकृतेः 'हृदयदेश मधिष्ठाय' पादेनाक्रम्य,
ब्राह्मणस्य' ब्राह्मण्या वा प्रतिकृतिश्चेत्, तां स्पृष्ट्वा 'अयन्त इन्द्र
सोम इति' साम जपेत्। एव मुत्तरत्रापि योज्यम्। 'क्षत्रियस्य'
चेत् 'इदन्त एक मिति' जपेत्। 'वैश्यस्य' वैश्यजातीयस्य चेत्प्रति-
कृतिः 'एष प्रकोश इति' जपेत्। 'शूद्रस्य' चेत्] 'विभोष्ट इन्द्र राधस
इति'। 'वा' अथवा सर्वेषां प्रतिकृतौ 'उद्दय मिति'* जपेत्। अथ
जातिभेदेन 'ब्राह्मणस्य' अन्यां 'सौवर्णीं' प्रतिकृतिं कुर्यात्', 'क्षत्रि-
यस्य राजतीम्', 'वैश्यस्यौदुम्बरीं' ताम्रमयीम्, 'शूद्रस्यायसीम्'

* भारण्डसामैकांशास्थितरूपेय मग्न ब्राह्मणे श्रुता।

कृष्णायसनिर्म्मिताम्। 'वा' अथवा 'सर्वेषाम् औदुम्बरीं' ताम्रमयीम्। स्त्रियाः पुरुषस्य वा साध्यस्यान्यां प्रतिकृतिं कृत्वा, अयं मसाविति पुरुषस्य, इयं मसाविति स्त्रियाः प्राणप्रतिष्ठां मनसा कृत्वा, तां प्रतिकृतिम् 'अग्नौ' 'प्राक्शिरसं प्रतिष्ठाप्य' 'औदुम्बरेण' ताम्रमयेन 'स्रुवेण' 'अच्छा व इति' मन्त्रेण 'ई'-निधनयुक्तेन, 'आज्येन' 'अभिजुहुयात्'। एवं कृते 'अस्य' साधकस्य साध्यः पूर्वं मगुणोऽपि 'गुणीभवति'। गुणशब्दादभूततद्भावे च्विः (पा० ५. ४. ५०.), तस्य सर्वापहारी लोपः, तस्य गतिसंज्ञायां "ते प्राग्धातोः"-इति (पा० १.४.८०.) प्राक्प्रयोगः प्राप्तोऽपि "व्यवहिताश्च"-इति (पा० १.४.८२.) ह्यस्येतिपदद्वयेन व्यवहितः प्रयोगः॥

अथास्य प्रयोगान्तर माह— कृष्णव्रीहीणा मिति। 'कृष्णव्रीहीणां' कृष्णवर्णानां व्रीहीणां 'नखनिर्भिन्नानाम्' अवघातेन विना नखैः सम्पादितानां तण्डुलानां पिष्टेन, साध्यस्य पुरुषस्य वा स्त्रिया वा 'प्रतिकृतिं कृत्वा', पूर्ववदयमसाविति जीवं प्रतिष्ठाप्य, तस्या उपरि 'पिष्टस्वेदं' यावता पाकेन पिष्टं स्विद्यते, तथा 'स्वेदयित्वा' तां 'सर्षपतैलेन' 'अभ्यज्य' अभितः अङ्क्त्वा 'क्षुरेण' अयोमयेन तस्याः हृदयव्यतिरिक्तानि 'अङ्गानि' 'अवदाय' विभज्य खण्डयित्वा 'प्र मन्दिने इत्येतेन' साम्ना 'अग्नौ जुहुयात्'। 'शेषं' इतरशेषं हृदय मङ्गं 'स्वयं प्राश्नीयात्'; 'इतरथाभावे' शेषभक्षणाकरणे 'म्रियते' स्वय मेव मृतो भवेत्; अतः अवश्यं हृदय मङ्गं भक्षयेदित्यर्थः। एवं कृते गुणी ह्यस्य भवतीत्यनुषज्यते॥ इत्येकपुरुषावर्त्तनं उक्तः॥ (१)

(বশীকরণ প্রয়োগ)

স্ত্রীজাতি হউক অথবা পুরুষজাতিই হউক, কোন এক ব্যক্তিকে

বশে করিবার উপায় এই— শ্রাবণী পৌর্ণমাসীতে এই ব্রত আরম্ভ করিয়া, ভাদ্রী পূর্ণিমায় পাংশু দ্বারা [যে স্ত্রী বা যে পুরুষকে বশীভূত করিতে হইবে, তাহার] প্রতিকৃতি নির্ম্মাণ করিবে। পরে "এই অমুক স্ত্রী' বা অমুক পুরুষ' বলিয়া সেই প্রতিমূর্ত্তির নামকরণ পূর্ব্বক স্বীয় অভিলাষ মনে-মনে ধ্যান করিবে। ঐ প্রতিমূর্ত্তিকে পূর্ব্বাহ্ণে পূর্ব্বশিরা, মধ্যাহ্নে দক্ষিণশিরা, অপরাহ্নে পশ্চিমশিরা ও অর্দ্ধরাত্রে উত্তরশিরা, স্থাপন করিয়া তাহার হৃদয়দেশে অবস্থিত হইয়া, ব্রাহ্মণের জন্য হইলে 'অয়ন্ত ইন্দ্র সোম' সাম, ক্ষত্রিয়ের জন্য হইলে 'ইদন্ত একং' সাম, বৈশ্যের জন্য হইলে 'এষ প্র কোশে' সাম এবং শূদ্রের জন্য হইলে 'বিভোষ্ট ইন্দ্র রাধসে' সাম ; অথবা সকলের জন্যই 'উদ্বয়ং তমসস্পরি' মন্ত্র জপ করিবে। এবং ব্রাহ্মণের হইলে সুবর্ণময়ী, ক্ষত্রিয়ের হইলে রৌপ্যময়ী, বৈশ্যের হইলে তাম্রময়ী, শূদ্রের হইলে কৃষ্ণলোহময়ী ; অথবা সকলেরই তাম্রময়ী আর একটি প্রতিকৃতি প্রস্তুত করিবে। অনন্তর 'এই অমুক' বলিয়া মনে-মনে তাহার প্রাণ-প্রতিষ্ঠা পূর্ব্বক অগ্নির মধ্যে উহা পূর্ব্বশিরা করিয়া স্থাপন করিবে। অনন্তর তাম্রময় স্রুবের দ্বারা ঈ-নিধনযুক্ত 'অচ্ছা ব' সাম * গানপূর্ব্বক ঘৃতাহুতি প্রদান করিবে। এই অনুষ্ঠানের ফলে অভিলষিত ব্যক্তি সেই অনুষ্ঠাতার বশবর্ত্তী হইবে॥

নখের দ্বারা বিতুষীকৃত কতকগুলি কৃষ্ণ-ধান্যের তণ্ডুল পেষণ পূর্ব্বক ঐ পিঠিলির প্রতিকৃতি করিয়া এই 'অমুক' বলিয়া মনে-মনে প্রাণ-প্রতিষ্ঠা করিবে। অনন্তর সেই পিঠিলির প্রতিকৃতির সর্ব্বাঙ্গ স্বেদিত করিয়া উহাতে সর্ষপ তৈল মাখাইবে। পরে উহা ক্ষুরের দ্বারা খণ্ড খণ্ড করিয়া 'প্র মন্দিনে' ঋকে গীত সাম গান পূর্ব্বক অগ্নিতে হোম করিবে ; হুতাবশিষ্ট কিঞ্চিৎ অঙ্গ স্বয়ংও অশন

* ঐ সাম ঈ-নিধন ও বা-নিধন, এই উভয় প্রকার আছে।

করিবে। যদি অঙ্গ-হোম ও অঙ্গ-ভক্ষণ, এই কার্য্যদ্বয়ের কোনটি করিয়া কোনটি না করে, তবে স্বয়ংই মৃত হইবে ॥ (১)

अथ यः कामयेतावर्त्तयेयमित्येकरात्रं क्षुरसंयुक्तस्तिष्ठेत् सुतासो मधुमत्तमा इति वर्ग एतेषामेकमनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जान एकरात्रेण कुटुम्बिनमावर्त्तयति द्विरात्रेण राजोपजीविनं त्रिरात्रेण राजानं चतूरात्रेण ग्रामम् पञ्चरात्रेण नगरꣳ षड्रात्रेण जनपदꣳ सप्तरात्रेणासुररक्षाꣳस्यष्टरात्रेण पितृपिशाचान् नवरात्रेण यक्षान् दशरात्रेण गन्धर्वाप्सरसोऽर्द्धमासेन वैश्रवणम् मासेनेन्द्रं चतुर्भिः प्रजापतिꣳ संवत्सरेण यत्किञ्च जगत्सर्वꣳ ह्यस्य गुणी भवति गुणी भवति (२) ॥ ५ ॥

अथानेकपुरुषावर्त्तनप्रयोग उच्यते— अथ य इति। उक्तार्थोऽथशब्दः। 'यः' पुमान् वक्ष्यमाणं कुटुम्बिन मित्यादिनोक्तं बहुपुरुषात्मकं साध्यम् 'आवर्त्तेय' वशीकुर्यामिति 'कामयेत्', सः 'एकरात्र' एकाहस्सम्पूर्त्तिपर्यन्तं 'क्षुरसंयुक्तः' क्षुरं धारयन् 'तिष्ठेत्'। तस्य जपाय 'सुतासो मधुमत्तमा इति वर्गः' सामसमूहो भवेत्। 'एतेषां' तद्वर्गस्थानां साम्नां मध्ये, इच्छया 'एक' साम, 'अनेकं वा' द्वे त्रीणि इत्यादि वा, अथवा 'सर्वाणि वा' 'प्रयुञ्जानः', 'एकरात्रेण' उक्तैकरात्रनियमेन 'कुटुम्बिन' बहुकुटुम्बसंयुक्तं पुरुषम् 'आवर्त्तयति' वशीकरोति ॥

अथोक्तप्रयोगस्यैवावृत्तिविशेषेणैव राजोपजीव्यादिवशीकरणमाह— द्विरात्रेणेति। निगदसिद्धोऽयम् (२) ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

যে কেহ সপরিবারকে বশ করিতে অভিলাষ করিবে, সে ব্যক্তি পূর্ব্ববৎ সমস্তই করিবে, অধিকন্তু একরাত্র উদয় অবধি অস্ত পর্য্যন্ত একখানি ক্ষুর হস্তে লইয়া 'সুতাসো মধুত্তমা' ঋকে গীত বর্গের * একটি, কয়েকটি, কিংবা সমুদয়ই গান করত দণ্ডায়মান থাকিবে। এই নিয়মে এক রাত্রে সকুটুম্বকে বশীভূত করিবে; দ্বিরাত্রে রাজোপজীবী, ত্রিরাত্রে রাজা, চারিরাত্রে গ্রাম, পঞ্চরাত্রে নগর, ছয়রাত্রে জনপদ, সপ্তরাত্রে অসুর ও রাক্ষসগণ, অষ্টরাত্রে পিতৃগণ ও পিশাচবর্গ, নবরাত্রে যক্ষগণ, দশরাত্রে গন্ধর্ব্ব ও অপ্সরোগণ, অর্দ্ধমাসে দেবগণ, একমাসে ইন্দ্র, মাসচতুষ্টয়ে প্রজাপতি ও এক বৎসরে সমুদায় জগৎ বশীভূত হইবে (২) ॥ ৫

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-পঞ্চমখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

---

* এই বর্গটি ৮ সামের।

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अथातः सौभाग्यानाम् (१)

अथ सौभाग्यकामानां प्रयोग माह— अथात इति। 'अथ' शब्दः अधिकारार्थः,— वक्ष्यमाणप्रयोगेषु सौभाग्यकामाना मधिकारः। भज्यते इति भगः, शोभनश्चासौ भगश्च सुभगः, तस्य भावः सौभाग्यम्; सुष्ठुयोषिदादिभिर्भजनीयत्वं कामयमानानां मित्यर्थः। तेषाम् 'अतः' यतः प्रयोगाभिधाने वक्ष्यमाणफलानवाप्तिः अतस्तेषां प्रयोगः, वक्ष्यन्ते इति शेषः ॥ (१)

(সৌভাগ্যার্থ)

অতঃপর বিবিধ সৌভাগ্যোদয়ের বিবিধ উপায়স্বরূপ বিবিধ সামাধ্যয়নের বিধান বলিব ॥ (১)

यदिन्द्रो अनयदुच्चा ते जात मन्धस इति नवमदशमे एतेषा मेकं मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः सुभगो भवति इन्द्राद्यायाः सप्तमाष्टमाभ्या मिन्द्राणीं सदा तर्पयन् सुभगो भवत्यापामार्गं दन्तपवनं घृतमधुलिप्तं भद्रो नो अग्निराहुत इत्येतेनानिष्ठीवन् संवत्सरं भक्षयन् सुभगो भवति भगो न चित्र इत्येताभ्यां मञ्जयन् सुभगो भवति (२)

'यदिन्द्रो अनयत्'-इत्येकं साम, 'उच्चा ते इति' अस्य 'नवमदशमे' द्वे; एवं त्रयाणा मेतेषां मध्ये इच्छया 'एकम्', 'अनेकं वा' द्वे वेत्यर्थः, 'सर्वाणि वा' त्रीणि वा सदा 'प्रयुञ्जानः सुभगो भवति' इति।

अथात्रैव प्रयोगान्तर माह— इन्द्राद्याया इति। 'इन्द्राद्याया:' इन्द्रस्य पर्वण: प्राणापानमुखस्य या आद्या दशती, तस्या: 'सप्तमाष्टमाभ्यां' "हावीन्द्राम्"–"ओवाओवा"–इत्येताभ्याम्, इन्द्राण्योदल्वजरायुभ्याम् 'इन्द्राणीं सदा तर्पयन्' चाह मुदकेन तर्पणं कुर्वन् 'सुभगो भवति' इति।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— आपामार्ग मिति। 'दन्त-पवन'' दन्तशोधनसाधनम् 'आपामार्गं' अपामार्गकाष्ठं 'घृतमधु-लिप्तम्' घृतेन मधुना च लेपितं 'भद्रो न इत्येतेन' साम्ना 'अनिष्ठीवन्' निष्ठीवन मकृत्वा 'संवत्सर'' तत्पूर्तिपर्यन्तं 'भक्षयन्' प्रतिदिनं दन्तान् शोधयन् 'सुभगो' भवति इति।

अथ प्रयोगान्तर माह— भगो न इति। 'भगो नेत्येताभ्यां' चक्षु: प्रतिदिनं 'अञ्जयन्' अञ्जनं कुर्वन् 'सुभगो भवति' ॥ (२)

'যদিন্দ্রো অনয়ৎ' সাম এবং 'উচ্চা তে জাত মন্ধসঃ' ঋকে গীত দশম* সাম,—এই সামত্রয়ের একটি বা দুইটি অথবা সকলকয়টিই প্রয়োগ করিতে থাকিলে সুভগ হইবে। তিন দিবস দ্বন্দ্ব পর্ব্বের প্রথম দশতীর সপ্তম ও অষ্টম † সাম গানপূর্ব্বক জলের দ্বারা ইন্দ্রাণীর তর্পণ করিলে সুভগ হইবে। অপামার্গ কাষ্ঠের দন্ত-ধাবন, ঘৃত ও মধুতে লেপন করিয়া তাহাদ্বারা 'ভদ্রো নঃ' সামে এক বৎ-সর কাল দন্তমার্জ্জনা করিলে সুভগ হইবে। 'ভগো ন চিত্র' ঋকে গীত সামদ্বয়ে প্রতিনিয়ত চক্ষুদ্বয়ে অঞ্জন-ধারণ করিলেও সুভগ হইবে ॥ (২)

* গেয়গানে এই ঋঙ্মূলক ১৩টি সাম আছে।

† ঔল্ব ও জরায়ু নামক সামদ্বয়,— যথাক্রমে 'হাবীন্দ্রাম্' এবং 'ওবাওবা'।

इममिन्द्रेति वर्गम्प्रयुञ्जानः सर्वजनस्य प्रियोभवति (३)

अथ प्रयोगान्तर माह— इम मिति । सुव्यक्त मेतत् । (३)

(সর্ব্ব-জনপ্রিয় হইবার জন্য)

যে 'ইম মিন্দ্র' ঋগ্‌মূলক বর্গ (১৩ সাম) প্রতিদিন প্রয়োগ করিবে, সে সকলের প্রিয় হইবে ॥ (৩)

परि प्रिया दिवः कविरित्येते यां कामयेत्ताᳪ श्रावयेत् कामयते हैन मथ यास्य न गुणी स्यात्तां ब्रूयादाचामेतीन्द्रो विश्वस्य राजतीत्येताभ्या माचामेत् पदपाᳪसून्वास्या अग्नौ जुहुयाद्ये ते पन्था अधो दिव इति तैलं वैनां याचित्वा पाणी परिमृज्यन्नग्नौ प्रतापयेदग्न आ याहि वीतय इति द्वितीयेन नानागतायां विरमेद् गोजरायुक मद्दस्तस्पृष्टᳪ शोषयित्वा प्रियङ्गुकाᳪ सद्दाᳪ सहदेवा मध्यण्डां भूमिपाशकᳪ सचां काचकपुष्पी मित्येता उत्थाप्य तदेकचूर्णानि कारयेद्वा नो विश्वासु हव्य मित्येतेन त्रिः सम्पाताᳪ-श्चूर्णेषु कृत्वाऽग्न आ याहि वीतय इति रहस्येनाग्निः संयूय तानि नाशुचिः पश्येद् वोपस्पृशेद् वा तदनुलेपनं तेनानुलिप्तो यां या मुपस्पृशते सा सैनं कामयते गम्यां नास्तांत उपस्पृशेदुत्पले वुष्टे प्रियङ्गुका आवपेद् यदा पर्णानि सᳪहरेदथैन मुत्थाप्य

चतुरङ्गुलमुभयतः परिच्छिद्य मध्यमुद्धरेत् तदनुलेपनं तेनानुलिम्पेदवाꣳशब्द नि त्वा नव्य विश्पत इत्येतेनास्य वेश्याः प्रव्रजिताश्च वश्या भवन्ति (४)

अथ प्रयोगान्तरमाह— परि प्रियेति। उक्ते सामनी 'यां' मम वशे स्यादिति 'कामयेत्', 'तां श्रावयेत्'। तदैव सा वशा भवति।

अथ प्रयोगान्तरमाह— अथ यास्येति। 'अथ' शब्दः प्रयोगान्तरद्योतनार्थः। 'या' नारी 'अस्य' पुरुषस्य 'न गुणी' अवशा 'स्यात्', 'तां' स 'ब्रूयात्'। किमिति? 'मा' माम् 'आचामेति' आचामयेति; मामुदकं पायेत्यर्थः। सा यदा पाययति पानीयम्, तदा उक्ताभ्यां सामभ्याम् 'आचामेत्'। एवं कृते सा गुणी भवतीति।

अथाप्येव प्रयोगान्तरमाह— पदपांसूनिति। अत्रोक्तप्रयोगापेक्षया 'वा'-शब्दो विकल्पार्थः। 'अस्याः' स्त्रियः 'पदपांसून्', 'ये ते पन्था इति' एतेन साम्ना 'अग्नौ जुहुयात्' शतकृत्वो दशावरमिति।

अथ पूर्वोक्तविषये स्वयमागमनफलं प्रयोगमाह— तैलमिति। 'एनां' स्त्रियं प्रत्यक्षं परोक्षं 'वा', 'तैलं याचित्वा' तया दत्तेन तैलेन 'पाणी' स्वीयौ 'परिमृजन्' परिमृज्य, तौ पाणी 'अग्नौ प्रतापयेत्' 'अग्न आ याहि'-'इति' अस्या मुत्पन्नेन 'द्वितीयेन';— 'अनागतायां न विरमेत्', तस्य यावदागमनं प्रतापयेदिति।

अथ प्रयोगान्तरमाह— गोजरायुकमिति। 'गोजरायुकम्'

-इत्यादिः, 'सा तेन कामयते'-इत्यन्तः, एकः प्रयोगः। 'गोजरायुकम्' उल्वं जरायु चोभे गर्भवेष्टने। तयोः उल्वेन सह जायते गर्भः, जरायुः पश्चात्पतति; तत्। गोजरायुक मिति स्वार्थे क-प्रत्ययः। तद् गृहीत्वा 'अहस्तसृष्ट'' केनचित् पात्रेण गृहीतं 'शोषयित्वा', तेन सार्द्धं 'प्रियङ्गुकाप्रभृतीरोषधीः 'उत्पाप्य' 'तदहः' तद्दिवस मेव तासां 'चूर्णानि' कारयित्वा कस्मिंश्चित्पात्रे निधाय, 'आ नो विश्वासु हव्य मितेत्येतेन' तिस्र आज्याहुतीरग्नौ हुत्वा, तासा माहुतीनां 'सम्पातान् चूर्णेषु कृत्वा', ततो 'अग्न आ याहि वीतये इति रहस्येन' तानि चूर्णानि 'अद्भिः' 'संयूय' सम्मिश्य स्थापयेत् पात्रे। 'तानि' 'अशुचिः' सन् 'न पश्येत्' नाशुचिरुपस्पृशेत् तानि। 'तद्' अस्य 'अनुलेपन'' भवति। शेषं स्पष्टम्।

अथात्रैव कश्चिन्नियम माह— गम्या मिति। 'गम्याम्' उपगमनीयाम् 'अस्नातः न उपस्पृशेत्'; स्नात एव तेनानुलिप्य गात्राणि गमनार्थं स्पृशेदित्यर्थः॥

अथ वेश्यानां प्रव्रजितानां च वशीकरणप्रयोग माह— उत्पले इति। 'बुद्धे' विकसिते 'उत्पले' कमले, तस्य कर्णिकायां 'प्रियङ्गुकाः' प्रियङ्गुवीजानि 'आवपेत्'। यदा तदुत्पलं 'पर्णानि' 'संहरेत्' सङ्कोचयेत्, 'अथ' एनम्' उत्पलम् 'उत्पाप्य' पाणिनैव छित्वा, तस्य 'उभयतः' मूले अग्रे च 'चतुरङ्गुलं परिच्छिद्य', 'मध्य'' कर्णिकाप्रदेशम् 'उद्धरेत्'। 'तत्' तस्य 'अनुलेपन'' कर्त्तव्यम्। 'तेन' द्रव्येण 'नि त्वा नक्ष्य विश्पते इत्येतेन' आत्मानम् 'अनुलिम्पेत्'। 'अवांशं च' निकृष्ट मङ्गं लिङ्गञ्चानुलिम्पेत्। एवं कृते कामिताः 'वेशस्थाः' वेश्याः, 'प्रव्रजिताः' पतिकुलान्निर्गताः स्वैराचारिण्यश्च 'वश्याः भवन्ति'॥ (४)

(নারী বশীকরণ)

যে নারীকে বশীভূতা করিতে ইচ্ছা হইবে, তাহাকে 'পরি-প্রিয়া দিবঃ' ঋকে গীত সামদ্বয় শ্রবণ করাইবে। তাহাতে যদি সে নারী বশীভূতা না হয়, তাঁহাকে বলিবে, 'আমাকে আচমন করাও'! পরে তদ্দত্ত উদকে 'ইন্দ্রো বিশ্বস্য রাজতি'—এই ঋকে গীত সামদ্বয় পাঠ করত আচমন করিবে; এইরূপে সে তাহার বশীভূতা হইবে। অথবা 'যে তে পন্থা অধো দিবঃ' সামে ঐ নারীর পাদ-ধূলি অগ্নিতে নিক্ষেপ করিবে। অথবা স্বতঃ বা পরতঃ সেই নারীর নিকটে প্রার্থনা পূর্ব্বক তৈল লইয়া, নিজের পাণিদ্বয়ে মাখাইয়া, 'অগ্ন আ য়াহি বীতয়ে' ঋকে শ্রুত দ্বিতীয় সাম গান করিতে করিতে সেই তৈলাক্ত পাণিদ্বয়, যাবৎ ঐ নারী স্বয়ং আসিয়া উপস্থিত না হইবে, তাবৎ অগ্নিতে উত্তপ্ত করিতে থাকিবে। অথবা গো-জরায়ু * আনাইয়া হস্তদ্বারা স্পর্শ না করিয়া অন্য কোন উপায়ে তাহার জল শোষণ করাইয়া চূর্ণ করাইবে এবং তাহার সহিত সদ্যঃ-সমুত্থাপিত প্রিয়ঙ্গুকা, সহা, সহদেবা, অধ্যণ্ডা, ভূমিপাশক, সচা ও কাচকপুষ্পী,—এই গুল্মগুলিও চূর্ণ করাইবে, অনন্তর ঐ চূর্ণগুলির কিয়দংশ লইয়া 'আ নো বিশ্বাঃ সুহব্য' এই সামে অগ্নিতে আহুতিত্রয় প্রদান করিবে এবং সেই আহুতিত্রয়েরই শেষ ধারা অবশিষ্ট চূর্ণের মধ্যে গ্রহণ করিবে, পরে 'অগ্ন আ য়াহি বীতয়ে' ঋকে শ্রুত দ্বিতীয় সাম গান করিতে করিতে ঐ চূর্ণসমুদয় যথোপযুক্ত জলে মিশ্রিত করিয়া রাখিবে; উহা অশুচি অবস্থায় দর্শন করিবে না, অশুচি হইয়া স্পর্শও করিবে না; তাহাই অনুলেপন প্রস্তুত হইল। ঐ অনুলেপন গাত্রে লেপন করিয়া যাহাকে স্পর্শ করিবে, সেই বশ হইয়া যাইবে। [ইহাতে আর একটি নিয়ম

* উল্ব এবং জরায়ু, এ দুইটিই গর্ভ-বেষ্টন চর্ম্মকোষ। তন্মধ্যে উল্বের সহিতই বালক ভূমিষ্ঠ হয়, জরায়ুও তাহার কিছুক্ষণ পরে পতিত হইয়া থাকে।

এই—] গমনীয়া নারীকে অস্নাত স্পর্শ করিবে না (অর্থাৎ স্নানানন্তর ঐ অনুলেপন গাত্রে লেপন করিয়া গমনীয়াকে স্পর্শ করিবে) ।

(বেশ্যা বা প্রব্রজিতা নারীকে * বশীভূতা করিতে হইলে—) বিকসিত উৎপলের মধ্যে প্রিয়ঙ্গু-বীজ বপন করিবে; দিনান্তে সেই উৎপল যখন নিমীলিত হইবে, তৎপরে উহা তুলিয়া, উহার মূল, এবং অগ্রভাগ চারি-অঙ্গুল ছেদনপূর্ব্বক মধ্যভাগের কর্ণিকা প্রদেশটি উদ্ধৃত করিয়া, তাহারই অনুলেপন প্রস্তুত করিবে। ঐ অনুলেপন 'নি ত্বা নক্ষ্য বিশ্পতে' এই ঋকে গীত সামে সর্ব্বাঙ্গে, বিশেষত গোপনীয়াঙ্গে লিপ্ত করিবে। বেশ্যাই হউক, প্রব্রজিতাই হউক, এই প্রয়োগকারীর অবশ্য বশীভূতা হইবে ॥ (৪)

कन्याप्रवहणे एकरात्रोपोषितो ऽमावास्यायां निशि चतुष्पथ एह्यू षु ब्रवाणि त इत्येतेनाभिषिञ्चेत् त्रिरभिषिक्ता प्रदीयत आ ते वत्सा इति पुंसः (५)

अथ कन्यकां विवोढुं कामयितुः प्रयोग माह— कन्याप्रवहणे इति। 'कन्याप्रवहणे' स्वकन्यायाः अन्येन विवाहे कर्त्तव्ये स्वयम् 'एकरात्र सुपोषितः' सन् 'अमावास्यायां निशि चतुष्पथे एह्यूष्वित्येतेन त्रिः अभिषिञ्चेत्'; एवं सा 'अभिषिक्ता' गुणान्विताय वराय 'प्रदीयते' ॥

अथ कन्यालाभार्थं प्रयोग माह— आ ते वत्सा इति पुंस इति। कन्यां कामयितुः 'पुंसः' पुरुषस्य। एकरात्रोपवासादिरभिषेकान्तः पूर्ववत्; एह्यूष्वितेतस्य स्थाने 'आ ते वत्सा इति' विशेषः ॥ (५)

---

* বেশ্যা, বেশোপজীবিনী। প্রব্রজিতা, গৃহ হইতে নূতন বহির্গতা।

(কন্যার ও পুত্রের বিবাহার্থ)

কন্যার ভাল বিবাহ দিতে হইলে অমাবাস্যা-তিথিতে দিবারাত্রি উপবাস করিবে, এবং সেই নিশিতেই চতুষ্পথে 'এহ্য ষু' ঋকে গীত সামত্রয়ে কন্যাকে স্নান করাইবে। কন্যা এইরূপে বারত্রয় অভিষিক্তা হইলে অবশ্যই উৎকৃষ্ট বরে প্রদত্তা হইবে। পুত্রের ভাল বিবাহের জন্যও ঐরূপ করিতে হইবে; কেবল 'এহ্য ষু' সামের পরিবর্ত্তে 'আ তে বৎসা' সাম প্রয়োগ করিতে হইবে, এইমাত্র বিশেষ ॥ (৫)

त्रिरात्रोपोषितः कृष्णचतुर्दश्याꣳ शवादङ्गार माहृत्य चतुष्पथे बाधक मिध्म मुपसमाधाय मत्स्यं क्रकर मित्येतौ जुहुयादग्ने मृड महाꣳ असीति पूर्वेणाग्निर्वृत्राणीति द्वितीयां ते आहुती कोशे कृत्वा हरितालेन गोहृदयशोणितेन चेत्युत्तरेण सन्नयेद् यं द्विष्यात्तमꣳहिष्ठीयेनास्य शय्या मवकिरेदगारं च भस्मना नैकग्रामे वसति (६)

अथ भ्रातृव्यस्य स्वस्वस्थानादुच्चाटनार्थं प्रयोग माह— त्रिरात्र इति। साधकः आदौ 'त्रिरात्रोपोषितः' सन्, तदन्ते 'कृष्णचतुर्दश्यां' दह्यमानाच्छवाद् 'अङ्गार माहृत्य', 'चतुष्पथे' 'बाधकं' रोगपीडकं चतुरङ्गुलदारुमयम् 'इध्मम्', तम् 'उपसमाधाय' आधाय, 'मत्स्यं', 'क्रकरं' पक्षिविशेषम्,—'इत्येतौ' द्वौ ; 'अग्ने मृडेति-पूर्वेण' मन्त्रेण 'जुहुयात्', 'अग्निर्वृत्राणीति-द्वितीयां' क्रकराहुतिं 'जुहुयात्'। ततः 'ते आहुती' द्वे मत्स्यक्रकरौ, तदन्तौ 'कोशे' समुद्गके 'कृत्वा', पूर्णाहुतौ 'हरितालेन' हरिताल-

चूर्णमिश्रितेन 'गोहृदयशोणितेन' 'च' सह 'उत्तरेण' अग्निर्वृत्राण्येतेन 'मथयेत्' सङ्गमयेत्। तथाकृतेन 'भस्मना', 'यं द्विष्यात्' 'अस्य' तस्य 'शय्याम्', 'अगार'' तद्गृहञ्च, 'प्रमंहिष्ठीयेन', साम्ना 'अव-किरेत्'। एवं सति अस्य द्वेष्टा 'नैकग्रामे वसति' किन्तु स्थान-भ्रष्टः सन् देशान्तरं प्राप्नोतीत्यर्थः॥ (६)

(উচ্চাটন-প্রয়োগ)

ত্রিরাত্রোপবাস পূর্ব্বক কৃষ্ণ-চতুর্দ্দশীতে শবের অঙ্গার আহরণ করিয়া চতুষ্পথে স্থাপন পূর্ব্বক চতুরঙ্গুল কাষ্ঠসমূহে উহা প্রজ্বলিত করিয়া 'অগ্নে মৃড় মহাঁ অসি' এই ঋকে গীত সামে প্রথমে উহাতে মৎস্যাহুতি প্রদান করিবে, অনন্তর দ্বিতীয়াহুতিতে 'অগ্নির্ব্বৃত্রাণি জঙ্ঘনৎ' এই ঋকে গীত সামে কুকর পক্ষী প্রদান করিবে। তদনন্তর ঐ আহুতি-দগ্ধ মৎস্য ও কুকর, হরিতালচূর্ণ-বিমিশ্র গো-হৃদয়-শোণিতের সহিত কোশে লইয়া 'অগ্নির্ব্বৃত্রাণি' ঋকে গীত উত্তর সামে মাড়িয়া চূর্ণ প্রস্তুত করিবে। ঐ ভস্ম যাহাকে উচ্চাটিত করিতে হইবে, সেই শত্রুর শয্যায়, এবং সেই ভস্ম উহার গৃহে 'প্রমংহিষ্ঠীয়' সামে ছড়াইয়া দিবে। এইরূপ কৃত হইলে শত্রু এক-গ্রামে বাস করিতে পারিবে না, তাহাকে স্থানভ্রষ্ট হইতে হইবে॥৬

अथातो यशस्यानां त्व मिन्द्र यशा असि पवते हर्यतो हरिरयंश इत्येतेषा मेक मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानो यशस्वी भवति प्रियङ्गुकां वा पुष्पैराभि-जुहुयात् यशो मेति तदनुलेपनं तेनानुलिम्पेत् संवत्सरं यशस्वी भवति यशस्वी भवति (৭)॥ ६॥

अथ यशस्कामस्य प्रयोग माह— अथात इति। त्वमग्ने अथात:-शब्दौ। प्रयोग उच्यते इति शेषः। शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथ तस्यैव प्रयोगान्तर माह— प्रियङ्गुका इति। 'वा'-शब्दः प्रयोगान्तरद्योतनार्थः। 'प्रियङ्गुकाः' प्रियङ्गुवीजानि 'पुष्येण' नक्षत्रेण युक्ते चन्द्रमसि 'यशो मेति अभिजुहुयात्'। 'तत् प्रियङ्गुपिष्ट मेव 'अनुलेपनं' भवति। 'तेन' 'संवत्सरं' संवत्सरपर्यन्तं प्रतिदिनम् 'अनुलिम्पेत्'। एवं कृते 'यशस्वी भवति' ॥

अभ्यासः खण्डसमाप्त्यर्थः (७) ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये
षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

(যশোলাভের জন্য)

অতঃপর যশস্বী হইবার জন্য কতিপয় সামের বিধি বলিব। 'ত্বমিন্দ্রং যশা অসি', 'পবতে হর্য্যতো হরিঃ' ও 'যশঃ' এই ঋকৃত্রয়-মূলক সামগুলির একটি বা দুইটী অথবা সকলকয়টী প্রতিদিন যথানিয়মে প্রয়োগকারী ব্যক্তি যশস্বী হইবে। অথবা কতকগুলি প্রিয়ঙ্গু পৌষী পূর্ণিমায় 'যশো মা' মন্ত্রে হবন করিবে। সেই হুতশেষের দ্বারা অনুলেপন প্রস্তুত করিবে। উহাই এক বৎসর আত্মশরীরে লেপন করিলে যশস্বী হইবে, অবশ্য যশস্বী হইবে (৭) ॥ ৬ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-ষষ্ঠখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथातो ब्रह्मवर्चस्यानाꣳ (१)

अथ ब्रह्मवर्चसकामस्य प्रयोग माह— अथात इति। 'अथ'-शब्दोऽधिकारे। 'अतः'-शब्दो हेतुवचनः। यतो ब्रह्मवर्चस्यानां ब्रह्मवर्चसार्थिनां प्रयोगानभिधाने तदप्राप्तिः, अतो 'ब्रह्मवर्च-स्यानां' श्रुताध्ययनजन्यतेजस्कामिनां प्रयोग उच्यते इति शेषः। शिष्टं निगदसिद्धम् ॥ (१)

(৬) অথ ব্রহ্মবর্চ্চস্যাদি-সামাধ্যয়নের বিধি।

অতঃপর ব্রহ্মবর্চ্চসী প্রভৃতি হইবার জন্য কতিপয় সামের অধ্যয়নের বিধান বলিব ॥ (১)

रथन्तरं वामदेव्यं नौधसꣳ श्यैतं महानाम्न्यो यज्ञायज्ञीय मित्येतेषा मेक मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी भवति कस्त मिन्द्रेति ह्रिकं प्रयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी भवति श्रद्धा चास्य भवति जगृह्मा त इति वर्ग * प्रयुञ्जानो ब्रह्मवर्चसी भवति (२)

अथ ब्रह्मवर्चसस्य श्रद्धायाश्च उभयकामस्य प्रयोग माह— कस्तमिन्द्रेतीति। निगदसिद्ध मेतत्।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— जगृह्मा त इतीति। यद्यप्यत्र

* मद्दृष्टसर्वपुस्तकेषु 'वर्ग' इत्येव पाठः, सायणसम्मतस्तु 'षड्वर्ग' इति।

छन्दोगाः पञ्चवर्ग मेवाधीयते, तथापि 'षड्वर्गम्'-इत्येतद्ब्राह्मण-बलात् षड्वर्गः *; शाखान्तरगतः षड्वर्गो वा गृहीतव्यः ॥ (२)

(ব্রহ্মবর্চ্চসী হইবার জন্য)

রথন্তর, বামদেব্য, নৌধস, শ্যৈত, মহানাম্নী ও যজ্ঞাযজ্ঞীয়,—এই কয়েক সামের একটি বা দুই তিনটী অথবা সকলগুলিই প্রতিদিন যথানিয়মে গান করিতে থাকিলে ব্রহ্মবর্চ্চসী হইবে। 'কস্তমিন্দ্রঃ' ঋকে গীত সামদ্বয়ের প্রয়োগকারীও ব্রহ্মবর্চ্চসী হইবে এবং ইহার শ্রদ্ধাও জন্মিবে। 'জগৃহ্মা তে' এই ঋকে গীত সামগুলির প্রয়োগকারীও ব্রহ্মবর্চ্চসী হইবে ॥ (২)

अष्टरात्रोपोषितो ब्राह्मी मुत्थाप्य प्रजापतेर्हृदयेनाभिगीय सहस्रकृत्वः प्राश्नीयाच्छ्रुतनिगादी भवति पुष्पाणि वास्या उदकेन संवत्सरं यवेन प्राश्नीयाच्छ्रुतनिगादी भवति मासं सोमभक्षः स्यात्सदसस्पति मद्भुत मित्येतेन श्रुतनिगादी भवति सदा वैतत्प्रयुञ्जीत श्रुतनिगादी भवति भारद्वाजिकाया जिह्वा मुत्थाप्य तदहश्चूर्णं कारयित्वा मधुसर्पिर्भ्यां संयूय प्रागन्नप्राशनात् कुमारं प्राशयेदिन्द्रमिद्गाथिनो बृहदित्येतेन श्रुतनिगादी भवति हरिद्रायास्तुलावराह्वं चूर्णयित्वैतेनैव कल्पेन संवत्सरं यवेन प्राश्नीया च्छ्रुतनिगादी भवति वचा मेतेन कल्पेन वाचोव्रतेन

* वस्तुतः सायणदृष्टे पुस्तकैकमात्रे लिपिकरप्रमादत एवासीत्तथापाठः।

पूर्वेण प्राश्नीयाच्छ्रुतनिगादी भवति मत्स्याक्षक-शङ्खपुष्पीवचाकेरडीघृतानि बार्हद्गिरेणाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः शतावर मेतेनैव. प्राश्नीयाच्छ्रुतनिगादी भवति (३)

अथ सकृच्छ्रुतस्याभिधानसामर्थ्यार्थं प्रयोग माह— अष्टरात्रो-पोषित इति। अष्टरात्रोपवासानन्तरं 'ब्राह्मीम्' 'उत्थाप्य' सम्पाद्य उक्तेन साम्ना सहस्रवारम् 'अभिगीय' 'प्राश्नीयात्'। सकृच्छ्रुतशब्द-समूहस्य निगदनसामर्थ्यं श्रुतनिगादित्वम्।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरम्— पुष्पाणि वेति। अत्र 'वा'-शब्दः प्रयोगान्तरद्योतनार्थः। 'अस्या' ब्राह्मयाः 'पुष्पाणि वा', 'उदकेन' पिष्ट्वा 'संवत्सर' संवत्सरपर्यन्तं 'यत्नेन प्राश्नीयात्' प्रतिदिनम्। तथा सति 'श्रुतनिगादी भवति' इति।

अथ प्रयोगान्तरम्— मासं सोमभक्ष इति।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— सदा वैतदिति। पूर्वार्थे मासनियमः, अत्र तु तत्फलस्यातिशयाय 'सदा वैतत्' प्रयुञ्जीत'।

अथ पुत्रादीनां वाल्ये प्रयोगमप्य माह— भारद्वाजिकाया इति। भारद्वाजः पक्षिविशेषः। स्त्रीजातीयायास्तस्याः 'जिह्वा मुत्थाप्य' आनीय 'तदहश्चूर्णं कारयित्वा' मधुसर्पिर्भ्यां' 'संयूय' मिश्रयित्वा 'स्तनप्राशनात्प्राग्' 'इन्द्र मिद्गाथिनो बृहदित्येतेन' साम्ना 'कुमार' प्राशयेत्'। तथा सति सः 'श्रुतनिगादी भवति'।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— हरिद्राया इति। 'हरिद्रायाः' 'तुलार्द्धं' प्रभृति यावच्छक्य 'चूर्णयित्वा', 'एतेनैव कल्पेन'-इत्युक्त-

त्वात् मध्वाज्याभ्यां संयुक्तं संवत्सरपर्यन्तम् प्रतिदिनं 'यत्त्वेन प्राश्नीयात् श्रुतनिगादी भवति'।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— मत्सगाच्चकेति। 'बार्हद्गिरेण' साम्ना संवत्सरपर्यन्तं प्रतिदिनं तच्चूर्णं 'प्राश्नीयात्' तथा सति 'श्रुतनिगादी भवति'। शेषः स्पष्टोऽर्थः ॥ (२)

(শ্রুতিধর হইবার জন্য)

অষ্টরাত্রি উপবাসানন্তর 'ব্রাহ্মী' শাক সম্পাদন করিয়া রাখিবে। পরে 'প্রজাপতের্হৃদয়' নামক সাম গান পূর্ব্বক ঐ শাক সহস্রবার ভোজন করিবে; ইহাতে শ্রুতিধর হইবে। এক বৎসর প্রতিদিন ব্রাহ্মীশাকের কতকগুলি পুষ্প জলে পেষণ করিয়া 'যত্ব' নামক সাম গান পূর্ব্বক ভোজন করিবে। ইহাতেও শ্রুতিধর হইবে। 'সদসস্পতিমদ্ভুতম্' এই সামের গান পূর্ব্বক এক মাস সোম-রস পান করিলেও শ্রুতিধর হইবে। অথবা চিরকালই ঐরূপ অনুষ্ঠান করিবে, অত্যুৎকৃষ্ট শ্রুতিধর হইবে। ভারদ্বাজিকা পক্ষি-ণীর জিহ্বা সম্পাদন করিয়া চূর্ণ করাইয়া সেই দিনেই মধু ও ঘৃতের সহিত মিশ্রিত করত অন্নপ্রাশনের পূর্ব্বে 'ইন্দ্র মিক্ষাথিনো বৃহৎ' এই সামে বালককে লেহন করাইবে; ইহাতে সে বালক শ্রুতিধর হইবে। সংবৎসর কাল প্রতিদিন অন্যূন তুলার্দ্ধ হরিদ্রার চূর্ণ ঐ নিয়মে 'যত্ব' সাম গান পূর্ব্বক ভোজন করিবে; তাহাতে শ্রুতিধর হইবে। এই নিয়মে প্রথম বাচোব্রত সাম গান পূর্ব্বক বচচূর্ণ সেবন করিলে, শ্রুতিধর হইবে। ঘৃতের সহিত মিশ্রিত মৎস্যাক্ষক, শঙ্খপুষ্পী, বচ ও কেরড়ীর চূর্ণ 'বার্হদ্গির' নামক সামে সহস্রাবধি অন্যূন একশত আহুতি প্রদান করিবে এবং ঐ সামগান পূর্ব্বকই ঐ চূর্ণ একবৎসর প্রতিদিন লেহন করিবে; এ নিয়মেও শ্রুতিধর হইবে ॥ (৩)

वचायास्त्रिवृतं कारयेन् मणि मग्निं प्रतिष्ठाप्या-वृता हुत्वा मणिं निधाय वाचोव्रतेनोत्तरेणाभि जुहु-यात् सहस्रकृत्वः शतावरं तम् मणिं कण्ठेन शिरसा वा धारयन् कथासु श्रेयान् भवति (४)

अथ वागादिकथासु अधिकवादित्वसाधनप्रयोग माह—' वचाया इति। 'वचायाः' मूल माहृत्य 'त्रिवृतं' त्रिपर्व्वाणं मणिं 'कारयेत्'। तं 'मणिं' पात्रे 'निधाय', 'अग्निं प्रतिष्ठाप्य', 'आवृता' आज्यतन्त्रेण पुरस्तात् तन्त्रं कृत्वा, 'वाचोव्रतेनोत्तरेण सहस्रकृत्वः शतावरं हुत्वा', सम्पातेन मणौ 'अभिजुहुयात्'। 'तं' हुतं 'मणिं' 'कण्ठेन शिरसा वा धारयन्' 'कथासु श्रेयान्' अधिकवादी 'भवति' ॥ (४)

(বাবদূক হইবার জনা)

বচের মূল আহরণ করিয়া তাহার ত্রিপর্ব্বা মণি করাইবে, ঐ মণি পাত্রে স্থাপন করত অগ্নিস্থাপন পূর্ব্বক আবৃত ক্রমে অর্থাৎ আজ্যতন্ত্রে ব্যাহৃতি হোমানন্তর 'বাচোব্রত' নামক উত্তর সামে একশত হইতে সহস্রাবধি আহুতি প্রদান করিবে; ঐ শোধিত মণি কণ্ঠে বা মস্তকে ধারণ করিলে বাক্‌পটুতা জন্মিবে ॥ (৪)

वचां मधुक मित्येते आस्ये ऽवधायापाम्फेनेनेत्येतं मनसानुद्रुत्यान्ते स्वाहाकारेण निगिर्य्य राजन्यानह मराजकस्त्वमसीत्युक्त्वा विवदेत् पर्षदि * राजनि चोत्तरवादी भवत्युत्तरवादी भवति (५) ॥ ७ ॥

* 'परिषदि'—इति ख-पाठः।

अथ पर्षदादिराजसभायां केनचित् विवादे सति अभयजय-हेतुप्रयोग 'मास्ये— वचा मिति। 'वचां मधुक मित्येते' 'आस्ये' 'अवधाय' स्थापयित्वा.'अपाम्फेनेन नमुचेः शिर इत्येतत्' साम 'मनसा' 'अनुद्रुत्य' उच्चार्य्य 'अन्ते' मन्त्रान्ते 'स्वाहाकारेण' 'निगिर्य्य' निगरणं कृत्वा, आत्मान' 'राजन्वानहम्'-इत्युक्ता 'अराजकस्त्वमसीति' प्रतिवादिनम् 'उक्ता' 'विवदेत्' तेन सह विवाद' कुर्यात्। तथा सति स वक्ता 'परिषदि राजनि चोत्तर-वादी भवति' इति ॥

अभ्यासः खण्डसमाप्त्यर्थः (५) ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(সভাজয়ী হইবার জন্য)

বচ ও মধু, মুখের মধ্যে ধারণ করিয়া 'অপাম্ফেনেন' এই সামটি মনে মনে গান করিবে, এবং ঐ গানের শেষেই স্বাহা বলিয়া (ঐ মুখমধ্যস্থ মধুসিক্ত বচাচূর্ণ)নিগিরণ করিয়া 'আমি রাজন্বান্, তুমি অরাজক' বলিয়া সভা-বিবাদে প্রবৃত্ত হইবে ; এ নিয়মে সে বক্তা, সে সভাতে,—রাজসন্নিধানেও (অর্থাৎ সর্ব্বত্রই) উত্তরবাদী হইবে,—অবশ্য উত্তরবাদী হইবে (৫) ॥ ৭ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-সপ্তমখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

अथातः पुत्त्रियाणाम् (१)

अथ पुत्रार्थिनां प्रयोग माह— अथात इति। 'अथ' शब्दो ऽधिकारान्तरार्थः। 'अतः' यतः पुत्रार्थिनां प्रयोगापेक्षा, अतः 'पुत्रियाणां' पुत्रार्थिनां, प्रयोगा उच्यन्ते इति शेषः॥ (१)

(৮) অথ পুত্রীয়াদি-সামাধ্যয়নের বিধি।

অনন্তর এইস্থল হইলে পুত্রার্থী প্রভৃতি কামিদিগের মনোরথ সিদ্ধির জন্য কতকগুলি সামের অধ্যয়নের বিধান বলিব॥ (১)

नि त्वा नक्ष्य नि त्वा मग्ने प्र यो राये ऽय मग्निः सुवीर्यस्य जातः परेण न हि वश्चरमञ्चन सोमः पवते जनिता मतीना मिति सर्वाण्यपत्यं नित्यवत्सा रथन्तरं व्याहृतिवर्गो ऽरूरुचदिति द्वे एतेषा मेक मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः सुरूपान् दीर्घायुषः पुत्रांल्लभते रोहिण्यां वा रोहिण्या गोः सरूपवत्सायाः पयसि रक्तशालीनाᳫं स्थालीपाकᳫं श्रपयित्वा परमेष्ठिनः प्राजापत्यस्य व्रतेनाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः शतावर मेतेनैवाभिगीयोद्धृत्य सभार्यः प्राश्नीयात् सुरूपान्दीर्घायुषः पुत्राँल्लभते कृष्णाया गोः सरूपवत्सायाः पयसि कृष्णषष्टिकानाᳫं स्थालीपाकᳫं श्रपयित्वा कृष्णपञ्चम्या मुदिते सोमे त्व मिमा ओष-

धीरित्येतेनाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः शतावर मेतेनै-वाभिगीर्योद्धृत्य सभार्यः प्राश्नीयात् सुरूपान्दीर्घायुषः पुत्राँल्लभते॰ कौम्भं घृतं पुरुषव्रतेनाभिजुहुयादनु-गानश् उत्तरेण सदा प्राश्नीयात् सुरूपान्दीर्घायुषः पुत्राँल्लभते (२)

निलानत्येत्यादीनि सोमःपवतेजनितेत्यन्तानि 'सर्वाणि' सप्त सामानि 'प्रयुञ्जानः', अपत्य मित्यादीनां अरूरुचदितिहेइत्य-न्ताना मेतेषां मध्ये 'एक मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः', 'सुरू-पान् दीर्घायुषः पुत्रान् लभते' इति ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— रोहिण्या मिति । 'वा'-शब्दः प्रयोगान्तरद्योतनार्थः । 'रोहिण्यां' नक्षत्रे 'रोहिण्याः' रक्तवर्णायाः 'सरूपवत्सायाः' रक्तवर्णवत्ससंयुक्तायाः 'गोः' 'पयसि' क्षीरे 'रक्तशालीनां' तण्डुलैः 'स्थालीपाकं' श्रपयित्वा 'परमेष्ठिनः प्राजापत्यस्य व्रतेन' साम्ना आज्यं 'सहस्रकृत्वः शतावरं' हुत्वा, सम्पातेनाभिहुतं स्थालीपाकम् 'एतेनैव' उक्तेनैव साम्ना सङ्ग्रा-क्रमेणैव 'अभिगीय' तद्धविः 'उद्धृत्य', 'सभार्यः प्राश्नीयात्', 'सुरूपान् दीर्घायुषः पुत्रान् लभते' ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरं माह— कृष्णायां इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् । 'कृष्णषष्टिकानां' षष्टिदिवसफलितानां कृष्णवर्णानां व्रीहिणां तण्डुलैरित्यर्थः ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— कौम्भं घृत मिति । 'कौम्भं' 'कुम्भे पूरितं' घृतम्, अग्निसमीपे निधाय 'पुरुषव्रतेन'

সাম্না * সহস্রকৃত্বঃ মতাবরম্ আজ্যেন হুত্বা, তদা কুম্ভোপরি সম্পাতেন 'অভিজুহুয়াত্', ততস্তেনৈব সাম্না তন্নামক্নায়াং তদাজ্যম্ অনুগীত্বা, তদনুগীত মাজ্যং প্রতিদিনম্ 'ভক্ষৈণ' পুরুষব্রতেন কিঞ্চিৎকিঞ্চিত্ 'প্রাশ্নীয়াত্'। এবং সতি তন্নামগুণান্ পুত্রান্ লভতে ॥ (২)

(সুরূপ দীর্ঘজীবী বহুপুত্র লাভার্থ)

'নিত্বানক্ষ্য', 'নিত্বামগ্নে', 'প্রয়োরায়ে', 'অয়মগ্নিঃসুবীর্যস্য', 'জাতঃপরেণ', 'নহিবশ্চরমঞ্চন', 'সোমংপবতেজনিতামতীনাম্',— এই সাতটি এবং 'অপত্য', 'নিত্যবৎসা', 'রথন্তর', 'ব্যাহৃতিবর্গ' ও 'অরূরুচৎ' ঋগ্‌মূলক সামদ্বয়,—এইগুলির কোন একটী বা কোন দুই-তিনটি অথবা সকলকয়টী (যথাশক্তি) নিয়মিত প্রয়োগকারী সুরূপ দীর্ঘায়ু বহুপুত্র লাভ করিবে। রোহিণী নক্ষত্রে, সরূপ-বৎসা † রক্তবর্ণা গাভীর দুগ্ধে, রক্তবর্ণ ধান্যের কতকগুলি তণ্ডুলের স্থালীপাক (চরু) পাক করিয়া 'পরমেষ্ঠিপ্রাজাপত্যস্য ব্রত' নামক সামে সহস্রাবধি অন্যূন একশত আহুতি প্রদান করিবে এবং এই সামেই ঐ হুতাবশিষ্ট স্থালীপাকান্ন তুলিয়া সস্ত্রীক ভোজন করিবে; এ নিয়মেও সুরূপ দীর্ঘায়ু বহুপুত্র লাভ করিবে। কৃষ্ণা পঞ্চমী তিথিতে চন্দ্রোদয়ের পরে, সরূপ-বৎসা কৃষ্ণবর্ণা গাভীর দুগ্ধে,

* দ্বে হি পুরুষব্রতে ; "তত্র পশ্চানুগানং পূর্বম্, একানুগান মুত্তরম্ (আ০ ব্রা০ ২. ২০), উপরিষ্টাদুত্তরৈতিবিধানাদিহ পূর্বস্যৈব গ্রহণ মিতি 'সাম্না'-ইত্যস্য স্থানে 'সামপঞ্চকে-নৈনৈব বক্তব্যম্। অতএব গোভিলীয়ে কল্পত্রয়সূত্রে পুরুষব্রতানুগান মিতি সামান্যেন নির্দেশাত্ সামষট্কানা মেব গ্রহণং ভবতীতি ॥

† যে গাভীর স্বীয় বর্ণের সমান বর্ণ বৎস হইয়াছে, তাহাকে সরূপবৎসা বলা যায়। যথা রক্তবর্ণ বৎসের জননী রক্তবর্ণা গাভী ইত্যাদি।

কৃষ্ণষষ্ঠিক * ধান্যের কতকগুলি তণ্ডুলের স্থালীপাক পাক করিয়া 'ত্বমিমাওষধীঃ' এই সামে সহস্রাবধি অন্যূন একশত আহুতি প্রদান করিবে এবং এই সামেই ঐ হুতাবশিষ্ট স্থালীপাকান্ন তুলিয়া সুস্ত্রীক ভোজন করিবে ; এ নিয়মেও সুরূপ দীর্ঘায়ু বহুপুত্র লাভ করিবে। প্রতিদিন পুরুষব্রত নামে প্রসিদ্ধ সামপঞ্চকের গান পূর্ব্বক কৌম্ভ্য ঘৃত হোম করিয়া অপর পুরুষব্রত সাম গানের সময়ে প্রতি যতিতে ঐ হুতাবশিষ্ট ঘৃত কিছু কিছু ভোজন করিবে ; এ নিয়মেও সুরূপ দীর্ঘায়ু বহুপুত্র লাভ করিবে ॥ (২)

উডঙ্গবানাং যোऽগ্রে গচ্ছেত্ তং গৃহীত্বা তদহস্ত্রিবৃতং কারয়েন্মণি মগ্নিং প্রতিষ্ঠাপ্যাবৃতা হুত্বা মণিং নিধায়োত্থা তে জাত মন্ধস ইতি তৃতীয়েনাভিজুহুয়াত্ সহস্রকৃত্বঃ শতাবরং তং মণিং কণ্ঠেন শিরসা বা ধারয়চ্ছতানুচরো ভবতি শতানুচরো ভবতি (৩) ॥ ৮ ॥

অথ বহ্বনুচরকামস্য প্রয়োগ মাহ— উডঙ্গবানা মিতি। 'উডঙ্গবাঃ' ধান্যবিশেষাঃ, তেষাং ফলিতানাং মধ্যে যঃ স্তম্বো 'অগ্রে গচ্ছেত্' 'তং গৃহীত্বা', 'তদহঃ' তদ্গ্রহণদিবসে এব পিষ্টা 'ত্রিবৃতং মণিং কারয়েত্'। অগ্নিং প্রতিষ্ঠাপ্যেত্যাদি সিদ্ধপ্রায মিতি ॥

---

* কাল ষাটিয়া ধান, ঐ ধান ষাইট দিনে পরিপক্ব হয় এবং কৃষ্ণবর্ণ, এইজন্য উহাকে কৃষ্ণষষ্ঠিক বলা যায়।

अभ्यासो ऽध्यायसमाप्त्यर्थः (२) ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयाध्याये
अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्य्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(বহু অনুচর লাভার্থ)

উড়ঙ্গব নামক ধান্যের মধ্যের শিশ গ্রহণ করিয়া সেই দিবসেই পেষণপূর্ব্বক ত্রিপর্ব্বা মণি করিবে, অনন্তর পূর্ব্ববৎ অগ্নিস্থাপন ও তৎপশ্চাৎ মণিস্থাপন করিয়া 'উচ্চা তে জাত মন্ধসঃ'-এই ঋঙ্মূলক তৃতীয় সামে আবৃতক্রমে সহস্রাবধি অন্যূন শতবার হোম করিবে, পরে সেই সিদ্ধমণি কণ্ঠে বা মস্তকে ধারণ করিলেই শত শত অনুচর লাভ করিবে, অবশ্য লাভ করিবে (২) ॥ ৮ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের দ্বিতীয়াধ্যায়-অষ্টমখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ इति द्वितीयः प्रपाठकः ॥

॥ अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥

(तत्र)

—०❋०—

॥ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ३म् ॥

अथातो धन्यानाꣳ* शुक्लवाससा प्रयोगः स्नान मवलेखन मनिष्ठीवनꣳ सदा चाञ्जनꣳ सत्यवचनꣳ सुमनसां धारणं केशश्मश्रुरोमनखानां तु नान्यत्र व्रताद्दारानेवोपेयात्काले (१)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥

अथ धान्यलाभजन्यैश्वर्यादिधनप्रयोगान् विवक्षुरादौ प्रतिजानीते— अथातो धान्याना मिति†। 'अथ'-शब्दोऽधिकारान्तरद्योतनार्थः। 'अतः'-शब्दो हेतुवचनः; यतः प्रयोगानभिधाने वक्ष्यमाणफलानवाप्तिः, अतो 'धान्यानां'‡ धान्यफलसाधकानाम् §, प्रयोगा उच्यन्ते इति शेषः ॥

अथ श्रीरादिसाधनप्रयोग माह— शुक्लवाससेति। 'शुक्लवाससा' शुभ्रवस्त्रयुक्तेन, प्रयोगो वक्ष्यमाणः कार्य्यः। प्रयोगात् पूर्वं

---

*, †, ‡ 'धान्यानां'–इति दीर्घादिपाठः सायणदृष्टः ।

§ धन्यःना मिति पाठे धनाय हितं धन्यम्, धनफलसाधनाना मिति ।

शुक्लार्थं स्नानं कर्त्तव्यम्। 'अवलेखनं' भूखननं कर्म्म। अव-लेखनशब्दस्य प्रथमाक्षरस्य "वष्टि भागुरिरल्लोप मवाप्योरुपसर्गयोः" -इतिवचनाल्लोपे वलेखन मिति रूपम्; तत्र 'नञा समासे अव-लेखन मिति भवति; भूम्यवलेखनं न कर्त्तव्य मित्यर्थः। 'अनि-ष्ठीवनं' व्रतकाले निष्ठीवनस्याकरणम्। 'सदा चाञ्जनं' सर्वदा अञ्जनधारणम्। 'सत्यवचनं' यथार्थभाषणम्। 'सुमनसां' पुष्पाणाम् 'धारणञ्च' सर्वदा कर्त्तव्यम्। 'केशश्मश्रुरोमनखानान्तु नान्यत्र व्रतात्' *; व्रतेषु दर्शपूर्णमासाद्यङ्गत्वेन विहितेषु केशादीनां न धारणम्; तत्र वचनं स्यादेव। 'काले' 'दारानेव' भार्या मेव 'उपेयात्'। अनेन निषिद्धकालो भार्याव्यतिरिक्तप्रदेशश्चेत्युभयं तत्र निषिध्यते॥ (१)

(১) অথ ধন্য-সামাধ্যয়নের বিধি।

অনন্তর এইস্থল হইতে (বিবিধ ধন্য) অর্থাৎ ধনলাভের জন্য সামাধ্যয়নের প্রয়োগ বলিব। ধনের জন্য অনুষ্ঠানকারী সতত শুক্ল বস্ত্র পরিধান করিবে, প্রতিদিন প্রাতঃকালে স্নান করিবে, নখের দ্বারা ভূমি-খননাদি করিবে না, চক্ষুদ্বয়ে সর্ব্বদা অঞ্জন ধারণ করিবে, সত্যবাদী হইবে, পুষ্পাদি সুগন্ধ বস্তু ব্যবহার করিবে, ব্রত বা অশৌচাদি কোন কারণ ব্যতিরেকে কেশ শ্মশ্রু নখ রোম মুণ্ডন করাইবে না, যথাকালে স্বীয়পত্নীতে উপগত হইবে। (১)

एवंव्रतो यदुदीरत आश्वयंतायेति वर्ग·एतेषा मेकं मनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः श्रीमान्यशस्वी पुष्टिमान्धन्यो भवति गिर्वणः पाहि नः सुत मिति

* व्रतादन्यत्र केशादीनां तु वपनं न, कार्य्य मिति शेषः।

चैतत्सदा प्रयुञ्जीत मयि श्रीरिति चास्य निधनं कुर्याच्छ्रीमान् भवति त्रीन्वोदकाञ्जलीन्त्सदा ऽऽचामेदय९ँ सहस्रमानवं इत्येताभ्या९ँ श्रीरिति चोत्तरस्य निधनं कुर्याच्छ्रीमान् भवति (२)

एवंव्रतः सन् 'यदुदीरत इत्येतत्साम, आहर्यतायेति वर्गश्च, 'एतेषां' मध्ये 'एकम्', 'अनेकं' द्वे त्रीणि, 'सर्वाणि वा' 'प्रयुञ्जानः', 'श्रीमान्' बह्वैश्वर्ययुक्तः, 'यशस्वी' बहुकीर्त्तिः, 'पुष्टिमान्' बहुपोषणयुक्तः। 'धान्यः' * धनवांश्च 'भवति'। ननु धान्यानां प्रयोग उच्यत इति प्रतिज्ञातम्, अत्र तु श्रीरादिश्रुतिफल मुच्यते, अतो विरुद्धम्? इति चेत्, नैष दोषः; उक्तफलाना मपि धान्यसमृद्धिलभ्यत्वात्॥

अथ श्रीसाधनं प्रयोगान्तर माह— गिर्वण इति। 'गिर्वण इत्येतत्साम प्रयुञ्जीत'। उक्तनियमापेक्षः 'च'-शब्दः। 'अस्य' हरिश्रीरितिनिधनस्य स्थाने 'मयिश्रीरिति निधनं कुर्यात्'। एवं कृते 'श्रीमान्' अन्नादिसमृद्धिमान् 'भवति'॥

अथ श्रीकामस्य 'प्रयोगान्तर' माह— त्रीन्वेति। 'वा'-शब्दो विकल्पार्थः, स च पूर्वप्रयोगापेक्षः। 'त्रीनुदकाञ्जलीन्' 'सदा' प्रतिदिनम् 'आचामेत्'। केर्मेतुराच्यते— 'अयं सहस्रमानवं इत्येताभ्यां' । विहितयोः 'उत्तरस्य' साम्नोऽन्ते 'श्रीरिति निधनं कुर्यात्', 'श्रीमान् भवति' इति॥ (२)

* यद्यप्येष दीर्घादिपाठः श्यामायणदृष्टः परं मसाधुः; सम्प्रदायविदा मथासम्मतेरर्थासङ्गतेश्च। अस्मदृष्टेषु तु सर्वेष्वेव पुस्तकेषु 'धन्यः' इत्येव।

(শ্রীলাভের জন্য)

উক্ত নিয়মে থাকিয়া, 'যদুদীরত' এই সাম এবং 'আহর্য্যত্তায়' এই ঋকে গীত বর্গ, ইহার একটি বা দুই তিনটি কিংবা সকল কয়টি সাম নিয়ত প্রয়োগ করিলে শ্রীমান্, যশস্বী, পুষ্টিমান্ও ধন্যাস্পদ হইবে। অথবা ঐ নিয়মে থাকিয়া 'গির্ব্বণঃ পাহিনঃ সুতম্' এই ঋকে গীত সামের নিধন-ভাগ 'ময়ি শ্রীঃ' শব্দে পরিবর্ত্তন করিয়া সর্ব্বদা প্রয়োগ করিবে; এ নিয়মেও শ্রীমান্ হইবে। অথবা 'অয়ং সহস্রমানবঃ' ঋকে গীত সামদ্বয়ের নিধন-ভাগ শ্রীশব্দে পরিবর্ত্তিত করিয়া প্রতিনিয়ত অঞ্জলিত্রয় জল পান করিবে; এ নিয়মেও শ্রীমান্ হইবে ॥ (২)

सक्तुमन्थं दधिमधुघृतमिश्रं मा त्वा विशन्त्विन्दव इत्येतेन सन्नये दामाविशन्त्विन्दवो न मा मिन्द्राति-रिच्यत इत्येतेन पिबेदलक्ष्मीं नुदते तिष्येण घृतं क्रीणीयाद्दायाहि सुषुमाहित इत्येतेन पिबेदलक्ष्मीं नुदते गौरान्त्सर्षपाँ स्तिष्येण चूर्णं कारयित्वेन्द्रं हि-मत्स्यन्धस इत्येतेन संयूय तैर्मुखं पाणी पादौ च सर्वाणि चाङ्गानि सर्वाँश्च सँश्लेषानुत्सादयन्नलक्ष्मीं नुदते (३)

अथालक्ष्मीनोदनप्रयोग माह— सक्तुमन्थ मिति ।' "सक्तु-मन्थ" दधिमिश्राः सक्तवः सक्तुमन्थाः । अत्र मिश्रितानि द्रव्या-णीत्युक्त्वा 'एतेन' मन्त्रेण तं मिश्रितं मन्थं 'पिबेत्' । एवं कुर्वन् 'अलक्ष्मीं नुदते' बहुलक्ष्मीको भवतीत्यर्थः ॥

अथात्रैव प्रयोगान्तर माह— तिष्येण घृत मिति। 'तिष्येण' नक्षत्रेण 'युक्ते' चन्द्रमसि 'घृतं' क्रीणीयात्'। तत्र क्रीतं घृतं पात्रे निधाय प्रतिदिन मनेन साम्ना पिबेत्। शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथात्रैव प्रयोगान्तर माह— गौरान् सर्षपानिति। 'संश्लेषाः' सन्धयः। मुखादिसन्ध्यन्तानि उत्साद्रव्यम्, 'इन्द्रेहीत्यनेन' 'संयूय' सम्मिश्र्य 'तैः' चूर्णितैः सर्षपैः प्रतिदिनम् 'उत्सादयन्' संवत्सरपर्यन्त मुद्वर्त्तयन् 'अलक्ष्मीं नुदते'। एव मुत्तरत्र यत्र कालावधिर्न, तत्र सर्वत्र संवत्सरपर्यन्त मिति द्रष्टव्यम्। शेषः स्पष्टोऽर्थः ॥ (२)

(দারিদ্র্য দূরীকরণার্থ)

'আ ত্বা বিশন্ত্বিন্দবে' ঋকে গীত সামে দধি মধু মিশ্রিত সক্তু (ছাতু) গুলিয়া প্রস্তুত করিবে, পরে 'আ মা বিশন্ত্বিন্দবো ন মা মিন্দ্রাতিরিচ্যতে' এই মন্ত্রে, প্রতিদিন উহা পান করিবে; ইহাতে অলক্ষ্মী (দারিদ্য) দূরীভূত হইবে। তিষ্যনক্ষত্রে ঘৃত ক্রয় করিবে, 'আ য়াহি সুষুমাহিতং' ঋকে গীত সামে প্রতিদিন তাহা কিছু কিছু সেবন করিবে, এ নিয়মেও অলক্ষ্মী দূরীভূত হইবে। তিষ্যনক্ষত্রে শ্বেত সর্ষপ চূর্ণ করাইয়া 'ইন্দ্রে হি মৎস্যন্দন্ধসঃ' এই ঋকে গীত সামের গান পূর্ব্বক এক বৎসর প্রতিদিন নিজের মুখ প্রভৃতি সমস্ত অঙ্গে এবং সমস্ত সন্ধি-স্থানে মর্দ্দন করাইবে; ইহাতেও অলক্ষ্মী দূরীভূত হইবে ॥ (৩)

गौरान्त्सर्षपानग्नौ जुहुयाद्यदीडाविन्द्र यत् स्थिर इत्येतेन हिरण्यं लभते व्रीहियवानग्नौ जुहुयात् सुनीथोघा समर्त्त्य इत्येतेन धान्यं लभते व्रीहि-यवौ सर्पिर्मधुमिश्रौ वास्से ऽवधाय सपूर्व्यो महोना

मित्येत मनसानुद्रुत्यान्ते स्वाहाकारेण निगिरे-
देवꣳ सदा प्रयुञ्जानः सहस्रं लभत इमं उ त्वा
विचक्षत इत्येतेनाहुतिसहस्रं जुहुयात् सहस्रं
लभते मासोपोषितो बिल्वानां दधिमधुघृताक्तानाꣳ
श्रायन्तीयेनाष्टसहस्रं जुहुयात् सिद्धे सौवर्णान्यसिद्धे
राजतानि नैयग्रोधं दन्तपवनं घृतमधुलिप्तं गव्यो
षु णा इत्येताभ्या मनिष्ठीवन्त्संवत्सरं भक्षयन्त्सहस्रं
लभते सहस्रं लभते (४) ॥ १ ॥

अथ हिरण्यार्थं प्रयोग माह — गौरानिति । 'गौरान् सर्षपान् अग्नौ जुहुयात्' प्रतिकल्पो दशावर मिति ॥

अथ सहस्रसङ्ख्यादिलाभस्य प्रयोग माह— व्रीहियवाविति । 'व्रीहियवौ' तयोस्तण्डुलानित्यर्थः । सिद्ध मन्यत् ॥

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह — इम उ त्वेति । उक्तसाम्ना आज्याहुतिसहस्रं संवत्सरपर्यन्तं जुहुयात् । एवं सति सहस्र-सङ्ख्याकं धनं लभते ॥

अथ हिरण्यार्थिनः प्रयोग माह— मासोपोषित इति । 'मासोपोषितः' सन् 'बिल्वानां' तत्पुष्पाणां फलानां वा दध्याद्य-भ्युक्तानाम् 'अष्टसहस्राणि' उक्तेन साम्ना 'जुहुयात्' । 'सिद्धे' सम्पूर्णव्रताङ्गयुक्ते कर्म्मणि 'सौवर्णानि' सुवर्णसङ्घान् लभते ; 'असिद्धे' कर्म्मवैकल्ये सति 'राजतान्' रजतसङ्घान् लभते ॥

अथ सहस्रहिरण्यार्थिनः प्रयोग माह— नैयग्रोध मिति । 'नैयग्रोधं' न्यग्रोधसम्बन्धि काष्ठं 'दन्तपवनं' दन्तधावनं 'घृत-

मधुलिप्त'' घृतेन मधुना च लिप्तम्, तेन 'गव्यो षु णो इत्येताभ्याम्' 'अनिष्ठीवन्' निष्ठीवनरहितं यथा भवति तथा 'संवत्सरं' संवत्सरपर्यन्तं प्रतिदिनं 'भक्षयन्' दन्तधावनं कुर्वन् 'सहस्र'' धनसहस्रसङ्ख्याकं धनं 'लभते' ॥

द्विरुक्तिः खण्डसमाप्त्यर्था (४) ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(হিরণ্যাদির লাভার্থ)

একবৎসর প্রতিদিন 'যদ্বীড়াবিন্দ্রয়ৎ স্থিরে' এই ঋকে গীত সামে কতকগুলি শ্বেতসর্ষপ সহ আবধি অন্যূন শতবার অগ্নিতে হোম করিবে, এই ক্রিয়াফলে সুবর্ণ লাভ হইবে। 'সুনীথোঘাসমর্ত্ত্য' এই ঋকে গীত সামে এক বৎসর প্রতিদিন সহস্রাবধি অন্যূন শতবার কতকগুলি ধান্য ও যব হোম করিবে, ইহাতে ধান্য লাভ হইবে। ঘৃত ও মধু মিশ্রিত কয়েকটি ধান্যতণ্ডুল ও যবতণ্ডুল মুখমধ্যে ধারণ পূর্ব্বক মনে মনে 'সপূর্ব্ব্যোমহোনাম্' ঋকে শ্রুত সামের গান সমাপ্ত করিয়াই 'স্বাহা' বলিয়া গলাধঃকরণ করিবে; এইরূপ সতত প্রয়োগকারী বহুতর লাভ করিবে। 'ইমউত্বাবিচক্ষতে' ঋকে গীত সামে এক সংবৎসর প্রতিদিন সহস্রাহুতি প্রদান করিবে, ইহাতেও বহুতর লাভ করিবে। এক মাস প্রতিদিন উপবাস পূর্ব্বক 'শ্রাবন্তীয়'-নামক সামে দধি, মধু ও ঘৃতে সিক্ত, বিল্বপুষ্প বা বিল্বফল বা বিল্বকাষ্ঠের অষ্টসহস্র আহুতি প্রদান করিবে। যদি এই প্রয়োগ সিদ্ধ হয়, তবে যথেষ্ট সুবর্ণ লাভ হইবে; যদি অঙ্গবৈকল্যাদি দোষে অসিদ্ধ হয়, তথাপি নিষ্ফল হইবে না, যথেষ্ট রজত লাভ হইবে।

গব্যোষুণো' ঋকে গীত সামদ্বয়ে এক বৎসর ঘৃত-মধু-লিপ্ত ন্যগ্রোধ কাষ্ঠে নিষ্ঠীবন-শূন্য হইয়া দন্তমার্জ্জন করিলেও বহু লাভ হইবে;— এ সমস্ত নিয়মে অবশ্য বহু লাভ হইবে (৪).॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী-ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-প্রথমখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ অথ অষ্টমঃ খণ্ডঃ ॥

त्रिरात्रोपोषितो भद्रो नो अग्निराहुत इत्येतेनाहुतिसहस्रं जुहुयात् सहस्रं लभत औदुम्बरीर्वा समिधो घृताक्ताः सहस्रं जुहुयाद्वा लभते व्रीहियवानग्नौ जुहुयाद्धान्यं लभते द्वादशरात्रोपोषित एवा ह्यसि वीरयुरित्येतेनाहुतिसहस्रं जुहुयाद् ग्रामं लभत एताꣳश्च सर्वान् कामानवाप्नोति अन्नाष्टकं प्रयुञ्जानः प्रथमेन हिरण्यं लभते द्वितीयेन धान्यं तृतीयेन पशूꣳश्चतुर्थेन पुत्रान् पञ्चमेन ग्रामꣳ षष्ठेन यशः सप्तमेन ब्रह्मवर्चस मष्टमेन स्वर्गं लोकमवाप्नोति संवत्सरं गोग्रास माहरेद्गावश्चिद्घा स मन्यव इत्येतेनानन्त्यां विन्दते श्रियं वैरूपाष्टकं नित्यं प्रयुञ्जानं लक्ष्मीर्जुषते ऽन्यं वा जानुदघ्न उदके तिष्ठ-

ब्राभिरग्ने धान्यं कस्त्वदग्ने पशूब्रास्यदग्ने पुत्रान् ग्रामं त्रांनपेक्षितो वा ऽसकृद् गीत्वोत्तीर्णः सहस्रं लभत आहुतिसहस्रं वा जुहुयात् सामान्तेषु स्वाहाकारै-रेतेषां कल्पानां यथा भूयस्तथा श्रेयस्तथा श्रेयः ॥२॥

अथ सहस्रधनार्थिनः प्रयोगान्तर माह— त्रिरात्रोपोषित इति। त्रिरात्रेण उपोषितः सन् उक्तेन साम्ना आज्याहुति-सहस्रं जुहुयात्; तथा सति सहस्रसङ्ख्याकं धनं लभते।

अथ गोकामस्य प्रयोगान्तर माह— औदुम्बरीर्वेति। अत्र 'वा'-शब्दः पूर्वोक्तेन कल्पेन सह विकल्पार्थः। त्रिरात्रोपोषितः पूर्वेणैव साम्ना आज्याहुतिसहस्रेण वा घृताक्ता औदुम्बरसमित्सहस्रं वाग्नौ जुहुयात्। तथा सति गाः प्राप्नोति।

अथ धान्यार्थिनः प्रयोग माह— व्रीहियवानिति। उक्त-नियमः सन् पूर्वोक्तेनैव साम्ना 'व्रीहियवान् अग्नौ जुहुयात्'।

अथ ग्रामकामस्य प्रयोग माह— द्वादशरात्रोपोषित इति। 'द्वादशरात्रोपोषितः' सन् 'एवाह्यसि'-इत्युक्तेन साम्ना 'आज्या-हुतिसहस्रं जुहुयात्'। एवं कृते सति 'ग्रामम्' अवाप्नोति, पूर्वो-क्ताम् 'सर्वान् कामान्' सहस्रहिरण्यादिकान् 'च' 'अवाप्नोति'।

अथ हिरण्यादिकामिनां प्रयोग माह—अत्ताष्टक मिति। 'अत्ताष्टकम्'-इति सामान्यवचनम्; 'प्रथमेन'-इत्यादि विशेषवच-नम्। उक्ताष्टकमध्ये प्रथमं साम, नित्यं 'प्रयुञ्जानः' 'हिरण्यं लभते', 'द्वितीयेन धान्यम्' इत्यादि स्पष्टम्।

अथानन्तश्रीकामस्य प्रयोग माह— संवत्सर मिति। 'गाव-श्चिद्धा-इत्येतेन' साम्ना संवत्सरपर्यन्त मेकस्या गोः पर्याप्तं ग्रासम्

'आहरेत्' आहृत्य दद्यादित्यर्थः। तथा सति 'आनन्त्याम्' इयत्ता-रहितां तां 'श्रियं' 'विन्दते' लभते।

अथ लक्ष्मीकामस्य प्रयोग माह—वैरूपाष्टक मिति। स्पष्टोऽर्थः। 'श्रीः' सर्वकामसमृद्धिः, 'लक्ष्मीः' दर्शनीयत्वसहिता समृद्धिरिति भेदः।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— अन्त्यं वेति। 'वा'-शब्दः पूर्व-प्रयोगेण सह विकल्पार्थः। उक्तसाम्नां मध्ये 'अन्त्यं' साम 'जानु-दघ्ने' जानुप्रमाणे 'उदके तिष्ठन्' नित्यं प्रयुञ्जानो लक्ष्मीं लभते।

अथोक्तं साम धान्यादिफलसाधनतया विनियुङ्क्ते— नाभि-दघ्ने इति। स्पष्टोऽर्थः।

अथ सहस्रधनकामिनः प्रयोग माह— अनपेक्षित इति। 'वा'-शब्दः पूर्वोक्तस्यैव साम्नः प्रयोगान्तरसाधनत्वद्योतनार्थः। 'अन-पेक्षितः' उदके तिष्ठन् 'असकृद्' बहुवारं वैरूपस्याख्यं साम 'गीत्वा', 'उत्तीर्णः' उदकादुत्थितः सन् 'सहस्रं' धनं 'लभते'।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— आहुतिसहस्रं वेति। स्पष्टोऽर्थः।

अथोक्तकाम्यप्रयोगप्रकरणे फलविषयं कञ्चिद्विशेष माह— एतेषां कल्पाना मिति। 'एतेषां' काम्यप्रकरणोक्तानां 'कल्पानां' 'श्रीमान् भवति', 'अलक्ष्मीं नुदते', 'सहस्रं लभते,—'इत्यादीनाम्' एकफलसाधनानां बहूनां प्रयोगाणां 'यथा' येन प्रकारेणावृत्त्यादि-लक्षणेन 'भूयः' प्रयोगस्य भूयस्त्वं भवति, 'तथा' फलं 'श्रेयः' अतिप्रशस्यं भवति॥

अभ्यासः खण्डसमाप्त्यर्थः॥ २॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे सामविधा-नाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये द्वितीयः खण्डः॥ २॥

(বিবিধ লাভার্থ)

তিন দিবস (প্রতিদিন) উপবাস পূর্ব্বক 'ভদ্রোনো অগ্নিরাহুতঃ' ঋকে গীত সামে সহস্রাহুতি প্রদান করিবে; ইহাতে বহুতর লাভ হইবে। বিশেষত ঐ নিয়মে ঐ সামেই উড়ুম্বরের সমিৎ ঘৃতাক্ত করিয়া সহস্রাহুতি প্রদান করিলে, অনেক গো-লাভ হইবে, এবং ব্রীহি ও যব অগ্নিতে হোম করিলে, বহু ধান্য লাভ হইবে। দ্বাদশ-দিন (প্রতিদিন) উপবাসপূর্ব্বক 'এবাহ্যসিবীরয়ু' মন্ত্রে সহস্রাহুতি প্রদান করিবে, তাহাতে গ্রাম লাভ হইবে। যে এই নিয়মে 'শ্রুত্তাষ্টক' প্রয়োগ করিবে, সে এ সমস্ত কামনীয়ই লাভ করিবে; —প্রথম সামের ফলে হিরণ্য, দ্বিতীয়ের ফলে ধান্য, তৃতীয়ের ফলে বহু পশু, চতুর্থের ফলে বহু পুত্র, পঞ্চমের ফলে গ্রাম, ষষ্ঠের ফলে যশ, সপ্তমের ফলে ব্রহ্মবর্চ্চস, অষ্টমের ফলে স্বর্গপ্রাপ্ত হইবে। 'গাবশ্চিদ্‌ঘাসমন্যব' ঋকে গীত সামে এক বৎসর গো-গ্রাস প্রদান করিবে, তাহা হইলে অশেষ ধন লাভ করিবে। প্রতিদিন 'বৈরূপ' নামক সামাষ্টকের প্রয়োগকারী অচলা লক্ষ্মী লাভ করিবে। এবং জানুপরিমিত জলে দণ্ডায়মান হইয়া নিয়ত ঐ অষ্টকের শেষের সামটি গানকারীও অচলা লক্ষ্মী লাভ করিবে। নাভিপরিমিত জলে বহু ধান্য, কণ্ঠপরিমিত জলে পশুসঙ্ঘ, মুখপরিমিত জলে বহুপুত্র অথবা গ্রাম লাভ করিবে এবং অগাধজলে দণ্ডায়মান থাকিয়া ঐ মন্ত্র অগণিত বহু বার গান করিয়া তীরে উঠিলে বহু লাভ হইবে;—অথবা প্রত্যেক সামের গানান্তে সহস্র আহুতি প্রদান করিলেও বহু লাভ হইবে ॥

উক্ত নিয়ম সকলের অধিক্যানুসারেই ফলাধিক্য হইবে ॥ ২ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-দ্বিতীয়খণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

———

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

गाः प्रकाल्यमानाश्चोपकाल्यमानाश्च संदोपतिष्ठेत गव्यो षु ण इत्येताभ्याᳪ स्फीयन्ते बहुला भवन्ति सदा भोजनस्योपनीतस्याग्र मग्नौ जुहुयादग्ने विवस्वदुषस इति पूर्वेण बलिं चोत्तरेण कुर्याद् बहुपशुधनधान्यो भवत्यष्टरात्रोपोषितो ऽमावास्यायां निश्येकवृत्ते चीरिण्यरण्ये माᳪसᳪ सुसᳪस्कृत मेकत्प्रावराद्ग्र माणिभद्रायोपहरेदेष स्य ते मधुमाᳪ इन्द्र सोम इत्येतेन हिरण्यद्रोणं लभते त्रिरात्रोपोषितः शुक्लचतुर्दश्याᳪ सौनं माᳪसंपायसं वोपहरेत् त्रिरस्मै सप्त धेनवो दुदुह्रिर इत्येतेन दैवान् पोषान् पुष्यति बहुपुरुषश्चास्य भवति क्रियाश्चानेन कुरुते त्रिरात्रोपोषितः कृष्णचतुर्दश्यां मत्स्यानुपहरेन्महाराजाय सᳪस्रवस इति वर्गेणासुरान् पोषान् पुष्यति बहुपुरुषश्चास्य भवति क्रियाश्चानेन कुरुते (१)

अथ गोसमृद्धिसाधनप्रयोग माह— गाः प्रकाल्यमाना इति । गवां शरीरपुष्ट्यपत्योत्पत्तिद्वारेणाभिवृद्धिं कामयमानः, 'गाः' 'प्रकाल्यमानाः' सञ्चारदेशं प्रति चाल्यमानाः 'च', 'उपकाल्यमानाः' पुनर्गृहं प्रति चाल्यमानाः 'च', 'गव्यो षु ण इत्येताभ्यां सदोपतिष्ठेत'। एवं कृते गावः 'स्फीयन्ते' प्रवर्द्धन्ते, प्रसवैः 'बहुलाः' च 'भवन्ति'।

अथ पश्वादिबाहुल्यकामस्य प्रयोग माह— सदा भोजनस्येति। 'भोजनस्य' भोजनार्थम् 'उपनीतस्य' पञ्चमहायज्ञशेषस्यैव 'अग्रम्' अग्रभागं 'सदा' प्रतिदिनम् 'अग्नौ' औपासनाग्नौ 'जुहुयात्', '"अग्नेविवस्वदिति' अस्य प्रथमेन साम्ना; 'बलिश्चोत्तरेण कुर्यात्'। एवं कृते पश्वादिबाहुल्यं भवति।

अथ द्रोणपरिमितहिरण्यार्थं प्रयोग माह— अष्टराश मिति। 'अमावास्यायां निशि'। 'एकवृक्षे चोरिण्यरण्ये' एक एव विजातीयवृक्षान्तररहितः चोरो न्यग्रोधादिः यस्मिन्नरण्ये, तत्र। 'मांसम्' अजवराहादिसाध्यम्। एकस्य तृप्तिर्येन मांसेन भवेत्, तदेकतृप्ति, तदेवावरार्ध्यं मध्यं यस्मिन्, तद् 'एकतृप्त्यवरार्ध्यम्'; एकपुरुषतृप्तिपरिमितान्न न्यूनं भवितव्यं, ततोऽधिकं भवतु वा मा वेत्यर्थः। तन्मांसं 'सुसंस्कृतम्' अन्नादिवत् पाकादिभावेन सुसृतम्। 'माणिभद्राय' महाराजानुचरायोद्दिश्य 'उपहरेत्' उक्तेन साम्ना। एवं सति हि 'हिरण्यद्रोणं लभते'।

अथ दिव्यभोगार्थिनो बहुपुरुषार्थिनश्च तत्साधन प्रयोग माह— त्रिरात्रोपोषित इति। 'त्रिरात्रोपोषितः' तदन्ते 'शुक्लचतुर्दश्यां' रात्रौ 'मीनं * मांसं पायसं वा' इच्छया माणिभद्रायैव संवत्सरं 'त्रिरस्मै सप्त धेनव इत्येतेन' साम्ना 'उपहरेत्'। एवं सति 'दैवान् पोषान्' देवसम्बन्धिनीः पुष्टीः 'पुष्यति' प्राप्नोति। 'अस्य' प्रयोक्तुः 'बहु पुरुषः च भवति' बहवः पुरुषाश्च भवन्ति। 'अनेन' बहुपुरुषेण 'क्रियाश्च' स्वेन कर्त्तव्यानि कर्माण्यपि 'कुरुते'।

---

* "सूना ऽधोजिह्विका ऽपि च"—इत्यमरः १.९.११२। 'अपि शब्दात् पुत्री बधस्थानेऽपि'—इति तयामरविवेकः।

অথাসুরভোগার্থিনো বহুপুরুষার্থিনশ্চ তৎসাধনপ্রয়োগ মাহ—ত্রিরাত্রোপোষিত ইতি। সংবৎসরং 'ত্রিরাত্রোপোষিতঃ' সন্ ‘কৃষ্ণ-চতুর্দ্দশ্যাং’ রাত্রৌ ‘মহারাজায়’ ‘সংশ্রবসে’ ইতি বর্গেণ ‘মৎস্যান্’ ‘উপহরেৎ’। ‘আসুরান্ পোষান্’ অসুরসম্বন্ধিনীঃ পুষ্টীঃ ‘পুষ্যতি’ প্রাপ্নোতি। শেষং পূর্ব্ববদ্ব্যাখ্যেয়ম্। (৪)

(গাভী প্রভৃতির বাহুল্যার্থ)

যে ব্যক্তি গাভীর পুষ্টি ও অপত্য-বৃদ্ধি কামনা করিবে, সে স্বয়ং গোসেবায় নিযুক্ত থাকিয়া প্রতিদিন ‘গব্যোষুণঃ’ এই মন্ত্রে গোচারণে যাইবে এবং পুনঃ গোশালায় আনিবে; এই নিয়মে গোসকলের পুষ্টি ও বংশবৃদ্ধি সাধিত হইবে। সর্ব্বদাই ভোজনে উপনীত অন্নের অগ্রভাগ ‘অগ্নেবিবস্বদুষসঃ’ এই ঋকে গীত পূর্ব্ব সামে অগ্নিতে বলি প্রদান করিবে; ইহাতে পশু, ধন ও ধান্যের বৃদ্ধি হইবে।

অষ্টরাত্রি উপবাস করিয়া, যে অরণ্যে একমাত্র ক্ষিরী বৃক্ষ আছে, তাদৃশ স্থানে অমাবাস্যার নিশিতে উপস্থিত হইয়া, এক ব্যক্তির সুন্দররূপে উদর পূরণ হয়, এতাদৃশ পরিমাণ মাংস, অগ্নি-পক্ব করিয়া ‘মণিভদ্র’ নামক মহারাজের অনুচরকে ঐ সামে উৎসর্গ করিবে; এ নিয়মে দ্রোণপরিমিত সুবর্ণ লাভ করিবে। ত্রিরাত্র উপবাস করিয়া ঐরূপ স্থানে শুক্লা চতুর্দ্দশীতে সৌন মাংস অথবা পায়স ‘ত্রিরস্মৈ সপ্ত ধেনবো দুদুহ্রিরে’, এই সামে ঐ রাজানুচরের উদ্দেশে উৎসর্গ করিবে; ইহাতে দৈবী পুষ্টি লাভ করিবে এবং এতৎফলে অনুষ্ঠানকারীর বহু পরিবার হইবে ও এই ব্যক্তি বহু-ক্রিয়াবান্ হইবে। ঐরূপ ত্রিরাত্র উপবাস করিয়া ঐরূপ স্থানে কৃষ্ণা চতুর্দ্দশীতে ‘সংশ্রবসে’ এই ঋকের সামগুলি গান পূর্ব্বক সেই মহারাজের উদ্দেশে মৎস্য উৎসর্গ করিবে; ইহাতে আসুরী পুষ্টি

লাভ করিবে এবং এ অনুষ্ঠানকারীরও বহু পরিবার হইবে ও এ ব্যক্তিও বহুতর ক্রিয়া করিবে ॥ (১)

अथातो वास्तुशमनम् (२)

अथ वास्तुप्रयोग माह— अथातो वास्तुशमन मिति। 'अथात:' -शब्दौ पूर्ववदवगन्तव्यौ। 'वास्तु' नूतनं गृहाधिष्ठानम्, तस्य 'शमन' तत्रत्यरक्ष:प्रभृतीनां वारण मित्यर्थ:। तत्कल्प उच्यते इति शेष:। (२)

(১০) অথ বাস্তুশান্তি।

অনন্তর এই স্থান হইতে বাস্তুশান্তি-প্রয়োগ আরব্ধ হইল। (২)

प्रदक्षिणं प्रतिदिशं रज्ज्वा यच्छेदवान्तरदेशेषु च यत्राभिसमेयुस्तत्रोपलिम्पेद् रज्ज्वन्तेषु च शमी-पलाशश्रीपर्णीनां पत्रैर्वास्तूपकिरेदक्षतैश्च सुमनोभिश्च पूर्वैः प्रोष्ठपदैर्गृहे ऽग्निं प्रतिष्ठाप्य धानावन्तं करम्भिण मित्येतद्गीत्वा पायस मग्नौ जुहुयात् परेषाञ्च पलाशपर्णमध्यमेषु बल्युपहारः प्रजापतये स्वाहेति मध्य उपहरेदिन्द्रायेति पुरस्ताद्वायव इत्यवान्तरदेशे यमायेति दक्षिणतः पितृभ्य इत्यवान्तरदेशे वरुणा-येति पश्चान्महाराजायेत्यवान्तरदेशे सोमायेत्युत्तरतो महेन्द्रायेत्यवान्तरदेशे वासुकय इत्यधस्तादूर्द्ध्वं नमो ब्रह्मण इति दिवि बहुपशुधनधान्यहिरण्यमायुष्म-

त्पुरुष' वीरसूः सुभगा अविधवस्त्रीकः* शिवं पुण्यं वास्तु भवति चतुर्षु मासेषु प्रयोगः संवत्सरे वा पुनः प्रयोगः पुनः प्रयोगः (३)॥ ३॥

तस्य वास्तुनः 'प्रतिदिशं प्रदक्षिणं रज्जा यच्छेत्' नियच्छीयादित्यर्थः। तत्प्रकारस्तु— प्राच्यां दिशि उदगग्रा रज्जुः कार्या, दक्षिणस्यां दिशि प्रागग्रा, प्रतीच्यां दिश्यप्युदगग्रा, उत्तरस्यां दिशि प्रागग्रा रज्जुः स्थापनीया। तथा 'अवान्तरदेशेषु' विदिक्षु चतुरस्रास्वतस्रो रेखाः कार्याः। 'यत्राभिसमेयुः' रज्जवः सङ्गता भवेयुः, मध्यदेशे इत्यर्थः, 'तत्रोपलिम्पेत्' तत्र प्रदेशे गोमयेनोपलिम्पेत्। 'रज्ज्वन्तेषु च' प्राच्याद्यष्टदिक्षु इत्यर्थः; तेषु चोपलिम्पेत्। तद् 'वास्तु' सर्वतः 'शमीपलाशश्रीपर्णीनां पत्रैः' 'उपकिरेत्'। श्रीपर्णी बिल्वम्। तथा 'अक्षतैः च' 'सुमनोभिः' सुगन्धिभिः पुष्पैः 'च' सर्वतो 'विकिरेत्'। 'पूर्वैः प्रोष्ठपदैः' युक्ते चन्द्रमसि 'गृहे' क्वदिदेशे 'अग्निं' प्रतिष्ठाप्य धानावन्त मित्येतद्गीत्वा पायसमग्नौ जुहुयात्' वक्ष्यमाणेन "प्रजापतये स्वाहा"-इति मन्त्रेण। 'परेषाञ्च'-इति। एतस्माच्छब्दादिन्द्रवायुप्रभृतीनां लोकपालानां साम गीत्वा चतुर्थ्यन्तैः स्वाहान्तैर्नामभिर्जुहुयात्। होमान्ते प्रजापतिप्रभृतीनां पलाशपर्णमध्ये बलिः कार्यः। 'प्रजापतये स्वाहेति' उपलिप्ते 'मध्ये' मध्यदेशे बलिं विकिरेत्। 'इन्द्रायस्वाहेति पुरस्ताद्' उपलिप्ते देशे बलिं हरेत्। एतदादिमन्त्रैन्द्राय-स्वाहेत्यन्तस्य स्पष्टोऽर्थः। 'वासुकये स्वाहेति' वास्तुमध्ये 'अधस्तादूर्ध्वं' च बल्युपहारः। अत्राधस्तादूर्ध्वमितिशब्दयोर्मध्यबले.

* 'अविधवास्त्रीकः'-इति ख-पाठः।

प्राक्-पश्चादित्यर्थः ; उपर्यधश्च बलिहरणस्याशक्यत्वात् *। 'नमो ब्रह्मणइति' 'दिवि' अन्तरिक्षे बलि मुपक्षिपेत् †। एवं कृते तद् 'वास्तु' 'बहुपशुधनधान्यहिरण्यम्' 'भवति'। बहुशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते पश्वादिषु। धनशब्दो मणिमुक्तादिपरः। तथा तद्वास्तु 'आयुष्मत्पुत्रम्' बह्वायुरुपेतपुत्रभृत्याद्युपेतं भवति। तथा 'वीरसूः सुभगा अविधव-स्त्रीकं' (?) उक्तगुणविशिष्टस्त्रीकम् उक्तं भवति। 'शिवम्' अशिवानां रक्षःप्रभृतीनां निवारणात्, मङ्गलोपेतम्। अतएव 'पुण्यं' बहुपुण्योपेतं 'भवति'। एवं कृत्वा 'चतुर्षु मासेषु' गतेषु 'प्रयोगः' वास्तुप्रयोगः ; 'संवत्सरे वा' सम्पूर्णे 'पुनः प्रयोगः' कार्यः ॥

अभ्यासः खण्डसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

বাস্তুর প্রতিদিক্ প্রদক্ষিণ ক্রমে, চতুর্দ্দিকে ও বিদিকে রজ্জু-ক্ষেপণ করিবে। যে স্থলে রজ্জুর মুখদ্বয় মিলিত হইবে, তাহার মধ্য স্থলে লিম্পন করিবে; ঐ রজ্জুপাতের বাহিরেও কিয়দ্দূর পর্য্যন্ত লিম্পন করিবে। শমী, পলাশ অথবা বিল্ববৃক্ষের কতকগুলি পত্র সেই গৃহে ছড়াইয়া দিবে, পরে তদুপরি কতকগুলি অক্ষত ও সুগন্ধ পুষ্প উত্তমরূপে ছড়াইয়া দিবে, পরে পূর্ব্বভাদ্রপদ নক্ষত্রে ঐ বাস্তুর প্রধান গৃহের এক দেশে অগ্নিস্থাপন করিয়া 'ধানাবন্তং করম্ভিণম্' ঋকে গীত সাম গান পূর্ব্বক সেই অগ্নিতে পায়স হোম করিবে ; ইন্দ্র বায়ু প্রভৃতি লোকপালদিগকেও ক্রমে আহুতিপ্রদান করিবে।

*, † अत्रम्मते वास्तुकर्षे खाद्दैत्यधस्तात्, नमोब्रह्मणे इति ऊर्द्ध दिवीत्यर्थः।

বলি রূপ উপহারগুলি পলাশপত্রের মধ্যে প্রধান করিবে। 'প্রজাপতয়ে স্বাহা' বলিয়া মধ্যভাগে বলি প্রদান করিবে, 'ইন্দ্রায়' বলিয়া পূর্ব্বে, 'বায়বে' বলিয়া 'অগ্নিকোণে, 'যমায়' বলিয়া দক্ষিণে, 'পিতৃভ্যঃ' বলিয়া নৈঋত কোণে, 'বরুণায়' বলিয়া পশ্চিমদিকে, 'মহারাজায়' বলিয়া বায়ুকোণে, 'সোমায়' বলিয়া উত্তরে, 'মহেন্দ্রায়' বলিয়া ঈশানকোণে, 'বাসুকয়ে' বলিয়া অধোভাগে, 'নমো ব্রহ্মণে' বলিয়া ঊর্দ্ধভাগে দ্যুলোকে। এইরূপে বাস্তু শোধিত হইলে সেই বাস্তুতে বহুতর পশু, ধন, ধান্য, হিরণ্য ও দীর্ঘায়ু পুরুষ (পুত্রাদি) লাভ হইবে এবং স্ত্রীগণ বীরপ্রসবিনী, সৌভাগ্যবতী, অবিধবা হইবে ; ঐ বাস্তু সতত কল্যাণযুক্ত হইবে এবং পুণ্যস্থান হইবে।

নূতন ভবন নির্ম্মিত হইবার চারিমাস পরে এই বাস্তু-প্রয়োগ করিবে, এবং বৎসরান্তে পুনঃপ্রয়োগ করিবে (৩) ॥ ৩ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-তৃতীয়খণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ অথ চতুর্থঃ খণ্ডঃ ॥

অথাতোঽদ্ভুতদর্শনানাং (১)

অথ বাস্ত্বভিধানানন্তর মদ্ভুতপ্রদর্শনার্থং প্রয়োগান্ বক্ষ্যামীতি প্রতিজানীতে— অথাতোঽদ্ভুতেতি। 'অথ'-শব্দোঽধিকারদ্যোতনার্থঃ। 'অতঃ'-শব্দো হেত্বর্থঃ। 'অতঃ' যতোঽদ্ভুতদর্শনানি অর্থিনাং প্রয়োগানভিধানে তদনবাপ্তিঃ, অতঃ; 'অদ্ভুতদর্শনানাম্' অদ্ভুতাঃ দৃষ্টিদৃষ্ট-

भावात्स्वप्नजागरितविषया देवताः यैर्दृश्यन्ते, तान्यदृष्टदर्शनानि तेषाम्, प्रयोगा उच्यन्त इति शेषः। (१)

(১১) অথ অদৃষ্টদর্শন সামাধ্যয়নের বিধি।

অনন্তর এই স্থান হইতে অদৃষ্টদর্শনের (অর্থাৎ ভাবী ফল বিজ্ঞাত হইবার) জন্য কতিপয় সামাধ্যনের প্রয়োগ বলা যাইতেছে। (১)

सङ्करात् सङ्करेवासिनी मावहेच्छूर्पेणाक्षतान् गन्धान्त्सुमनसश्चात्र कृत्वा संविष्टः प्राक्शिराः शुचौ देशे शिरस्तः कृत्वा क इम मु ह्वुवेत्येतद्गीत्वा वाग्यतः प्रस्वपेत् पश्यति ह गरगोलिकां वा समुद्गे ऽवधाया-याहि सुषुमा हि त इत्येतद्गीत्वा वाग्यतः प्रस्वपेत् पश्यति ह (२)

अथ स्वप्नविषयं प्रयोग माह— सङ्करात्सङ्करे इति। 'सङ्करात्' सम्मार्जनीतः सकाशात् 'सङ्करेवासिनीम्' एतत्संज्ञां तदभिमानि-देवतां 'शूर्पेण' 'आवहेत्' आवाहयेत्। सप्तम्यर्थे तृतीया। 'अत्र' अस्मिन्देवतायुक्ते 'शूर्पे' अक्षतादीन् 'कृत्वा' तैस्ता मभ्यर्च्य, 'शुचौ देशे प्राक्शिराः संविष्टः', 'शिरस्तः कृत्वा' स्वशिरोदेशे तं शूर्पं निधाय 'एतत्' साम यथाशक्ति 'गीत्वा', 'वाग्यतः प्रस्वपेत्'। एवं कृते भाविफलसूचकं स्वप्नं 'पश्यति' 'ह' खलु।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— गरगोलिका मिति। 'गर-गोलिकां' विषगोलिकां 'समुद्गे' सम्पुटे 'अवधाय' निधाय, अक्ष-तादिभिरभ्यर्च्य शिरस्तः कृत्वा, प्राक्शिराः संविष्टः, 'आयाहीति' साम 'गीत्वा' 'वाग्यतः प्रस्वपेत्पश्यति' दिष्टमित मिति। (२)

(স্বপ্নবিজ্ঞান)

একখানি শূর্পে সম্মার্জ্জনী হইতে তদধিষ্ঠাত্রী দেবতাকে আবাহন করিয়া তাহাতেই অর্ঘ্যতণ্ডুল, গন্ধ, পুষ্প প্রদান পূর্ব্বক পবিত্র-প্রদেশে শিরোভাগে রাখিয়া, 'কইমমুহুবে' এই সাম গান করিয়া পূর্ব্বশিরা হওত স্থিরচিত্তে নিদ্রিত হইবে। এ নিয়মে ভাবিফল-সূচক স্বপ্ন দেখিবে।

অথবা শূর্পে গৃহীত সম্পুটে (অর্থাৎ মুচিতে বা খুরিতে) একটি বিষেরগুলি রাখিয়া, ঢাকিয়া, উহাতেও ঐরূপ অর্ঘ্যাদি স্থাপন পূর্ব্বক স্বীয় শিরোভাগে রাখিয়া 'আয়াহিসুবুমাহিত' এই ঋকে গীত সাম গান করিয়া পূর্ব্বশিরস্ক হওত স্থিরচিত্তে নিদ্রিত হইবে। এ নিয়মেও ভাবিফল-সূচক স্বপ্ন দেখিবে ॥ (২)

কন্যাং বোপবাসয়ে দ্দৃষ্টরজস মাদর্শঙ্ক্বায় মগ্নিঃ শ্রেষ্ঠতম ইত্যেতেন ব্যুষ্টায়াং রাত্রাবেতেনৈবাভিগীয় পরিমৃজ্য ব্রূয়াৎ পশ্যেতি পশ্যতি লোহশরাবং বোপবাসয়েৎ প্রমিত্রায় প্রার্যম্ণা ইত্যেতেন ব্যুষ্টায়াং রাত্রাবেতেনৈবাভিগীয় প্রোক্ষ্য ব্রূয়াৎ পশ্যেতি পশ্যতি দ্বে বংশময্যৌ বা শলাকে গন্ধৈঃ প্রলিপ্য মধ্যমেনোপ-বাসয়েদ্ ব্যুষ্টায়াং রাত্রাবেতেনৈবাভিগীয় পরিমৃজ্য ব্রহ্মচারিণৌ ব্রূয়াদ্ধারয়ত মিতি সন্নমত্যোঃ সিদ্ধিং বিদ্যাদ্ যষ্টিং বাল্মীন চতুরঙ্গুলম্নো মিনীয়োপবাসয়েদ্ ব্যুষ্টায়াং রাত্রাবেতেনৈবাভিগীয় পরিমৃজ্য প্রমৃণুয়া-দঙ্গুলিপর্ব্বভিঃ পূর্য্যমাণেষু সিধ্যত্যাষাঢ়াং পৌর্ণ-

माश्यां वीजानि धारयित्वोपवासयेत् तुलाञ्चेन्द्र-म्हिवतातय इत्येतेन व्युष्टायाᳫं रात्रावेतेनैवाभि-गीय परिमृज्य प्रोच्य धारयेत् यानि गरीयाᳫंसि तान्यृध्यन्ते. ऽञ्चतानां द्वौ राशी कुर्याद् भावाभाव-योरा नो विश्वासु हव्य मित्येतेन व्युष्टायाᳫं रात्रा-वेतेनैवाभिगीय प्रोच्य ब्रूयादालभस्वेति भाव मालभ-माने सिध्यति ज्योतिष्मतां विधूमाना मङ्गाराणां द्वौ राशी कुर्याद् यावन्तो वा स्युस्तेनार्थिनः सृष्टाग्ने नवस्य म इत्येतेनैनान् युगपद्घृतेनाभिषिञ्चेद् यः पूर्वः प्रज्वलितो विधूमेनार्चिषा प्रदक्षिण मभिपर्या-वर्त्तते स जयतीति विद्याज्ज्योतिष्कान् कुर्यान्मानु-षीणां घृतेन सद्योमथितेन प्र सोम देव वीतय इत्ये-तेनैनां ज्वलयेद् यः पश्चाच्छाम्यति स चिरं जीवति स चिरं जीवति (३) ॥ ४ ॥

अथ जायद्विषयं प्रयोग माह— कन्यां वोपवासयेदिति। 'वा'-शब्दः प्रयोगान्तरद्योतनार्थः। 'कन्याम्' अप्राप्तपुंयोगाम् 'अदृष्टरजसं' रजोदर्शनरहिताम्, 'आदर्शञ्च' 'अय मग्निरित्येतेन' अभिमन्त्र्य 'उपवासयेत्' रात्रौ स्वसमीपे धारयेत्। 'व्युष्टायां रात्रौ' प्रभाते जाते सति 'एतेनैव' उक्तेनैव साम्ना कन्यां सहस्र-कृत्वः शतावरम् 'अभिगीय', मुखं 'परिमृज्य' आदर्शं 'पश्येति' तां 'ब्रूयात्',— सा 'पश्यति'। सा च आदर्शं दृष्ट्वा यथार्थं ब्रूते।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तरम्— उदशराव मिति। पूर्ववद्योज्यम्। आदर्शस्थाने उदकपूरितः शरावः। अयमग्निरित्यस्य स्थाने 'प्रमिमाय मार्यम्णो' इत्यस्य 'प्रथम' सामेति विशेषः।

अथ लौकिकं वैदिकं वा कर्म चिकीर्षितश्चेत्तत्सिद्धासिद्धिपरीक्षाकरणप्रयोग माह— वंशमय्यौ वेति। 'वंशमय्यौ' लक्षारनिर्मिते दृढ़े द्वे 'शलाके' कृत्वा, 'गन्धैः' अगुरुचन्दनादिभिः 'प्रलिप्य', 'मध्यमेन' विशेषाश्रवणात् प्रमिमायेत्यस्य मध्यमेन। ते शलाके, उभौ ब्रह्मचारिणौ च रात्रौ 'उपवासयेत्'। ततो 'व्युष्टायां रात्रौ' 'एतेनैव' साम्ना 'अभिगीय' 'ब्रह्मचारिणौ' इमे शलाके 'धारयत मिति ब्रूयात्'। ताभ्यां प्रयत्नपूर्वक मसन्नमयद्भ्याम्, अग्रतो धार्यमाणे शलाके, यदि स्वयमेव मध्ये सन्नते स्यातां, तदा तयोः 'सन्नमत्योः' सिद्धिं विद्यात्' भाविनः कर्मणः सिद्धिं जानीयात्। अत्र केचिच्छलाकयोरेवोपवासनं, ब्रह्मचारिणौ तु प्रातराह्वतव्याविव्याहुः।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— यष्टिं वान्येनेति। 'वा'-शब्दः पूर्ववत्। 'यष्टिं' वंशमयीं प्रमिमायेत्यस्य 'अन्येन' "चतुरङ्गुलशो निमीयोपवासयेत्'। कृत्स्नां यष्टिं 'निमीय' नितरां मात्वा, गन्धैः प्रलिप्य, रात्रौ स्वसमीपे धारयेत्। 'व्युष्टायां रात्रौ' ताम् एतेनैवाभिगीय' हस्तेनैव 'परिगृह्य' 'अङ्गुलिपर्वभिः 'प्रमिनुयात्'। अङ्गुलिपर्वसु 'पूर्यमानेषु' यावद्भिः अङ्गुलिपर्वभिः उपवासनकाले शमीतम्, यष्टौ ततोऽधिकप्रमाणायां सत्यां स्वकार्यं 'सिध्यति' इति जानीयादित्यर्थः॥

अथ बीजावपनकाले तेषां भाविफलसिद्ध्युपायज्ञान माह— आषाढ़ां पौर्णमास्या मिति। 'आषाढ़ां पौर्णमास्यां' 'बीजानि'

यवव्रीह्यादीनि 'धारयित्वा', 'तुलाञ्च'; 'च'-शब्दाद् बीजानि च 'उपवासयेत्'। 'इन्द्रमिद्देवतातयइत्येतेन' साम्ना। व्युष्टाया-मित्यादि स्पष्टम्। पश्चात्तुलायां धारितानां व्रीह्यादीनां मध्ये 'यानि' 'गरीयांसि' गुरुतमानि भवन्ति, 'तानि ऋध्यन्ते' तस्मिन् संवत्सरे तानि प्रवृद्धानि भविष्यन्तीति जानीयात् ॥

अथ कार्याणां फलसिद्धिभावाभावपरीक्षा माह— अक्षताना मिति। 'अक्षतानां' 'भावाभावयोः' भाविकार्यसद्भावासद्भावयोः निमित्तभूतौ 'द्वौ राशी कुर्याद् आनोविश्वेति' साम्ना। 'व्युष्टायां रात्रौ' 'उक्तेनैव साम्ना 'अभिगीय' राशी 'प्रोक्ष्य', कन्यां ब्रह्म-चारिणं वा 'आलभस्वेति' 'ब्रूयात्'; तस्मिन्नालब्धरि 'भाव मालभमाने' सति कार्य्यं 'सिध्यति' इति विद्यात्; इतरथा वैपरीत्यञ्जानीयात् ॥

अथ जयपराजयपरिज्ञानोपाय माह— ज्योतिष्मता मिति। 'ज्योतिष्मतां' तेजोयुक्तानां 'विधूमानां' धूमरहितानाम् 'अङ्गाराणां' द्वयोरर्थिनोर्निमित्तभूतौ 'द्वौ राशी कुर्याद्'। 'वा' अथवा तेन क्रियमाणराशिना 'यावन्तो ऽर्थिनः स्युः' यावत्सङ्ख्याका जय-कामिनो भवेयुः, तावत्सङ्ख्याकान् राशीन् कृत्वा, असावमुष्येति निर्दिशेत्। 'युष्टाग्नइत्येतेन' साम्ना 'एतान्' अङ्गारराशीन् युगपद् 'घृतेनाभिषिञ्चेत्'। तेषां मध्ये यस्य राशिः 'पूर्वं प्रज्वलितः' सन्, 'विधूमेन' धूमरहितेन तेजसा 'प्रदक्षिण मभि पर्यावर्त्तते', 'स जयतीति विद्यात्'।

अथ चिरजीवनपरिज्ञानोपाय माह— ज्योतिष्कानिति। 'ज्योतिष्कान्' अङ्गारराशीन् ज्योतिर्युक्तान् 'कुर्यात्'। कथं तत्का-रणम्? इति चेत्, तत्प्रकार उच्यते— 'मानुषीणां घृतेन' योषिता

माज्येन ; तासाम्यय एकीकृत्य दधि कृत्वा तेन, 'सद्योमथितेन' सद्य एव मथित मुत्पन्नं नवनीतं घृतं कृत्वा तेन, घृतेन, 'एनान्' अमुष्माय ममुष्माय मिति निर्दिष्टानङ्गाररारशीन् 'युगपत्' ज्वलयेत्। तेषु यस्याङ्गारराशिः 'पश्चाच्छाम्यति', 'स चिरञ्जीवति', यस्ततः पूर्वं शाम्यति, स ततोऽनुजीवति। एवं सर्वेषा मपि जीवनपौर्वापर्यं मवगन्तव्यम् ॥

द्विरुक्तिः खण्डसमाप्त्यर्था (३) ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(আদর্শাদি বিজ্ঞান)

রজস্বলা হয় নাই, এরূপ কন্যাকে 'অয়মগ্নিঃ' এই ঋকে গীত সামে অভিমন্ত্রিত করিয়া রাত্রিকালে একখানি আদর্শ সহ স্বীয় সমীপে রাখিবে ;—রাত্রি-প্রভাতে ঐ সামদ্বারাই উহাকে পুনরপি অভিমন্ত্রিত করিয়া, তাহার মুখমার্জ্জন করাইয়া, তাহাকে বলিবে—'এই আদর্শে স্ব-মুখ দর্শন কর'। পরে সে সেই আদর্শ দেখিয়া যথার্থ ভাবী ঘটনাসকল বলিতে পারিবে।

অথবা ঐরূপ কন্যাকে 'প্রমিত্রায় প্রার্য্যম্নে' ঋকে গীত প্রথম সামে অভিমন্ত্রিত করিয়া রাত্রিকালে একপাত্র নির্ম্মল জল সহ স্বীয় সমীপে রাখিবে ;—রাত্রি-প্রভাতে ঐ সামের গান দ্বারাই উহাকে পুনশ্চ অভিমন্ত্রিত করিয়া, তাহার মুখ মার্জ্জনা করাইয়া, সেই এক পাত্রস্থ জলে মুখ-দর্শন করিতে বলিবে। পরে সে সেই আদর্শ দর্শন-কালে যথার্থ ভাবী ঘটনাসকল বলিতে পারিবে।

বংশময়ী শলাকাদ্বয়, অগুরুচন্দনাদি সুগন্ধি দ্রব্যে পরিলিপ্ত করিয়া, ঐ ঋকে গীত মধ্যম সামে অভিমন্ত্রিত করিবে; পরে রাত্রিকালে ঐ শলাকাদ্বয় সহ ব্রহ্মচারিদ্বয়কে স্বীয় সমীপে রাখিবে;—রাত্রি-প্রভাতে ঐ সামগানেই সেই শলাকাদ্বয় পরিশুদ্ধ করিয়া, ঐ ব্রহ্মচারিদ্বয়কে ধারণ করিতে বলিবে, যদি ঐ শলাকাদ্বয় সন্নত হয়, তবে কার্য্যসিদ্ধি জানিবে।

অথবা একগাছি বংশযষ্টি ঐ সামে অভিমন্ত্রিত করিয়া, চতুরঙ্গুল ক্রমে মাপিয়া, রাত্রিকালে স্বীয় সমীপে রাখিবে;—রাত্রি-প্রভাতে ঐ সাম গানেই উহা পুনরপি অভিমন্ত্রিত করিয়া, পুনর্ব্বার সেই-রূপেই মাপিবে;—যদি কিঞ্চিৎ পরিবৰ্দ্ধিত হয়, তবেই কার্য্যসিদ্ধি জানিবে।

আষাঢ়ী পূর্ণিমার রাত্রে তুলাদণ্ডে তুলিত যব, ধান্য প্রভৃতি প্রয়োজনীয় বীজ সকল এবং তুলাদণ্ড 'ইন্দ্রমিদ্দেবতা' ঋকে গীত সামে অভিমন্ত্রিত করিয়া স্বীয় সমীপে রাখিয়া শয়ন করিবে;—রাত্রি-প্রভাতে সেই সামগান দ্বারাই সে সমস্ত পুনরপি অভিমন্ত্রিত করিয়া তুলাতে তুলিত করিবে;—তাহাতে যে শস্য বৰ্দ্ধিত দৃষ্ট হইবে, তাহাই তদ্বর্ষে বৃদ্ধিযুক্ত হইবে ইহা জানিবে।

সিদ্ধি ও অসিদ্ধি মনে ভাবিয়া, 'আ নো বিশ্বা সুহব্যং' ঋকে গীত সামে অভিমন্ত্রিত করিয়া, দুইটী তণ্ডুলরাশি রাত্রে স্বীয় সমীপে স্থাপন করিবে;—রাত্রি-প্রভাতে সেই সামগানেই প্রোক্ষণ-পূর্ব্বক ঐ রাশিদ্বয় অভিমন্ত্রিত করিয়া, ব্রহ্মচারী অথবা কুমারীকে যথেচ্ছক্রমে কোন এক রাশি স্পর্শ করিতে বলিবে; তাহাতে যদি সিদ্ধিমানসে সঙ্কিত রাশিটি তদ্দ্বারা স্পৃষ্ট হয়, তবেই কার্য্যসিদ্ধি জানিবে।

ধূমশূন্য জ্যোতির্ব্বিশিষ্ট অঙ্গারের দুইটী বা যতগুলি অর্থী তত-গুলি রাশি করিবে এবং কাহার কোন রাশি এইটি নিজের মনে

স্থির রাখিবে; 'শ্রুষ্ট্যগ্নে নবস্য মে' ঋকে গীত সামে এককালে সমস্ত রাশিতে ঘৃত অভিষিঞ্চন করিবে;—তাহাতে যে রাশিটী প্রথমে প্রজ্বলিত হইয়া ধূমশূন্য-জ্বালায় প্রদক্ষিণ-ভাবে আবর্ত্তন করিতে থাকিবে, সেই জয়ী হইবে।

জ্যোতির্ব্বিশিষ্ট অঙ্গারের কতকগুলি রাশি করিয়া 'এইটী অমুকের, এই অমুকের' এইরূপ নিজের মনে স্থির রাখিবে; পরে 'প্রসোমদেববীতয়ে' সামে সদ্যোমথিত মনুষ্যদুগ্ধ-বিকৃত ঘৃতের আহুতিতে সেই সকল রাশি এককালে প্রজ্বলিত করিবে;—তাহাতে যাহার অঙ্গাররাশি যত বিলম্বে নির্ব্বাণ হইবে, সে ততই দীর্ঘায়ু জানিতে পারিবে (৩) ॥ ৪ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-চতুর্থখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

राजान मभिषेचयेत् (१)

अथ पुरोहितकर्त्तव्यं राजाभिषेकप्रयोग माह— राजान मभिषेचयेदिति। पुरोहितः 'राजान मभिषेचयेत्' अभिषिञ्चेद् वक्ष्यमाणैः साधनैः। यद्यपि राजशब्दः अभिषेकसंस्कृतस्य क्षत्रियस्य वाचकः, तथापि भाविनीं संज्ञा माश्रित्य "यूपं तक्षति", "आहवनीय मधिवसति"-इत्यादिवत् अभिषेक्तव्यं राजान मित्युपचारप्रयोगः। (१)

(১২) অথ রাজাভিষেকাদিতে সামাধ্যয়নের বিধি।

পুরোহিত, রাজাকে অভিষেক করিবে, তৎপ্রয়োগ বলিব। (১)

तिष्येण श्रवणेन वा व्रीहियवैस्तिलमाषैर्दधिमधुसुमनोजातरूपैर्यशस्विनीभ्यो नदीभ्यः समुद्राश्चोदकान्याहृत्यौदुम्बरे भद्रासने वैयाघ्रे चर्मण्युत्तरलोम्न्यासीनं जीवन्तीनां गवाꣳ शृङ्गकोशैरभिषिञ्चेदभ्राटभ्य इति रहस्येन यं कामयेतैकराजः स्यान्नास्य चक्रं प्रतिहन्येतेत्येकवृषेणाभिषिञ्चेदभिषेक्त्रे दद्याद् ग्रामवरं दासीशतꣳ सहस्रं तदधीनश्च भवेद् (२)

तस्य काल माह— 'तिष्येण श्रवणेन वा' तिष्यः पुष्यः, तस्मिन्वा, श्रवणे वा, अभिषेकः कार्यः। अथ तत्साधनद्रव्याण्याह — व्रीहियवैरित्यादीनि। व्रीह्यादिजातरूपान्तैर्द्रव्यैर्मिश्रितैरुदकैरभिषिञ्चेत् इत्युत्तरेण सम्बन्धः। 'यशस्विनीभ्यः' पावमानशयुक्तत्यातियुक्ताभ्यो गङ्गातुङ्गभद्रादिभ्यः 'नदीभ्यः'। 'समुद्राश्चोदकानि' पृथक् पृथगानीय, 'औदुम्बरे' उदुम्बरसम्बन्धिनि 'भद्रासने' चतुष्पदोपेते सिंहासने, तत उपरि आस्तृते 'वैयाघ्रे' व्याघ्रसम्बन्धिनि 'चर्मणि' 'उत्तरलोम्नि' लोमप्रदेश उत्तर उपरिभागो यस्य तादृशे 'आसीनं' 'जीवन्तीनां' जीवोपेतानां 'गवां' 'शृङ्गकोषैः' गवां शृङ्गाणि छित्वा तन्निर्मितैः कोशैः, पूर्वोक्तैर्जलैः 'अभ्राटभ्य इति रहस्येन' साम्ना 'अभिषिञ्चेत्'। उदकानि

कोशैरित्युभयत्र बहुवचनश्रवणात् पृथक् पृथग् गङ्गादुदकैरभि-षिञ्चेदित्यभिप्रायः ॥

अथ तत्रैव प्रयोगे कामनाभेदेन मन्त्रभेदं माह— यं काम-येतेति। पुरोहितः 'यं' राजानं 'एकराजः स्यात्' सर्व्वस्य भूमण्डलस्य एक एव राजा भवेदिति 'अस्य' 'चक्रं' भूमण्डलं 'न प्रतिहन्येत' केनचिदपि वैरिणा प्रतिहतं न भवेदु 'इति' 'कामयेत', तं राजानं रहस्यस्थाने 'एकवृषेणेति' साम्ना 'अभि-षिञ्चेत्'। प्रयोगः पूर्व्वोक्त एव॥

अथ पुरोहिताय प्रदेयं द्रव्यं तदधीनकरणञ्चाह— अभि-षेक्त्रे इति। स्पष्टोऽर्थः॥ (२)

পুষ্যা বা শ্রবণা নক্ষত্রে অভিষেক করিবে। ধান্য, যব, তিল, মাষকলাই, দধি, মধু, পুষ্প, সুবর্ণ এই আটটী দ্রব্যে অভিষেক করিবে। গঙ্গা, যমুনা, সরস্বতী প্রভৃতি যশস্বিনী নদীগুলি হইতে এবং সমুদ্র হইতে পৃথক্ পৃথক্ পাত্রে জলাহরণ করত অভিষেক করিবে। উডুম্বর-কাষ্ঠে নির্ম্মিত সিংহাসনে উপরি-লোম ব্যাঘ্রচর্ম্মে উপবিষ্ট করাইয়া অভিষেক করিবে। জীবিত গাভীর শৃঙ্গ কর্ত্তন করিয়া তাহা দ্বারা কতিপয় কোশা নির্ম্মাণ করাইয়া, ঐ ঐ জল, তত্তন্মধ্যে লইয়া তৎসমস্তের দ্বারা 'অভ্রাতৃব্য' সাম গান পূর্ব্বক অভিষেক করিবে। পুরোহিত যাহাকে একাধিপতি করিতে ইচ্ছা করিবে,—ইহার রথ চক্র কোন ব্যক্তি কর্ত্তৃক নিরুদ্ধ না হয়! এরূপ ইচ্ছা করিবে, তাহার অভিষেককালে বিহিত সামের পরিবর্ত্তে 'একবৃষেণ' সাম ব্যবহার করিবে। অভিষেককারীকে উত্তম এক-খানি গ্রাম, এক শত দাসী, সহস্রসংখ্যক হিরণ্য প্রদান করিবে এবং চিরকালই তাহার অধীন থাকিয়া রাজকার্য্য করিবে॥ (২)

अद्भुते यवद्रोणं जुहुयाद्वात आ वातु भेषज मित्येतेन शाम्यति ह (३)

अथाद्भुतशान्ति माह—अद्भुते इति। 'अद्भुत' भूतपूर्वं न भवति, अकृतहेतुक मित्यर्थः, तस्मिन्; सूर्य्यमण्डलच्छिद्राद्युत्पन्ने सति 'वात आ वात्वित्येतेन' साम्ना 'यवद्रोण' यवानां द्रोणपरिमाणसमाप्तिपर्य्यन्तं होमोचितपरिमाणेन विभज्य, तावत्सङ्ख्यं जुहुयात् तेनाद्भुतजनितपीड़नं 'शाम्यति ह' नश्यत्येव ॥ (३)

(অদ্ভুতশান্তি)

অকস্মাৎ কোন অদ্ভুত দেখিলে সেই দোষের শান্তির জন্য 'বাত আ বাতু' সামে দ্রোণপরিমিত যব হোম করিবে। ইহাতেই সে দোষের উপশম হইবে ॥ (৩)

कृष्णाꣳस्तिलानग्नौ जुहुयात् प्र दैवोदासो अग्निरित्येतेन् नैनं कृतानि हिꣳसन्ति तान्येव प्रतिगच्छन्ति व्रीहियवानग्नौ जुहुयात् पञ्चनिधनेन वामदेव्येन नैनं कृतानि हिꣳसन्ति तान्येव प्रतिगच्छन्ति ताम्ररजतजातरूपायसीं मुद्रां कारयित्वोच्चा ते जात मन्धस इति चतुर्थेनाभिजुहुयात् सहस्रकृत्वः शतावरं तां मुद्रां दक्षिणेन पाणिना धारयेन्नैनं कृतानि हिꣳसन्ति तान्येव प्रतिगच्छन्ति तान्येव प्रतिगच्छन्ति (४) ॥ ५ ॥

अथाभिचारशान्तिप्रयोग माह— कृष्णानिति। अभिचारि-भिरभिवृद्धग्रगुणं सहस्रकृत्वस्तदधिकं वा ‘प्र दैवोदास इति’ साम्ना ‘अग्नौ’ ‘कृष्णान्’ अतिश्यामान् ‘तिलान् जुहुयात्’। ‘तानि कृतानि’ आभिचारिकाणि कर्म्माणि ‘एनम्’ अभिचर्य्यमाणं पुरुषं ‘न हिंसन्ति’ न पीड़यन्ति। न केवल मभिचर्य्यमाणा-पीड़न मेव, किन्तु ‘तानेव’ प्रयोक्तॄन् ‘प्रतिगच्छन्ति’।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— व्रीहियवानिति। स्पष्टोऽर्थः।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— ताम्ररजतेति। ताम्रादि-लोहचतुष्टयमयीं ‘मुद्राम्’ अङ्गुलीयकं ‘कारयित्वा’ ‘उष्णा ते जात मन्धस इति’ अस्यां ‘चतुर्थेन’ साम्ना सहस्रकृत्वः प्रतावरम् आज्येन हुत्वा सम्पातेन मुद्रायाम् ‘अभिजुहुयात्’। सिद्धः शिष्टप्रयोग इति (४) ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(অভিচারের প্রতি প্রয়োগ)

‘প্রদৈবোদাসোঅগ্নিঃ’ ঋকে গীত সামে কতকগুলি কৃষ্ণতিল অগ্নিতে হোম করিবে। তাহা হইলে কোনরূপ অভিচার তাহার হিংসা করিতে পারিবে না; প্রত্যুত তাহার ফল, অভিচারকারীর প্রতিই বর্ত্তাইবে। পঞ্চ-নিধন বামদেব্য সামে কতকগুলি ধান্য ও যব অগ্নিতে হোম করিবে; তাহা হইলেও কোনরূপ অভিচার তাহার হিংসা করিতে পারিবে না; প্রত্যুত তাহার ফল, অভিচার-কারীতেই প্রতিগমন করিবে। তাম্র, রজত, সুবর্ণ ও লৌহ,—এই

ধাতুচতুষ্টয়ের মুদ্রা (শীল-আঙ্গটি) নির্ম্মাণ করাইয়া 'উচ্চাতেজাত-মন্ধসঃ' ঋকে গীত চতুর্থ সামে সহস্রাবধি অন্যূন শতবার আজ্যা-হুতিদানের দ্বারা উহা অভিমন্ত্রিত করিয়া স্বীয় দক্ষিণ পাণিতে ধারণ করিবে। এইরূপ চতুর্ধাতুর মুদ্রাধারণকারীকে কোনরূপ অভিচারই হিংসা করিতে পারিবে না ; প্রত্যুত সেই সমস্ত অভি-চার, অভিচারকারীর প্রতিই প্রতিগমন করিবে (৪) ॥ ৫ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-পঞ্চমখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

संग्रामं युयुत्समानस्योदक मभि जुहुयात्सोमᳬ राजानं वरुण मित्येतेन तत एनं पायेद्यो राजा चर्षणीना मिति पूर्वेण ये चास्य मुख्याः स्युस्तानुत्तरे-णाभिषिञ्चेदथ हैनᳬ सन्नाहयेत् प्रसेनानीरिति वर्गे-णाथास्य रथं युञ्ज्यादा त्वा सहस्र माशत मिति वर्गेण बृहद्रथन्तराभ्यां चक्रे वामदेव्येनाधिष्ठानᳬ स घा तं वृषणᳬ रथ मित्येतेनाधितिष्ठेत् प्रयास्यन्नेन मनु-गायेदिन्द्रस्य नु वीर्याणीत्याजिशीर्षं गत्वा नीनिषू-नस्येदुत्त्वा मन्दन्तु सोमा इत्येतेन जयति न पराजीयते सन्दर्शने धूम्राया गोः सरूपवत्साया घृतद्रोणं जुहुयात् सत्यमित्थेति रहस्येन जयति न पराजीयते बाधक-

मयीनाꣳ समिधां घृताक्तानाꣳ सहस्रं जुहुयादभि त्वा पूर्वपीतय इति वषट्कारश्चास्य निधनं कुर्याज्जयति न पराजीयते सैध्रकमयीनाꣳ समिधां घृताक्तानाꣳ सहस्रं जुहुयादभि त्यं मेष मितीन्द्र इव दस्यूꣳरमृण इति चास्य निधनं कुर्याज्जयति न पराजीयते (१)

अथ युद्धजयार्थिनो राज्ञः प्रयोग माह— संग्राम मिति। 'संग्रामं युयुत्समानस्य' योद्धु मिच्छतो राज्ञो जयार्थं पुरोहितः आज्यतन्त्रेण महाव्याहृतिपर्य्यन्तं हुत्वा 'सोमं राजानं वरुण मित्येतेन' साम्ना, आज्येन सहस्रकृत्वः शतावरं हुत्वा, सम्पातेन 'उदक मभिजुहुयात्'। 'ततः' अभिहुत मुदकं 'यो राजा चर्षणीनामिति' अस्यां 'पूर्वेण' साम्ना 'एनं पाययेत्'। 'अत्र' योद्धॄणां मध्ये 'ये च मुख्याः' प्रधानपुरुषाः सेनापतयः 'स्युः', 'तान्' 'यो राजेति' अस्याम् 'उत्तरेण' साम्ना अभिहुतेनैवोदकेन 'अभिषिञ्चेत्'।

अथ सन्नाहमन्त्र माह— अथ हैन मिति। 'अथ' उदकपानानन्तरम् 'एनं' राजानं 'प्रसेनानीः शूर इति वर्गेण' कवचादिभिः साधनैः 'सन्नाहयेत्' युद्धसन्नद्धं कुर्यात् पुरोहितः।

अथ रथयोजनस्य प्रयोग माह— अथास्य रथ मिति। 'अथ' सन्नहनानन्तरम् 'अस्य' राज्ञः 'रथम्' 'आ त्वा सहस्र मिति वर्गेण' 'युञ्ज्यात्' अश्वादिभिः साधनैर्योजयेत्पुरोहितः।

अथ चक्रयोरधिष्ठानस्य चाभिमर्शनमन्त्र माह— इन्द्रस्य त्वा राभ्या मिति। स्पष्टम्।

अथ राज्ञो रथारोहण मारुह्य गच्छतो ऽनुगानमाह— स घा त मिति । स्पष्टोऽर्थः ।

अथ संग्रामान्तिकं प्राप्तवन्तः आदौ समन्तक मिषुमयं क्षेपणीय मित्याह— आजिशीर्ष मिति । 'आजिशीर्षं' संग्रामशिरःप्रदेशं 'गत्वा' । शिष्टं स्पष्टम् । 'एतेन' स राजा संग्रामं 'जयति' ; न कदाचिदपि शत्रुभिः 'पराजीयते' ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— सन्दर्शने इति । यत्र युद्धार्थो परसेना सन्दृश्यते, तत् स्थानं सन्दर्शनम् । तत्रोत्तमलक्षणायाः गोः सम्भूतं घृतं 'द्रोण'' द्रोणमानपरिमितं 'सत्यमित्थेति' अनेन साम्ना 'जुहुयात्' । शिष्ट मुक्तम् ।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— बाधकमयीना मिति । 'बाधकः' राजवृक्षः । शिष्ट मुक्तप्रायम् ।

अथ प्रयोगान्तरम्— सैध्रकमयीना मिति । 'सैध्रकम्' महासारवृक्षविशेषः * । 'अभि त्य मित्यस्य' अन्ते 'इन्द्र इव दस्यूं-रमृण इति निधनम्' । शिष्ट मुक्तम् ॥ (१)

(যুদ্ধজয়-প্রয়োগ)

যুদ্ধে প্রবৃত্ত রাজার জয়ের নিমিত্ত, পুরোহিত আজ্যতন্ত্রে মহাব্যাহৃতি-হোম পর্য্যন্ত করিয়া 'সোমং রাজানং বরুণম্' ঋকে গীত সামে জল অভিমন্ত্রিত করিয়া, ঐ মন্ত্রেই সহস্রাবধি অন্যূন শতবার আহুতি প্রদান করিবে। তদনন্তর 'যো রাজা চর্ষণীনাম্' ঋকে শ্রুত প্রথম সামটি গান পূর্ব্বক ঐ জল রাজাকে পান করাইবে ; এবং পীতাবশিষ্ট জলের দ্বারা যুদ্ধায়োজনে যাঁহারা মুখ্য, সেই

* "सैध्रको महासारवृक्षः ; यस्य वृक्षस्य मध्ये लौहसमानं सारं कृष्णवर्णादिवर्णयुक्तं विद्यते"—इति तै० ब्रा० ३.८.४. सा० भा० । कात्या० श्रौ० सू० २०.१.४०. द्रष्टव्यम् ।

সকল সেনাপতিদিগকেও সেই ঋকেরই দ্বিতীয় সাম গান পূর্ব্বক অভিষিঞ্চন করিবে। অনন্তর 'প্রসেনানী' ঋক্কে গীত সামসমূহের গান পূর্ব্বক তাহাকে কবচাদির দ্বারা সজ্জিত করিবে। তৎপরে 'আত্মাসহস্র' ঋকে শ্রুত সামসমূহ গান পূর্ব্বক রথে অশ্বাদি যুক্ত করিবে। পরে বৃহৎ ও রথন্তর নামক সামদ্বয় গানের দ্বারা সেই রথের চক্রদ্বয় অভিমন্ত্রিত করিবে এবং 'বামদেব্য' সাম গান করিয়া রথে আরোহণ করাইবে ও 'স ঘা তং বৃষণং রথম্' ঋকে শ্রুত সাম গান করিয়া উহাতে অধিষ্ঠান করাইবে। তদনন্তর 'ইন্দ্রস্য নু বীর্য্যাণি' ঋকে শ্রুত সাম গান করিয়া রথ চালাইয়া দিবে। রণপ্রাঙ্গণের মূর্দ্ধদেশে উপস্থিত হইয়াই প্রথমেই 'উ ত্বা মন্দন্তু সোমাঃ' ঋকে গীত সামে বাণত্রয় নিক্ষেপ করিবে। এ নিয়মে সে রাজা অবশ্য জয়ী হইবে; পরাজিত হইবে না।

যে স্থলে দণ্ডায়মান হইলে বিপক্ষ-সৈন্য দেখিতে পাওআ যায়, সেই স্থলে, ধূম্রবর্ণ-বৎস-বিশিষ্ট ধূম্রবর্ণা গাভীর দুগ্ধজাত দ্রোণপরিমিত ঘৃতে, 'সত্যমিথ্যা' ঋকে রহস্যে গীত সামের দ্বারা অন্যূন শতাহুতি প্রদান করিবে। এ নিয়মেও সে অবশ্য জয়ী হইবে; পরাজিত হইবে না।

অথবা তাদৃশ স্থলে, রাজবৃক্ষের সমিৎ ঘৃতাক্ত করিয়া 'অভি ত্বা পূর্ব্বপীতয়ে' ঋকে শ্রুত সামের গান পূর্ব্বক সহস্র আহুতি প্রদান করিবে এবং ঐ সামের নিধন ভাগ বষট্কার হইবে। ইহাতে ও অবশ্য জয়ী হইবে; পরাজিত হইবে না।

অথবা তাদৃশ স্থলে সৈধ্রক * বৃক্ষের সমিৎ ঘৃতাক্ত করিয়া 'অভি ত্যং মেষম্' ঋকে গীত সামে সহস্র আহুতি প্রদান করিবে, এবং 'ইন্দ্র ইব দস্যূঁরমৃণে' এইটি উহার নিধনভাগ হইবে। ইহাতেও অবশ্য জয়ী হইবে; পরাজিত হইবে না॥ (১)

---

* তৈত্তিরীয় ব্রাহ্মণের ভাষ্যেও সায়ণাচার্য্য লিখিয়াছেন—'সৈধ্রক = মহাসার'।

सप्तरात्रोपोषितः सप्तमुख्यानुद्दिश्य सद्यःपीड़ितेन सर्षपतैलेन सप्तहेनाहुतिसहस्रं जुहुयात् सप्तरावान्न भवन्ति हस्त्यश्वरथपदातीनां पिष्टमयीः प्रतिकृतीः कृत्वा पिष्टस्वेदं स्वेदयित्वा सर्षपतैलेनाभ्यज्य तासां क्षुरेणाङ्गान्यवदायाग्नौ जुहुयादभि त्वा शूर नोनुम इति रहस्येन यत्र ह्री शब्दो यावतां जुहोति सर्वे न भवन्ति (२)

अथ मुख्यसप्तपुरुषवधकामस्य प्रयोग माह— सप्तरात्रोपोषित इति। 'सप्तहेन' साम्ना 'आहुतिसहस्रं' जुहुयात्'। तथाकृते 'सप्तरात्रात्' तावत्कालञ्जीवन्तो 'न भवन्ति' इत्यर्थः ॥

अथ चतुरङ्गसैन्यवधकामस्य प्रयोग माह— हस्त्यश्वरथेति। हस्त्यादीनां चतुरङ्गबलानां मध्ये यावतां प्रतिकृतीः स कर्त्तुं शक्नोति, तावतीः 'पिष्टमयीः प्रतिकृतीः कृत्वा' तासु मध्ये एकैका मसावमुष्य प्रतिकृति रसावमुष्येति निर्द्दिश्य 'पिष्टस्वेदं' येन पाकेन 'पिष्टं' स्विद्यते, तथा 'स्वेदयित्वा', ताः प्रत्येकं 'सर्षपतैलेनाभ्यज्य', 'तासाम्' 'अङ्गानि' मुख्यानि हस्तपादादीनि 'क्षुरेणावदाय' खण्डयित्वा 'अभि त्वे'ति रहस्येनाग्नौ जुहुयात्'। 'यत्र ह्रो शब्दः' तादृशेन अभि 'त्वे'त्यनेन, आहुतिसहस्रं जुहुयात्। एवं कृते 'यावतां' हस्त्यादीनां प्रतिकृतीः 'जुहोति', ते 'सर्वे न भवन्ति' ॥ (२)

সপ্তরাত্র উপবাস পূর্ব্বক মুখ্য (সেনানায়ক) সাতজনার উদ্দেশে সদ্যো-নিষ্পীড়িত সর্ষপতৈলের দ্বারা 'সপ্তহ' নামক সামে সহস্র

আহুতি প্রদান করিবে। এ প্রয়োগ করিলে সপ্তাহ মধ্যেই উহারা বিনষ্ট হইবে। হস্তি, অশ্ব, রথ, পদাতি,—এই চতুরঙ্গিণী সেনার (যথেচ্ছ কতকগুলির) পিঠালীর প্রতিকৃতি নির্ম্মাণ পূর্ব্বক স্বেদিত করিবে; পরে সেইগুলিকে সর্ষপ তৈল মাখাইবে; তাহার পর সেইগুলির অঙ্গসকল ক্ষুরের দ্বারা খণ্ড খণ্ড করিয়া, 'অভি ত্বা শূর নোনুমঃ' ঋকে রহস্যে শ্রুত সামের গান পূর্ব্বক যতগুলি সৈন্য নাশ করিতে হইবে, ততগুলি আহুতি প্রদান করিবে। এ প্রয়োগে উদ্দিষ্ট সমস্ত সৈন্যই বিনষ্ট হইবে॥ (২)

त्रिरात्रोपोषितः कृष्णचतुर्दश्याᳫं श्मशानादङ्गार माहृत्य चतुष्पथे बाधक मिध्म मुपसमाधाय बैभीतकेन स्रुवेण सर्षपतैलेनाहुतिसहस्रं जुहुयात्सम्मील्येन यत्र हृस्वशब्दः स्यात् तत्र पुरुषः शूलहस्त उत्तिष्ठति तं ब्रूयादमुम्नहीति हन्त्येन मामगर्भस्य वा क्षुरेणाङ्गान्यवदायाग्नौ जुहुयात् कचवर्गाद्यैश्चतुर्भिः सपत्नं मनसा ध्यायन्त्सद्यो न भवति सद्यो न भवति (३)॥ ६ ॥

अथैकपुरुषप्रयोगाभिचार माह— त्रिरात्रोपोषित इति। त्रिरात्रोपोषित इत्यादि स्पष्टम्। 'सम्मील्येन' 'यत्र हृस्वशब्दः स्यात्' -इति। पविमन्ति पञ्च महासामानि सम्मील्यानि। तेषु यत्र हृस्वशब्दः स्यात् "हुरो हरो हरो हरः (त्रिः) हृस्वप्रहस्व"-इति *;

* ए० सी० सु० सा० सं० २ भा० ४२८ पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम्।

अनेन 'आहुतिसहस्रं जुहुयात्'। होमान्ते 'तत्र' एव होम-स्थाने 'शूलहस्तः' कश्चित् 'पुरुषः उत्तिष्ठति'। 'तं' समुत्थितं पुरुषं 'अमुं जहीति ब्रूयात्'। स एव मुक्तः पुरुषः 'एनं' वैरिणं 'हन्ति'।

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— आमगर्भस्येति। 'आमगर्भस्य' आमः अपक्वः, गर्भः उदरप्रदेशः, यथा न पक्वो भवति तथा स्वेदितायाः प्रतिकृतेरित्यर्थः। 'वा'-शब्दः पूर्वप्रयोगेण सह विकल्पार्थः। तस्य 'अङ्गानि क्षुरेणावदाय 'अग्नौ जुहुयात्'। 'कन्ववर्गाद्यैः'-इत्यादि स्पष्टम् (२)॥ ६॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये
षष्ठः खण्डः॥ ६॥

ত্রিরাত্র উপবাস করিয়া, কৃষ্ণ চতুর্দ্দশীতে জ্বলচ্চিতা হইতে অঙ্গার আহরণ পূর্ব্বক চতুষ্পথের মধ্যে সমিৎ প্রজ্বালিত করিয়া, বিভীতক-কাষ্ঠ-নির্ম্মিত স্রুবের দ্বারা 'সম্মীল্য' নামক সাম গান পূর্ব্বক সর্ষপতৈলের আহুতি প্রদান করিবে। ঐ সামের অন্তর্গত 'বৃশ্চ' শব্দটি গীত হইবামাত্র শূল-হস্ত একজন বীরপুরুষ উত্থিত হইবে; সেই বীরকে বলিবে— 'ইহাকে নাশ কর'; সে সেই বধ্যকে অবশ্য বধ করিবে। অথবা প্রতিকৃতিগুলি এরূপ করিয়া পাক করিবে যাহাতে সেগুলির উদরপ্রদেশ পরিপক্ক না হয়। পরে উহার অঙ্গসকল ক্ষুরের দ্বারা খণ্ড খণ্ড করিয়া মনে মনে শত্রুকে ধ্যান সহ কন্ববর্গ প্রভৃতি সামচতুষ্টয়ের গান পূর্ব্বক অগ্নিতে অন্যূন

শতাহুতি প্রদান করিবে। ইহাতেও সে উদ্দিষ্ট ব্যক্তি সদ্যই বিনষ্ট হইবে (৩) ॥ ৬ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী-ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-ষষ্ঠখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथ यः कामयेतामुह्यन्त्सर्वाण्या जनित्राणि परिक्रामेय मिति मह्रे नो अद्य बोधयेत्येतत् सदा प्रयुञ्जीतान्तवेलायां चैतत् स्मरेदमुह्यन्त्सर्वाण्या जनित्राणि परिक्रामति (१)

अथ भाविजन्मसु अज्ञानाभावकामिनां प्रयोग माह— अथ य इति। 'अथ'-शब्दोऽधिकारे। 'यः' पुमान् 'कामयेत'। किमिति? 'अमुह्यन्' मोहं अज्ञानं अप्राप्नुवन् 'सर्वाणि जनित्राणि' सर्वकर्म्मप्राप्याणि भावीनि नृगवादिजन्मानि 'आ' सर्वतः 'परिक्रामेयम्' इति ॥ (१)

(১৩) অথ সিদ্ধিকর সামাধ্যয়নের বিধি।

যে কামনা করিবে,—জ্ঞানশূন্য না হইয়াই জন্মজন্মান্তর পরিভ্রমণ করিব, সে সর্ব্বদা 'মহে নো অদ্য বোধয়' ঋকে গীত সামটী গান করিতে থাকিবে এবং নিশাবসানে সেই সামের প্রকৃত মর্ম্ম

আন্তরিক পর্য্যালোচনা করিতে থাকিবে। ইহার ফলে গো, মহিষ, মনুষ্যাদি সকল প্রকার জন্মেই, সে জ্ঞানবান্ হইয়া ভ্রমণ করিবে * ॥ (১)

अथ यः कामयेत सर्वत्राग्निर्मे ज्वलेदिति संवत्सरं शिरसाग्निर्धारयेदग्न आ याहि वीतय इति प्रथमेनोपतिष्ठेद् द्वितीयेन परिहरेत् तृतीयेन परिचरेत् सर्वत्र ह्यास्य ज्वलति यदिच्छति तद्दहति (२)

अथाग्नेः स्वाधीनप्रयोग माह— अथ यः कामयेतेति। उक्तकामोपेतो 'यः' पुमान्, स कस्मिंश्चित्पात्रे 'अग्निं' निधाय नित्यकर्म्माविरोधेन संवत्सरपर्य्यन्तं 'शिरसा धारयेत्', 'अग्न आ याहीति' अस्याः 'प्रथमेन' साम्ना प्रतिदिनम् 'उपतिष्ठेत्'। तस्याः 'द्वितीयेन' साम्ना 'परिहरेत्' आत्मानं परितः प्रदक्षिणं हरेत्। 'तृतीयेन' 'परिचरेत्' नित्यहोमद्रव्याणा मन्यतमेन जुहुयात्। एवं संवत्सरे पूर्णे 'अस्य' प्रसन्नोऽग्निः 'सर्वत्र' अपेक्षितदेशे 'ज्वलति'। न केवलं तावन्मात्रम्, किन्तु साधको 'यद्' दग्धुम् 'इच्छति', 'तत्' तस्येच्छामात्रेण 'दहति' ॥ (२)

যে কামনা করিবে,—যে স্থলে ইচ্ছা করিব, সেই স্থলেই ইচ্ছামাত্রে অগ্নি প্রজ্বলিত হইবে, সে এক সংবৎসর প্রতিদিন 'অগ্ন-আয়াহিবীতয়ে' ঋকে গীত প্রথম সামে, পাত্রে স্থাপিত অগ্নি, শিরোদেশে ধারণ করিবে; দ্বিতীয় সামে ঐ অগ্নি আপনাকে প্রদক্ষিণ

* অর্থাৎ কর্ম্মফলানুসারে তাহার যে কোন জন্মই হউক না কেন, কোন জন্মেই পূর্ব্ব পূর্ব্ব জন্মের ঘটনাদি বিস্মৃত হইবে না; 'জাতিস্মর' হইবে।

করাইবে ; তৃতীয় সামে নিত্যহোমীয় দ্রব্যে সহস্রাবধি অন্যূন শত আহুতি প্রদান করিবে। এই প্রয়োগকারীর ইচ্ছামাত্রেই সর্ব্বত্র অগ্নি প্রজ্বলিত হইবে ;—সে ব্যক্তি যখন যাহা ইচ্ছা, তাহাই দগ্ধ করিতে পারিবে ॥ (২)

অথ যঃ কামযেত পিশাচান্ গুণীভূতান্ পশ্যেয়মিতি সংবৎসরং চতুর্থে কালে ভুঞ্জানঃ কপালেন ভৈক্ষ্যঞ্চরন্ প্রাণাঃ শিশুরিত্যেতস্যাং সদা সহস্রকৃত্ব আবর্ত্তয়ন্ পশ্যত্যযাচিতমেতেন কল্পেন দ্বিতীযং প্রযুঞ্জানঃ পিতৃন্ পশ্যতি সংবৎসরমষ্টমে কালে ভুঞ্জানঃ পাণিভ্যাং পাত্রার্থং কুর্ব্বাণো বৃষস্য ত্বা প্রসথাদীষমাণা ইত্যেতযোঃ পূর্ব্বং সদা সহস্রকৃত্ব আবর্ত্তয়ন্ গন্ধর্ব্বাপ্সরসঃ পশ্যত্যযাচিতমেতেন কল্পেন দ্বিতীযং প্রযুঞ্জানো দেবান্ পশ্যতি (৩)

অথ পিশাচানাং স্বাধীনদর্শনপ্রয়োগমাহ—অথ যঃ কামযেতেতি। 'পিশাচান্' 'গুণীভূতান্' স্বাধীনান্ 'পশ্যেয়মিতি' যঃ কাময়েত', সংবৎসরপর্য্যন্তং 'চতুর্থে কালে' একমহরুপোষ্য দ্বিতীয়েঽহনি রাত্রৌ ভোজনমিত্যেবং নিয়মেন 'ভুঞ্জানঃ', উক্তকালে 'কপালেন' ঘটৈকদেশেন 'ভৈক্ষং চরন্', উক্তং সাম প্রতিদিনং 'সহস্রকৃত্বঃ আবর্ত্তয়ন্' তান্ পিশাচান্ 'পশ্যতি'।

অথ পিতৃদর্শনার্থং প্রয়োগমাহ— অযাচিতমিতি। 'এতেন কল্পেন'-ইত্যতিদেশেন সংবৎসরব্রতনিয়মশ্চতুর্থকালভোজনং সাম্নঃ

सहस्रस्य मावृत्तिरित्येतदत्र प्राप्नोति ; अयाचितस्य पुनर्विधानेन कपाले भैक्ष्यचरणादिप्रयासो नोपगच्छति । शिष्टं स्पष्टम् ।

अथ गन्धर्वाप्सरसां दर्शनार्थं प्रयोग माह— संवत्सर मिति । स्पष्टोऽर्थः ।

अथेन्द्रादिदर्शनार्थं प्रयोग माह— अयाचितमिति । 'एतेन कल्पेन'-इत्यतिदेशेन अयाचितमितिनियमप्रत्याम्नानात् पाणिभ्यां पात्रार्थं मित्येतद्व्यतिरिक्तं नियमजातं प्रवर्त्तते ; अष्टमकालस्य तु अयाचितेनाविरोधात् अनुवृत्तिः । 'द्वितीय' "वृत्रस्य त्वा"-इत्येतस्या द्वितीयम् ॥ (२)

যে ইচ্ছা করিবে,— পিশাচগণকে বশীভূত দেখিব, সে এক বৎসর ঘট-কপালে ভিক্ষাহরণ করিয়া চতুর্থকালে ভোজন করিবে। এবং প্রতিদিন 'প্রাণাঃশিশুঃ' ঋকে গীত সামটির সহস্রাবৃত্তি করিবে। (এইরূপে সংবৎসর যাপিত হইলে পিশাচবর্গকে) দেখিতে পাইবে।

কপালে ভিক্ষা ব্যতিরিক্ত উক্ত নিয়মেই এবং ঐ ঋকেরই দ্বিতীয় সামের প্রয়োগে পিতৃগণকে দেখিতে পাইবে।

একবৎসর অষ্টমকালে পাণিদ্বয়কে পাত্র করিয়া ভিক্ষা পূর্ব্বক ভোজন করিলে এবং প্রতিদিন 'বৃত্রস্য ত্বা শ্বসথাদীষমাণা' ঋকে গীত সামদ্বয়ের প্রথমটির সহস্রাবৃত্তি করিলে গন্ধর্ব্বগণ ও অপ্সরোগণকে দেখিতে পাইবে।

ভিক্ষা ব্যতিরিক্ত উক্ত নিয়মেই এবং ঐ ঋকেরই দ্বিতীয় সামের প্রয়োগ করিলে দেবগণকে দেখিতে পাইবে ॥ (৩)

यद्वर्द्धन्ति दिशांसन्तन्दशानुगान मेतेन कल्पेन चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जानो ये देवास्तांस्तेन मास

মুপবসেদেক মেক ময়াচিতং ভুঞ্জীত ময়ি বর্চস ইত্য-
নেন কল্পেন চত্বারি বর্ষাণি প্রযুঞ্জীত নিধয়োঽস্য
প্রকাশন্তে যে পৃথিব্যাম্ (৪)

অথ দিব্যনিধিদর্শনসাধনপ্রয়োগ মাহ— যদ্বর্চ ইতি। 'যদ্বর্চ ইতি' এতত্ দিশাংব্রতাখ্যং সাম সংবৎসরং প্রতিদিনং 'দশবারং' মনুগানং কুর্বন্। 'এতেন কল্পেন' ইতি,— অষ্টমে কালে ভোজনং পাত্রার্থং করস্য গৃহ্যতে। 'এবং' চত্বারি বর্ষাণি প্রযুঞ্জানঃ', 'যে' দেবলোকসম্বন্ধিনো নিধয়ঃ সন্তি, 'তান্' 'তেন' নিয়মেন প্রাপ্নোতি।

অথ পার্থিবনিধিদর্শনসাধন মাহ— মাস মুপবসেদিতি। 'মাসম্' একম্ 'উপবসেত্'। 'এক'' মাসম্, অযাচিতভোজী স্যাত্। 'ময়ি বর্চসঃ-ইতি' এতৎসাম মাস মুপোষণাদিনিয়মঃ সন্ 'চত্বারি বর্ষাণি প্রযুঞ্জীত'। 'এতেন কল্পেন'-ইত্যেতেনাত্র একমাস ময়াচিত মিতি বিহিতে ভোজনকালে, পাত্রার্থং পাণিভ্যাং ভোজন মষ্টমে কালে দশানুগাননিয়মস্য পরিগৃহ্যতে। 'অস্য' এবং কুর্বতঃ প্রয়োক্তুঃ 'পৃথিব্যাং' 'যে' নিধয়ঃ সন্তি, তে 'প্রকাশন্তে' ॥ (৪)

উক্ত নিয়মেই 'যদ্বর্চ্চঃ' ঋকে গীত 'দিশাং ব্রতং দশানুগানম্' নামক সামটি চারি বৎসর প্রতিদিন প্রয়োগ করিলে, দৈবী নিধি-সকল স্বীয় সম্মুখে দেখিতে পাইবে।

এক মাস উপবাস করিবে, অনন্তর এক মাস অযাচিত-ভোজী হইবে ;—এইনিয়মে চারি বৎসর কাল প্রতিদিন 'ময়ি-বর্চ্চঃ' ঋকে রহস্যে শ্রুত সাম প্রয়োগ করিবে। এই প্রয়োগকারীর সমক্ষে পৃথিবীর সমস্ত নিধি প্রকাশ পাইবে॥ (৪)

अष्टरात्रोपोषितो ऽमावास्यायां मुख आज्यं कृत्वा अग्निं नर इत्येतयोः पूर्वं मनसानुद्रुत्यान्ते स्वाहाकारेणाग्नौ जुहुयाद् व्युष्टायां रात्रौ भूतौ पञ्च हास्य कार्षापणा भवन्ति व्ययकृतास्तु पुनरायन्ति मूल मशून्यं कुर्याद् गवां प्रविशन्तीनां या पश्चात् स्यात्तस्याः शिरोऽभ्यनुमृज्य पुच्छ मनुमृज्य पाणी सꣳहृत्यानङ्गमेजयस्तिष्ठेत् सर्वाꣳ रात्रिं द्वितीय मावर्त्तयन् जम्भका हास्य सार्वकामिका भवन्ति सार्वकामिका भवन्ति (५) ॥ ७ ॥

अथ भूतवशीकरणलभ्यधनसाधनप्रयोग माह— अष्टरात्रोपोषित इति। सप्तमीप्रभृति चतुर्दशीपर्यन्तम् उपोषितः सन्, 'अमावास्यायां मुखे आज्य' 'कृत्वा' निधाय 'अग्निंनरोइत्येतयोः पूर्वं' साम 'मनसा' 'अनुद्रुत्य' उच्चार्य 'अन्ते' सामान्ते 'स्वाहाकारेणाग्नौ' मुखस्थ माज्यं 'जुहुयात्'। 'रात्रौ व्युष्टायां' सत्यां द्वौ 'भूतौ' पश्यति।" तयोर्हस्ताद् 'अस्य' 'पञ्च कार्षापणा भवन्ति' भूतौ तान् प्रयच्छत इत्यर्थः। ते च 'कृतव्ययाः पुनरायन्ति'। तेषु मध्ये 'मूल' किञ्चिद् 'अशून्य' कुर्यात्' अवशेषयेत्; मूलांशं स्थापयित्वा शिष्टं विनियुञ्जीत। तथासति अवशेषितो मूलांशो व्ययकृत मंशं तस्मात्पुनराकर्षतीत्यर्थः।

अथ जम्भकाख्यभूतविशेषाणां वशीकरणप्रयोग माह— गवां प्रविशन्तीना मिति। 'गवां' गोष्ठं 'प्रविशन्तीनां' 'या' पश्चात् 'स्यात्', 'तस्याः शिरः' 'अभ्यनुमृज्य' अभितः अनुक्रमेण मार्जनं

ক্বত্বা, ততঃ 'পুচ্ছ মনুমৃজ্য'; এতাবতা সর্বাঙ্গান্যনুমৃজ্যেত্যুক্তং ভবতি। 'পাণী' 'সংহৃত্য' সংহতৌ ক্বত্বা, 'অনঙ্গমেজয়ঃ' শরীর-কম্পন মকুর্বন্, 'সর্বাং রাত্রিং' গোষ্ঠে 'তিষ্ঠেৎ'। 'দ্বিতীয়ম্' অগ্নি-মর ইত্যেতয়োর্দ্বিতীয়ং সাম 'আবর্ত্তয়ন্'। 'জম্ভকাঃ' নাম ভূত-বিশেষাঃ 'অস্য' প্রযোক্তুঃ 'সার্বকামিকাঃ' সর্বকামসাধকাঃ 'ভবন্তি' ইতি ॥ (৫)

অভ্যাসঃ খণ্ডসমাপ্ত্যর্থঃ ॥ ৭ ॥

ইতি শ্রীসায়ণাচার্য্যবিরচিতে মাধবীয়ে বেদার্থপ্রকাশে
সামবিধানাখ্যে তৃতীয়ে ব্রাহ্মণে তৃতীয়াধ্যায়ে
সপ্তমঃ খণ্ডঃ ॥ ৭ ॥

(সপ্তমী হইতে চতুর্দ্দশী পর্য্যন্ত) অষ্টরাত্র উপবাসী থাকিয়া অমাবাস্যাতে মুখে ঘৃত লইয়া 'অগ্নিম্নরো'-ঋকে গীত সামদ্বয়ের প্রথম সামটি মনে মনে গান করিয়া এবং সামান্তে স্বাহাকার যোগ-পূর্ব্বক মুখস্থ ঐ ঘৃত অগ্নিতে হোম করিবে। রাত্রি-প্রভাতে দুই ভূত দেখিতে পাইবে; তাহাদের হস্ত হইতে সেই প্রযোক্তার নিকট পাঁচটী কার্ষাপণ আসিয়া উপস্থিত হইবে; সেই কার্ষাপণগুলি ব্যয় করিলেও পুনর্ব্বার কোশে আসিবে, কিন্তু ঐ মূল কার্ষাপণ একটিও অবশ্য রাখিবে, উহা কখন ব্যয় করিবে না।

গোষ্ঠে প্রবেশ কালে যে গো পশ্চাৎ যাইতেছে, তাহার মস্তক হইতে পুচ্ছ পর্য্যন্ত সমস্ত অঙ্গ মার্জ্জিত করিয়া, জোড়হস্তে, শরীর কম্পিত না হয় এরূপ সাবধানে, 'অগ্নিম্নরো' ঋকে গীত দ্বিতীয় সাম গান পূর্ব্বক সমস্ত শর্ব্বরী ঐ গোষ্ঠে দণ্ডায়মান থাকিবে।

এইরূপ প্রয়োগকারীর 'জম্ভক' নামক ভূতসকল বশীভূত হইবে এবং তাহাদিগকর্ত্তৃক সর্ব্ববিধ কামনা সিদ্ধ হইবে (৫) ॥ ৭ ॥

আবসথ্য শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-সপ্তমখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

अथ यः कामयेत पुनर्न प्रत्याजायेय मिति रात्रिं प्रपद्ये पुनर्भूम्मयोभूकन्याꣳ शिखण्डिनीं पाशहस्तां युवतिं कुमारिणी मादित्यश्चक्षुषे वातः प्राणाय सोमो गन्धायापः स्नेहाय मनो ऽनुज्ञाय पृथिव्यै शरीरꣳ सा हैन मुवाचास्मिन्त्संवत्सरे मरिष्यस्यस्मिन्नयने ऽस्मिन्नृतावस्मिन् मासे ऽस्मिन्नर्द्धमासे ऽस्मिन् द्वादश-रात्रे ऽस्मिन् षड्रात्रे ऽस्मिꣳस्त्रिरात्रे ऽस्मिन् द्विरात्रे ऽस्मिन्नहोरात्रे ऽस्मिन्नहन्यस्याꣳ रात्रावस्यां वेलाया मस्मिन् मुहूर्त्ते मरिष्यस्येहि स्वर्गं लोकं गच्छ देव-लोकं वा ब्रह्मलोकं वा यमलोकं वा विरोचमान-स्तिष्ठ विरोचमाना मेहि योनिं प्रविश नाहं योनिं प्रवेक्ष्यामि भूतोत्तमाया ब्रह्मणो दुहितुः सꣳराग-वस्त्राया जायते म्रियते सम्भीयते च रात्रिस्तु मा

पुनातु रात्रिः स्व मेतत् पुष्यात्त्वं यत्पुराण मावाम्बं तच मे स्थानं कुर्वपुनर्भवायापुनर्जन्मन एतावदेव रात्री रात्रेर्व्रतञ्च रात्रेर्व्रतञ्च ॥ ८॥

अथ पुनर्जन्माभावकामस्य काञ्चिद्रात्र्युपासनां विवक्षुस्तत् प्रतिजानीते— अथ य इति। 'अथ'-शब्दो ऽधिकारान्तर-द्योतनार्थः। 'यः' पुमाननेकैर्जन्मभिर्दुःखितः सन् 'पुनर्न प्रत्याजायेयम्' पुनर्जन्मान्तरं न गच्छेयम् 'इति' 'कामयेत', तस्य प्रयोगं वक्ष्यामोति शेषः।

अथ तदुपासनसाधनं मन्त्र माह— रात्रि मिति। 'रात्रिं' रात्र्यभिमानिदेवतां 'प्रपद्ये' शरणं प्रपन्नोऽस्मि, उपासे इत्यर्थः। किंदृशीम्? 'पुनर्भूं' पुनः पुनः प्रतिदिनं भविष्णीं, जायमानाम्। 'मयोभूं' मय इति सुखनाम (निघ० ३. ६. ७.); सर्वेषां प्राणिनां सुखस्य भावयित्रीम्। 'कन्यां' कमनीयाम्, ग्रह-नक्षत्रादिभिर्दीप्ता मिति वा; "कनो दीप्तिकान्तिगतिषु"-इति (धा० ४६०) धातुः। 'शिखण्डिनीं' शिखण्डः केशपाशः, प्रशंसाया मिनिः *, प्रशस्तकेशपाशाम्। 'पाशहस्तां' पशुप्रभृति-बन्धनाय हस्तेन धृतपाशाम्। 'युवतिं' नित्यतरुणीम्, बाध्य-बाधकादिक्रिया मित्यर्थः। 'कुमारिणीं' कुत्सितं मारयन्तीति कुमारा रक्षःप्रभृतयस्तैस्तद्वतीम्। एवङ्गुणाया रात्रेः प्रसादात्। 'आदित्यः' चक्षुरिन्द्रियाभिमानी देवः 'चक्षुषे' इन्द्रियाय, पर्याप्तसम्यग्दर्शनाय। "तादर्थ्ये चतुर्थी (पा० १.४.४४. वा० १.)"। भवत्विति। तथा 'वातः' वायुदेवता 'प्राणाय' पञ्चवृत्त्यात्मकाय

* पा० सू० ५. २. ९४. 'भूमनिन्दाप्रशंसासु'-इति कारिका।

महेशात्सर्वत्तिने अनुग्राहको भवतु; अस्माच्छरीरादस्मान् मा त्याक्षीदित्यर्थः। 'सोमः' चन्द्रमाः 'गन्धाय'। 'आपः' अब्देवताः 'स्नेहाय' त्वगिन्द्रियस्यारूक्षतायै, शरीरस्निग्धत्वाय। 'मनः' मदीयं मानसं रात्रेरनुग्रहात् 'अनुज्ञाय' अनुज्ञानम् अनुज्ञः, "घञर्थे क-विधानम्"-इति * भावे क-प्रत्ययः, तस्मै भवतु; स-नक्षत्राय ज्ञानविशिष्टं भवत्वित्यर्थः। 'पृथिव्यै शरीरम्'। अत्र विभक्त्योर्व्यत्ययः,—पृथिवी देवता शरीराय, तद्दार्ढ्याय भवतु। यद्वा, 'पृथिव्यै' देव्यै 'शरीरं' भवतु, तदधीनरक्षणं भवत्वित्यर्थः॥

एव मुपासितारं प्रसन्ना सती रात्रिरित्थं ब्रूते इत्याह— सा हैन मिति। 'सा ह' सा खलु प्रसन्ना रात्रिः 'एनम्' उपासकम् 'उवाच' ब्रवीति। लड़र्थे छान्दसो लिट् †। किमिति? 'अस्मिन् संवत्सरे'— इत्यारभ्य 'अस्यां वेलायाम्'-इत्यन्तेन। संवत्सरे, तदवयवभूतेष्वयनादिकालविशेषेषु, त्वं 'मरिष्यसि'-इत्युक्त्वा, पुनर्मरणमुहूर्त्तं ब्रवीति— अस्मिन् क्षणे त्वं मरिष्यसि--इति। अतएव 'गच्छ' स्वर्गादीन् लोकान् यथाभिलाषं प्राप्नुहि। 'ब्रह्मणा' ब्राह्मणजात्या तपआदिना लब्धव्यो लोको ब्रह्मलोकः। 'क्षत्रेण' क्षत्रियजात्या प्रजापालनादिभिः प्राप्यो लोकः क्षत्रलोकः। एवमभिमतं लोकं गत्वा 'विरोचमानः' दीप्यमानश्चिरं तिष्ठ। 'अथ' अस्मिन्नेव लोके 'स्विरोचमानां' दीप्ता मुत्कृष्टां ब्राह्मणादियोनिं 'प्रविश'; तदर्थम् 'एहि' आगच्छेति॥

एवं रात्र्योक्त मुपासको निराकुर्यादित्याह— नाहं योनि मिति। 'अहम्' उपासकस्त्वदुक्तां प्रशस्ता मपि 'योनिं न प्रवेक्ष्यामि'। योनेः प्राशस्त्य मेवाह— भूतेति। 'भूतोत्तमायाः'

* पा० सू० ३. ३.५८. वा० २। † पा० सू० ३. ४. ६।

प्राणिश्रेष्ठायाः 'संरागवस्त्रायाः' आर्त्तवेन रजसा संरक्तवस्त्रायाः 'ब्रह्मणः' ब्राह्मणजातेः 'दुहितुः' स्त्रिया अपि 'योनिं' न प्रवेक्ष्यामि'-इति। कुतोऽप्रवेशः? इत्यत आह— 'जायते' योनिमिति; जातः सन् 'म्रियते' प्राणैर्वियुज्यते; मृतः सन् 'सन्धीयते' देहान्तरेण सम्बध्यते; अत इत्यर्थः ॥

इत्थं निराकृत्य तां परोचेण स्तुवन् स्वाभिहित 'मपुनर्भव' माह— रात्रिरिति। 'तु'-शब्दो वैलक्षण्यार्थः। अपितु 'रात्रिः' देवता 'मा' मां 'पुनातु' जन्मान्तरापादकात् कर्म्मणः शोधयतु। रात्रिरिति पुनरुक्तिरादरार्था, अथवा पञ्चोक्तिः। हे रात्रे! 'यत्' 'पुराणं' पुरातनं स्वर्गादिविलक्षणम् अर्चिरादिमार्गं प्राप्य 'आ-काशम्' आसमन्तात् काशमानं ब्रह्मलोकाख्यम्, अस्मिन् 'एतत्' 'खम्' आकाशं 'पुष्पान्तं' पुष्पं कर्म्मफलोपेतं फलोपभोगस्थानम्, तस्यान्तम् बहिर्भूतम्, 'तत्र' तस्मिन् ब्रह्मलोके 'मे' मम 'स्थानं' कुरु। किमर्थम्? 'अपुनर्भवाय'। अस्यैव विवरणम् 'अपुनर्जन्मने' इति। न खलु ब्रह्मलोकवासिनां पुनरुत्पत्तिः; "न स पुनरावर्त्तते"-इतिश्रुतेः *। स्मृतिश्च—

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्"-इति †।

पूर्वोक्तमन्त्रसाध्यप्रपदनद्वारेण रात्र्युपासनजपानन्तरं प्रयोगान्तरेष्विवोपोषणादिव्रतान्तरञ्च नास्तीत्याह— 'रात्रौ' विषयसप्तम्येषा; रात्रिविषयं "रात्रिं प्रपद्ये"-इत्यादिमन्त्रसाध्यं यत्प्रपदनमुक्तम्, 'एतदेव' 'रात्रेः' देवतायाः प्रसाधनं 'व्रतम्' इयदेव।

---

* शत० ब्रा० १४. ६. १. १८। प्रश्नोपनिषदि च १. १०।

† 'ब्रह्माभ्येति परं पदम्'-इति च म० सं० १२. १२५।

यद्वा, 'रात्री' इत्यधिकरणसप्तमी ; एतद्व्रतं रात्रावेव कर्त्तव्यं न दिवेति। यद्वा, 'रात्रिः' अभिमतफलदात्री देवी, 'मा' मां शरणागत मुपासकं 'पुनातु' विलक्षणब्रह्मस्वरूपप्रकाशेन पवित्रीकरोतु। तत्सामर्थ्यं प्रतिपादयति—'रात्रिः खम्' इति। राति ददात्यपुनर्भव मुपासकेभ्य इति 'रात्रिः'। तथाच यास्कः—"रात्रिः कस्मात्? प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चारीण्युपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति; रातेर्वा स्याद्दानकर्म्मणः"–इति *। तादृशी रात्रिरेव 'खं' परमात्माकाशम्। किं तत्? उच्यते —'एतत् पुष्यान्तम्' एतद् दृश्यमानं जगदेव पुष्पम्, तस्मिन्नन्तः अवसानं यस्य, तदेतत् पुष्यान्तम्। "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्"–इति † श्रुतेर्जगदाकारेण पर्यवसन्न मित्यर्थः। तस्मात्सर्वात्मकब्रह्मस्वरूपा 'रात्रिः', 'यत् पुराणं' चिरन्तनम् 'आकाशम्' "ओं खं ब्रह्म" ‡ एवं पुराण मिति श्रुतिप्रसिद्धं परब्रह्माकाशम्, 'तत्र' परमात्माकाशे 'मे' मम 'स्थानम्' अपुनरावृत्तिरूपां स्थितिं 'कुरु' करोतु। पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः §। किमर्थम्? 'अपुनर्भवाय' पुनर्भवो जन्म, तद्राहित्याय। एतदेव विशदीकरोति— 'अपुनर्जन्मने'–इति। द्विरुक्तिरादरार्था। एतावदेव ममाभिलषितम्, नातोऽतिरिक्तं किञ्चिदस्ति। यद्वा, यदुक्तं प्राक्, एतावदेव 'रात्रेर्व्रतम्' उपासनात्मकं कर्म्म, नातोऽधिक मिति भावः। तच्च 'रात्री' कर्त्तव्य मिति शेषः॥

---

* निरुक्ते २.६.१।

† तैत्ति० उप० २.६.।

‡ य० वा० सं० ४०.१७।

§ पा० सू० ३.१.८५।

अध्याय: खण्डसमाप्त्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये,

अष्टम: खण्ड: ॥ ८ ॥

(১৪) অথ পুনর্জ্জন্মাভাব কামনায় রাত্রির উপাসনা।

যে কামনা করিবে,—পুনর্ব্বার জন্মগ্রহণ করিব না; সে পুনর্জ্জননশীলা, সর্ব্বপ্রাণীর কল্যাণকারিণী, প্রশস্ত-কেশকলাপান্বিতা, পাশহস্তা, যুবতী, কুমারী, কন্যারূপিণী রাত্রি দেবতার শরণাপন্ন হইবে। (রাত্রিদেবতার প্রসাদে) চক্ষুরিন্দ্রিয়াভিমানী আদিত্য দেবতা চক্ষুরিন্দ্রিয়ের ঔৎকর্ষ-বিধায়ক হউন! বায়ু দেবতা মদ্দেহান্তর্ব্বর্ত্তী পঞ্চ প্রাণের ঔৎকর্ষ-বিধায়ক হউন! সোম দেবতা গন্ধগ্রাহক ইন্দ্রিয়ের ঔৎকর্ষ-বিধায়ক হউন! জল দেবতা ত্বগিন্দ্রিয়ের চাকৃচিক্য বিধায়ক হউন। মদীয় মানস, বহুজ্ঞতা লাভ করুক! পৃথিবী দেবতা মদীয় শরীরের দৃঢ়তা-বিধায়ক হউন! রাত্রি, প্রসন্না হইয়া এই উপাসককে বলিবেন,— অমুক বৎসরে, অমুক অয়নে, অমুক ঋতুতে, অমুক মাসে, অমুক পক্ষে, অমুক দ্বাদশাহে, অমুক ষড়হে, অমুক ত্রিরাত্রে, অমুক দ্বিরাত্রে, অমুক অহোরাত্রে, অমুক দিনে, অমুক রাত্রে, অমুক বেলায়, অমুক মুহূর্ত্তে তুমি মরিবে;—স্বর্গে গমন কর,—দেবলোকে বা ব্রহ্মলোকে অথবা ক্ষত্রলোকে যথারুচি তথায় গিয়া অবস্থান কর,—ভোগাবসানে পুনরাগমন কর,—যথেচ্ছ যোনিতে প্রবেশ কর। তখন তাঁহাকে বলিবে,— জন্মিলেই মরিতে হইবে, মরিলেই পুনশ্চ দেহান্তরের সহিত সম্বন্ধ ঘটিবে! অতএব আমি ঋতুমতী সর্ব্বভূতোত্তম ব্রাহ্মণকন্যার যোনিতেও প্রবেশ করিব না! রাত্রি আমাকে পবিত্র করুন।

হে রাত্রে! এই যে পুষ্পান্ত, পুরাতন, খ-নামক আকাশ, ইহাতেই আমার স্থান কর; আর যেন আমার উৎপত্তি না হয় (অর্থাৎ আর আমাকে জন্মাইতে না হয়)। এইমাত্রই রাত্রির উপাসনা। ইহাতে উপবাসাদির আবশ্যক নাই এবং এ উপাসনা রাত্রিতেই অনুষ্ঠিত হইবে॥ ৮ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-অষ্টমখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

———

॥ অথ নবমঃ খণ্ডঃ ॥

चतुरो मासान् पयोभक्षो गा अनुगत्वा ऽरण्ये शुचौ देशे मठं कृत्वा तत्र प्रविशेत् कमण्डलु मुदको-पस्पर्शनार्थमादाय त्रींस्त्वमराज्ञाननुदक उपवसन्नेतच्च साम यजामह इत्येतयोः पूर्वं सदा सहस्रकृत्व आवर्त्तयन् यदि देवताः पश्यति सिद्धं तदित्यथोत्थान मन्तरिक्षा ह्यास्य सिद्धा भवन्त्यन्तरिक्षकमण्डलु द्वा-राणि चास्य विव्लीयन्ते द्वितीय मेतेन कल्पेन प्रयु-ञ्जानः कामचारी मनोजवा भवति शुक्लानुपवसेत् सर्वान् कालान्त्सृष्टः शुक्लवासाश्चन्दनेनानुलिप्तः सु-मनसो धारयंस्त्य मू षु पूर्वं सदा सहस्रकृत्व आव-र्त्तयन् ये मानुषाः कामास्तानवाप्नोति द्वितीय

मेतेन कल्पेन प्रयुञ्जानो ये देवास्ताꣳ स्तेन मास मुपवसेदेक मेक मयाचितम् भुञ्जीत मयि वर्च इत्येतेन कल्पेन चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जानस्त्रयाणां लोकाना माधिपत्यं गच्छति व्यूह्नावप्यस्यैकस्य (१)·

अथ स्वेच्छया लोकान्तरगमनानि कामयमानस्य प्रयोग माह— चतुर इति। मासचतुष्टयपर्यन्तं कर्त्तव्य मिदं व्रतम्। तत्र क्षीर मेव पिबन् प्रतिदिनं मासत्रयं गा अनुगच्छेत्। ततश्चतुर्थे मासि 'शुचौ' अमेध्यादिरहिते विजने 'अरण्ये देशे' गच्छन् 'मठं' तृणकुटीं कृत्वा 'तत्र प्रविशेत्'।· 'उदकोपस्पर्शनार्थम्' एकं 'कमण्डलुम्' उदकपात्रम् 'आदाय'। तत्रासीनः 'त्रीन् सप्तरात्रान्' एकविंशतिरात्रपर्यन्तम् 'अनुदकः' उक्ताचारव्यतिरेकेणोदककार्याणि स्नानपानादीन्यकुर्वन् 'उपवसन्' किमप्यनश्नन् 'ऋच' साम यजामहे-'इत्येतयोः' 'पूर्वं' प्रथमं साम 'सदा' प्रत्यहं 'सहस्रकृत्वः आवर्त्तयन्', उपासको यदि कस्मिंश्चित्काले 'देवताः पश्यति' तदा 'तद्' व्रतं 'सिद्धं' फलवदिति जानीयात्। 'अथ' अनन्तरम् 'उत्थान' परित्यागः। 'अस्य' एवङ्कृतवतः उपासकस्य 'अन्तरिक्षगाः' अन्तरिक्षचारिणो देवगणाः, अन्तरिक्षा गन्धर्वादयः 'सिद्धाः' अवधेयाः 'भवन्ति'। न केवल मेतावदेव, अपितु 'अन्तरिक्षे' निरालम्बने देशे 'क्रमण' पादविक्षेपः, सञ्चारः 'च' 'अस्य' भवति। अथ 'च' स्वर्गादीनां लोकानां 'द्वाराणि' पिहितान्यपि 'अस्य' 'विव्रीयन्ते' विव्रियन्ते उद्घाटितकपाटानि भवन्ति। "व्री वरणे"-इति (क्रा० ३०,) धातुः॥

अथ तत्रैव प्रयोगान्तर माह— द्वितीय मिति । 'द्वितीयम्' 'ऋच' साम यजामहे इत्येतयोर्द्वितीयं साम 'एतेन' चतुरोमासा-न्नित्यादिनोक्तेन 'कल्पेन' सदा सहस्रकृत्वः 'प्रयुञ्जानः', 'कामचारी' स्वेच्छया तत्तल्लोकसञ्चारी, 'मनोजवाः' मनोवद्वेगवांश्च 'भवति' ॥

अथ मानुषाणां राजादीनां भोगं कामयमानस्य प्रयोग माह— शुक्लानिति । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथ दिव्यभोगकामस्याह— द्वितीय मिति । त्य मू ष्विति 'द्वितीयं' साम 'एतेन' शुक्लानुपवसेदित्यादिनोक्तेन 'कल्पेन' । सिद्ध मन्यत् ॥

अथ त्रैलोक्याधिपत्यं कामयमानस्याह— मास मुपवसेदिति । 'मासं' चतुर्षु 'एकम्' अयुग्मम् 'अयाचितं भुञ्जीत' । 'मयि वर्चस इति' एतत्साम । 'एतेन कल्पेन' सृष्टः शुक्लवासा-इत्यादिनियमेन 'चत्वारि वर्षाणि' प्रयुञ्जानस्त्रयाणां लोकाना माधिपत्यं 'गच्छति' प्राप्नोति । 'अस्य' विहितस्य प्रयोगस्य मध्ये 'एकस्य' अङ्गस्य 'व्यृद्धावपि' वैकल्येऽपि सङ्कीर्तितं फलं भवत्येव ॥ (२)

(১৫) যথেচ্ছলোক গমনার্থ সামাধ্যয়নের বিধি ।

অরণ্যের মধ্যে পবিত্র প্রদেশে পত্র-কুটীর নির্ম্মাণ করিয়া আচমনাদি করিবার জন্য একমাত্র কমণ্ডলু লইয়া তাহাতে প্রবেশ করিবে। ঐ কুটীরে চারিমাস বাস করিবে। দুগ্ধভোজী হইয়া গাভীপালের অনুগমনে (অর্থাৎ গো-চারণে) নিযুক্ত থাকিবে। একবিংশতি দিবস নিরম্বু উপবাস করিবে। 'ঋচং সাম যজামহে' ঋকে গীত সামদ্বয়ের প্রথম সামটির শতত সহস্রাবৃত্তি করিবে। এইরূপ

করিলে যদি দেবতাদিগকে দেখিতে পায়, তবে জানিবে, সেই ব্রত সিদ্ধ হইয়াছে ; তদনন্তর উত্থান করিবে (অর্থাৎ ব্রত উদ্‌যাপন করিবে)। এইরূপ উপাসনার ফলে অন্তরীক্ষে ভ্রমণক্ষমতা জন্মিবে এবং ইহার সমক্ষে সমস্ত লোকেরই দ্বারসকল উদ্‌ঘাটিত হইবে ।•

উক্ত নিয়মেই সেই ঋকেরই দ্বিতীয় সামের আবর্ত্তনের ফলে কামচারী (অর্থাৎ সমস্ত লোকে বিচরণক্ষম) ও মনের ন্যায় বেগ-গামী হইবে ।

প্রতিমাসের শুক্লপক্ষের পঞ্চদশ দিবসেই উপবাস করিবে, এবং প্রতিদিন সুস্নাত হইয়া শুক্লবস্ত্র পরিধান করিয়া চন্দনানুলেপন ও পুষ্পাদি ধারণ পূর্ব্বক 'ত্যমূষু'-ঋকে গীত সামের প্রথমটি সহস্রবার গান করিবে। এই নিয়মের ফলে মনুষ্যলোকে যাহাকিছু বাঞ্ছনীয় সুখ আছে, তৎসমস্তই প্রাপ্ত হইবে ।

এইরূপ দ্বিতীয় সামের প্রয়োগকারী, যাহাকিছু দেবভোগ্য বস্তু আছে, তৎসমস্তই প্রাপ্ত হইবে ।

এক মাস উপবাস করিবে, এক মাস অযাচিত ভোজন করিবে এবং উল্লিখিত সুস্নাতাদি-নিয়মে থাকিয়া 'ময়িবর্চ্চস'-সাম প্রয়োগ করিবে। এইরূপ প্রয়োগকারী, লোকত্রয়ের আধিপত্য লাভ করিবে। এই প্রয়োগের কোন এক অঙ্গ বিকল হইলেও নিষ্ফল হইবে না ॥ (১)

অথ যান্যনাদিষ্টকামকল্পানি তেষাং যথা-শ্রুতিস্মৃতিলিঙ্গৈঃ কামঃ চতুরসংযুক্ত আভিপ্রায়িক কর্ম্ম (২)

তেষাম্বিদ্যমানা বিধয় উক্তাঃ, অথাধ্যানুক্তানা মিতরেষাং সংহিতায়া মনধীতানাং কামান্ কল্পাংশ্চ সংগৃহ্ণাতি— অথেতি।

'यानि' सामानि सामसंहिताया माम्नातानि 'अनादिष्टकामकल्पानि' अस्येदं फलम्, अस्याय' साधनकलापः, इत्यादिष्टोपबन्धानि न सन्ति; 'तेषां' 'यथाश्रुति' श्रुत्यनतिक्रमेण मन्त्रेषु श्रूयमाणफलानतिक्रमेण 'स्मृतिलिङ्गैः' वेदविदाचार्य्याणां प्रयोगैः 'कामः चतुरसंयुक्तः' अवगन्तव्यः ॥

अथ विहितानां बहूनां मध्ये तत्तत्फलकामानुगुण्येन प्रयोग इत्याह— आभिप्रायिक मिति । 'कर्म्म' सामाध्ययनलक्षणम्, अभिप्रायानुगुण' स्यात्, यद्यस्मै रोचते तेन तत्कार्य्य मिति ॥ (२)

গ্রন্থোপসংহার।

সামবেদীয় সংহিতায় অনেক সাম আছে; তন্মধ্যে কামনা ও নিয়ম উল্লেখ পূর্ব্বক যেগুলির উপাসনার বিনিয়োগ এ গ্রন্থে বিহিত হইল না, সেগুলির অর্থানুযায়ী অথবা আনুষঙ্গিকভাবে বিহিত অন্যান্য শ্রুতি-বাক্য বা বেদবিদ্-আর্য্যগণের লিপি ও ব্যবহারের দ্বারা কামনাদি জানিতে হইবে।

এই কর্ম্মসমূহের কর্ত্তব্যতা-অকর্ত্তব্যতা, অনুষ্ঠাতার অভিপ্রায়ের উপরি নির্ভর করিতেছে এবং যে সকল স্থলে বিকল্প বলা হইয়াছে, সেসকল স্থলেও প্রযোগকারীর অভিপ্রায়ানুসারেই একতর বা একতম অবলম্বনীয় হইবে ॥ (২)

सोऽयं प्राजापत्यो विधिस्त मिमं प्रजापतिर्बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिर्न्नारदाय नारदो विष्वक्सेनाय विष्वक्सेनो व्यासाय पाराशर्याय व्यासः पाराशर्य्यो जैमिनये जैमिनिः पौष्पिण्ड्याय पौष्पिण्ड्यः पाराशर्य्यायणाय पाराशर्य्यायणो बादरायणाय बाद-

रायणस्ताण्डिशाट्यायनिभ्यां ताण्डिशाट्यायनिनौ बहुभ्यः (३)

अथास्य सामविधानस्य सम्प्रदायप्रवर्त्तकानाचार्य्याननुक्रमेण सङ्कीर्त्तयति— सोऽयमिति। 'सोऽयं' "ब्रह्म ह वा इदमग्र आसी-दित्यारभ्यैतत्पर्य्यन्तो यः साम्नां प्रयोगविधिरुक्तः, सोऽयं 'प्राजा-पत्यः' प्रजापतिना विश्वसृजा सर्वज्ञेन चतुर्मुखब्रह्मणा दृष्टः; न हि तस्योपदेष्टा कश्चिदपि सम्भवति। 'त मिमं' सः 'प्रजा-पतिर्बृहस्पतये प्रोवाच'-इत्यादि 'बहुभ्यः'-इत्यन्तं स्पष्टम् ॥ (३)

গ্রন্থাবির্ভাব-বিবরণ।

উপদিষ্ট বিধিসমূহ প্রজাপতি কর্তৃক প্রকাশিত হইয়াছে। প্রজাপতি বৃহস্পতিকে, বৃহস্পতি নারদকে, নারদ বিষ্বক্সেনকে, বিশ্বক্সেন পরাশরাত্মজ ব্যাসকে, ঐ ব্যাস জৈমিনিকে, জৈমিনি পৌষ্পিণ্ডকে, পৌষ্পিণ্ড পারাশর্য্যায়ণকে, পারাশর্য্যায়ণ বাদরায়ণকে, বাদরায়ণ তাণ্ডি ও শাট্যায়ন ঋষিদ্বয়কে, উহাঁরা বহুতর ব্যক্তিকে উপদেশ করিয়াছিলেন ॥ (৩)

सोऽय मनूचानाय ब्रह्मचारिणे समावर्त्तमाना-याख्येयः (४)

'सोऽयं' विधिः 'अनूचानाय' "अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः"—इत्युक्तलक्षणाय * 'ब्रह्मचारिणे' अनुष्ठितगुरुकुल-वासादिनियमाय 'समावर्त्तमानाय' गुरुकुलाद् ब्रह्मचर्य्यं समाप्य स्वगृहं प्रत्यावर्त्तमानाय 'आख्येयः' उपदेष्टव्यः। (४)

* अमरकोषे २.७.१०।

সেই এই প্রাজাপত্য বিধিসমূহ, ব্রহ্মচর্য্যাবলম্বনে বেদাধ্যয়ন পূর্ব্বক সমাবর্ত্তন সংস্কারে সংস্কৃত গার্হস্থ্যে প্রবর্ত্তমান শিষ্যকে উপদেশ করিবে ॥ (৪)

उपाध्यायाय ग्रामवरᳬ सहस्रᳬ श्वेतश्वाश्वं प्रदायानुज्ञातो वा यं कामं कामयते त माप्नोति त माप्नोति (५) ॥ ६ ॥

'उपाध्यायाय' सामविधानोपदेष्ट्रे 'ग्रामवरं' श्रेष्ठं ग्रामं 'सहस्रं' तत्सङ्ख्यं धनं 'श्वेतश्वाश्वं' 'प्रदाय' इदं शिष्येण प्रयोक्तव्यम्। 'वा' अथवा य एतानि दातुं न शक्नुयात्, स सुश्रूषया अल्पधनप्रदानेन चोपाध्यायं तोषयित्वा तेन 'अनुज्ञातः' सन्। उक्तविधानेन सामानि प्रयुञ्जानो 'यं कामं' कामयितव्यं फलविशेषं 'कामयते', 'तम्' 'अवाप्नोति' ॥ (५)

अभ्यासः खण्डसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयाध्याये
नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

গ্রন্থাধ্যয়নের দক্ষিণা।

এই সামবিধানের উপদেষ্টাকে উৎকৃষ্ট একখানি গ্রাম, সহস্র-সংখ্যক ধন ও শ্বেত অশ্ব প্রদান করিয়া, অথবা (ক্ষমতা না থাকিলে) অল্পধনদান সহ শুশ্রূষাদির দ্বারা তাঁহাকে সন্তুষ্ট করিয়া তৎকর্ত্তৃক প্রয়োগবিষয়ে অনুজ্ঞাত হইবে। (তাহা হইলে) যে অনুষ্ঠান করিয়া যাহা কামনা করিবে, তাহা লাভ করিবে,—অবশ্য তাহা লাভ করিবে ॥ ৯ ॥

আবসথ শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী ভট্টাচার্য্যের কৃত,
সামবিধান ব্রাহ্মণের তৃতীয়াধ্যায়-নবমখণ্ডের
যথাক্ষর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥

॥ ইতি তৃতীয়ঃ প্রপাঠকঃ ॥

॥ ইতি সামবিধানং ব্রাহ্মণং সমাপ্তম্ ॥

(সামবিধান ব্রাহ্মণের বঙ্গানুবাদও সমাপ্ত)